

મુનશી દમ્પતીની કૃતિઓ :

શ્રી લીલાવતી મુનશી -

રેખાચિત્રો : જુના અને નવા
કુમારદેવી

જીવનમાથી જડેલી : ખંડ ૧-૨

શ્રી દર્નવાલાલ મુનશી:-

વેરની વસુદાન [૨જી આવૃત્તિ]

નવલિકાઓ : મ્હારી કમળા અને

બીજી વાતો [૪થી આવૃત્તિ]

પાટણની પ્રભુતા [૨જી આવૃત્તિ]

ગુજરાતનો નાથ [૫મી આવૃત્તિ]

પૃથ્વીવલ્લભ [૫મી આવૃત્તિ]

રાજાધિરાજ [૨જી આવૃત્તિ]

કોનો વાંક ? [૩જી આવૃત્તિ]

સ્વમદદશ [૨જી આવૃત્તિ]

ગુજરાત એક સાંસ્કારિક વ્યક્તિ

અને બીજાં આદિ વચનો

ભગવાન કૌટિલ્ય

કાકાની સશી [નાટક]

ધૃતસ્થામિનીદેવી [નાટક]

પૌરાણિક નાટકો : પુરુષ પરાજય,

અવિભક્ત આત્મા, તર્પણ તથા

પુત્રમોહી.

સામાજિક નાટકો : વાવારોહનું

સ્વાતંત્ર્ય, બે ખરાબ જાણુ

તથા આઝાદિ

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ [નાટક]

સ્નેહમંથન

શિશુ અને સખી

કેટલાક લેખો, ભાગ ૧ ને ૨

થોડાંક રસદર્શનો :

સાહિત્ય અને ભક્તિનાં

નરસંયો . ભક્તહરિનો

લોપામુદ્રા : પ્રથમ ખંડ

લોપામુદ્રા : દ્વિતીય ને તૃતીય ખંડ

લોપામુદ્રા : ખંડ ૪ : વિશ્વામિત્ર

ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો

Gujarata and Its

Literature

લમ અને પછી શું ?

નિ પે દ ન

જુદા જુદા સમયે લખેલા રેખાચિત્રોનો આ ગ્રંથ બાર્ધ
 જીવનલાલની ખંતથી આ મમયે આ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. આ
 રેખાચિત્રો વીશે એક વાત ખુલાસાગરે કહેવી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે
 જ્યારે આ રેખાચિત્રો લખાયા ત્યારની અને આગની વચ્ચે ફીક ફીક
 મમયનો ગાળો પડી ગયો છે. જેમને વીશે એ લખાયા એમાંના અનેકના
 જીવનમાં પણ પરિવર્તનો-કેટલીક વ્યક્તિઓની આગતમાં તેા ધણા
 મોટા પરિવર્તનો-થયા છે. વળી 'ધારામત્રામાં જે દિવસ' જેવાં
 ઉડતાં ચિત્રો અને ખીનાઓ જોવાના કાચ પણ આપણે બદલા છે.
 ધણી ખીનાઓ અને માણસો વીશે તે વખતે કહેવાયુ તે આજે ન

રેખાઓમાં વધઘટ થાય તેમ આમાં અંકાએલાં જનોની રેખાઓ વીશે પણ થયું હતું-થયું છે. કેટલાકની રેખાઓમાં આજે હું ફરી લખું તો ખુબ ફેરફારો કરવા પડે એમ મને લાગે છે. પણ મેં એ અસલ લખાણોમાં ફેરફાર નથી કર્યો; કારણકે, જે કાળે એ લખાયાં તે સમયની રેખાઓનું પ્રતિબિંબ એ યોગ્ય રીતે રજુ કરે છે એમ મારું માનવું છે. તે તે સમયની રેખાઓ અદ્યુ કરવાની મારી શકિતની મર્યાદા પણ એમાં દીસી આવે છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરવા સાફ સમયવાર તેના વિભાગો પણ તેથી જ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપરાંત લેખોની ભાષામાં રહેલી ત્રુટીઓ તે તે સમયની મારી ભાષાના પ્રતિબિંબરૂપ છે અને તે પણ મેં એમની એમ સીમાચિહ્ન તરીકે રહેવા દીધી છે. ફરી હું લખું તો મારી ભાષાની ઉન્નતિ કે અવનતિનું માપ એમાંથી આત્મપરીક્ષાને માટે નીકળી રહે એવી ધારણા એમાં સમાએલી છે.

આ અને બીજી જે કંઈ ત્રુટીઓ રેખાપ તે માટે વાંચકો સહમાવપૂર્વક ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

લીલાવતી મુનશી

અનુક્રમણિકા

વિભાગ પહેલો : [૧૯૨૨]

૧	સ્વ. અમૃતલાલ પઢીઆર	૫
૨	શ્રી. ન્દાનાલાલ કવિ	૮
૩	શ્રી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા	૧૦
૪	શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	૧૩
૫	શ્રી. લલિત	૧૫
૬	શ્રી. કાલેશ્વર (કાકાસાહેબ)	૧૬
૭	શ્રી. મહાદેવભાઈ	૨૧
૮	શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક	૨૪
૯	બાબુ કિતિમોદનમેન	૨૬
૧૦	શ્રી. કર્ણાશંકર માસ્તર	૨૮
૧૧	શ્રી. વસંતભાઈ પટેલ	૩૦
૧૨	અધ્યાપક આનંદશંકર કુવે	૩૨
૧૩	શ્રી. અરેશર ખખરવાર	૩૬
૧૪	સૌ. કર્ણુરબા ગાંધી	૩૮
૧૫	શ્રીમતી સુરેશ્વિની નાયકુ	૪૦
૧૬	સૌ. સરલાદેવી અંબાલાલ મારાભાઈ	૪૨
૧૭	શ્રીમતી અનીયાએમમ	૪૪
૧૮	મૌ. વિજયાગૌરી હાનુગા	૪૬
૧૯	શ્રીમતી અનસયાબેન	૪૮
૨૦	સૌ. વિલાગૌરી નીલકંઠ અને મૌ. સારદાબેન મહેતા	

વિભાગ બીજો—[પ્રકાશ રજાચિત્રો : ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૬]

૧	પાર્વતી	૫૫
૨	પદ્મિની	૬૨
૩	બેન બોફ આર્ટ	૬૭

૪	મીરીસ મારગોટ એસ્કવીથ	૭૨
૫	જીજ્ઞાસા	૭૮
૬	ગાંધીજીનું માહિત્યમાં સ્થાન	૮૩
૭	શ્રી. આનંદશંકરભાઈ	૮૭
૮	ગુજરાતના બે બહારવટીયા	૯૧

જીવનચિત્રો :

૧	દ્રૌપદી	૯૯
૨	મીરાંબાઈ, એક દષ્ટિ	૧૨૪
૩	મીરાંબાઈ	૧૩૧
૪	એસ્પેશીઆ: સ્ત્રીઓમાં એક વર્તમાનવાતાર	૧૪૦
૫	કવિવર ગેલ્લી	૧૫૮
૬	આનાતોલ ક્રાંમ	૧૬૭
૭	કવિ દલપતરામ ઢાલ્યાભાઈ	૧૭૭
૮	કવિ નર્મદ	૧૮૧

ઉડતાં ચિત્રો :

૧	ધારામજામાં બે દિવસ	૧૯૭
---	--------------------	-----	-----	-----

વિભાગ ત્રીજો : [આર્થિકશીલ્પી, ૧૯૩૦],

૧	મર સીમનલાલ મેતલવડ	૨૨૩
૨	શ્રી. એમ. આર. જયકર	૨૨૯
૩	મદમદબ્બાસી ગ્રીણા	૨૩૬
૪	સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી	૨૪૨
૫	પંડિત મોતીલાલ નહેરુ	૨૪૯
૬	શ્રી. ભુલાભાઈ જી. દેસાઈ	૨૫૪
૭	શ્રી. નરસિંહરાવ	૨૬૧
૮	શ્રી. ખુશાલ સાહ	૨૬૮

રે ખા ચિ ત્રો

વિભાગ પહેલો

સ્વ૦ અમૃતલાલ પઢાઆર

નાનપણુમાં પઢીઆરનાં કેટલાંક ‘સ્વર્ગો’ વાંચેલાં ત્યારે એ સ્વર્ગોનો સૃષ્ટા કેવો હશે એની કેં કેં કલ્પનાઓ કરી હતી; પણ ચૌરવાડ ગામમાં મહેમાનોને માટે ગોદડાંની મગવડ કરવા હાથમાં ફાનમ લઈ આમતેમ કરતો એક વૃદ્ધ માણુમ જોયો ત્યારે એ પઢી-આર હશે એમ તો તે વખતે સુઝ્યુંએ નહીં, પણ મારા નાનપણુમાં દાદાને ત્યાં જોએલા છાટાવાવ મુનીમ વધારે માંલયા. એ સુકાએલા દેહમાં વસતા મુંદર આત્માને જોળખવાનો પ્રયત્ન તો પછી પ્રાપ્ત થયો.

ચૌરવાડમાં અમે ચાર-દિવસ રા. નાનાલાલ કવિની મીડી મહેમાન-ગીરીનો અનુભવ કરતાં રહ્યાં, પણ એ મીડી મહેમાનગીરીમાં બાવાજીની મુંદર વાતો અને ‘ઝૂ’ ના શ્વનિ ન લખ્યાં હોત તો ઉણુપ જ રહેત.

એમનામાં વૃદ્ધનું શાણુપણુ અને વિરાગ, યુવાનનાં ગમિકૃત્તિ અને બલ અને બાલકનો ઉત્સાહ અને આનંદ ઉલરાતો હતો. ચૌરવાડની પાનની વેલોમાં ધુંયવના, કામ અને કુંડીઓમાં નવગવના, વડાવનમાં કુદાવના, બગીચામાં ફેરવના, પર્ણિમાની રાત્રીએ મમુદનાં રમગીન મંબ-બાવના અને અગાથીમાં કવિ લલિતના લગ્નરમને ચખાડનાર એ

મંમરી છતાં અમંમરીનાં અમરણુ તો ધણા કાલ સુધી રહેશે. મુંદરતા એમના શબ્દશબ્દમાં ભરી હતી. એમનું જીવન જ મુંદરતામય હતું. મને એમ થયું કે આમનામાં દેહી ઉદાસીનવૃત્તિ આવતી હશે ?

જુના છતાં જુનાને નવા વ્યવસ્થામાં એ જોઈ શકતા. રૂઢિદેવીને દૂર બેમાડતા એમને આવડતુ. લોકમતને એ માન આપતા છતાં લોક-મતના એ ઉપામક ન હતા. આના અમર્થનમાં જુનાગઢમાં એક મિત્રને ત્યાં જમવા જતાં બનેલો પ્રગંથ તરત જ યાદ આવે છે, અને પોતાને ખરું લાગે ત્યારે જગાએ આચકા વગર કહી શકવાની એમની શક્તિનો સહેજે ખ્યાલ આવે છે.

મૃત્યુ પહેલાં એ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે મારી માથે એક વખત કરવા આવેલા એ પ્રગંથ તો બુલાય એવો નથી. પશ્ચિમની ભાષાના મંત્રકારો એમને નહોતા લાગ્યા, છતાં ત્યાંના છેક આગળ વધેલા વિચારોને એ પચાવી શકતા. એવસુએટ ચએલા છોકરાઓ પણ દૈત્યીક વાતોથી જગ જગમાં લક્ષ્મી જાય છે. આ મનુષ્ય એને આવી 'ગીતે પ્રદણ કૃષ્ણ' અને એથી પણ વધારે માદગિક વિચારોને શાંતિથી દસાવે એથી મને આશ્ચર્ય થયું.

પણ આવા આનંદી હૃદયનેએ કોઈ કોઈ વેળા ઉદાસીન વૃત્તિઓ (moods) આવતી. વનિતાવિશ્રામમાં ભાપણુ આપ્યા પછી છેડલા એ ઘેર મળવા આવ્યા ત્યારે કે અદ્ય ઉદાસીનતા એમના હૃદયમાં ભરી હોય એમ મને લાગ્યું. એવી વૃત્તિઓ આવે છે તો સૌને. આત્માના બલના પ્રમાણમાં એની અમર વધારે કે ઓછી હકે એટલું જ.

નિરાશને પ્રેતભાસિત કરનાર, જનવલ્લાવનો જાણનાર, અનેકવિધ વનસ્પતિઓનો રસ જાણનાર અને અખાડનાર, 'હૃદય' નો મુંજનાર અને મુંદરતાનો આનંદ રેલાવનાર એ માધુ અંતરના ચિત્રપટ પર મદ્યો ઉત્તમવલ રંગોથી આલેખાએલો રહેજો.

કોઈએ કહ્યું છે કે 'મૌગદ સાધુસુનો થતો જાય છે.' કહું કહું પણ દુઃખદ સત્ય !

શ્રી. નાનાલાલ કવિ

ૐ ધણા વખત પહેલાં ' નાના નાના રાસ, ' ' હંદુકુમાર ' અને ' જવાબત ' વાંચેલાં ત્યારે શબ્દોરૂપી પુષ્પોની કુલગુંથણી કરનાર આ ચતુર માણીમાં બહુ આકર્ષકતા લાગી હતી. ગુજરાતી શીવાય ખીજા સાહિત્યનો ત્યારે મને જરાએ અભ્યાસ ન હતો. છેક દસ બાર વર્ષની ઉંમરે રા. નરસિંહરાવની ' દૈવવીણા ' માં આકર્ષણ થયું હતું. તે પછી રા. કવિનાં પુસ્તકો જોઈશું ખીજામાં આકર્ષણ નહોતું લાગ્યું. ન્યાય આપવાની શક્તિ નહોતી; પ્રકાશથી અંતર્જનતા બાળક જેવી

સાધારણ રીતે પુરુષ પુરુષોને મળવા જાય ત્યારે સ્ત્રીઓને સાથે લઈ જવાનો રિવાજ આપણા હિંદુમંદારમાં નથી. પણ એક વખતે જેનાં પુત્રકોએ અને અંગતી હતી, તેને જોવાનો પ્રસંગ મળે તો શું કામ જવા દેવા ધારી બધાની સાથે હું પણ ગઈ.

રાજકોટમાં કવિને ત્યાં જે ગયાં હશે તે તો ડોહલીમાં પેમતાં જમણા હાથની એન્ડીયા જરાગર પરિચિત હશે. ટેબલ પાસે દેખીતી ગંભીરતા સાથે બેઠેલા મનુષ્ય તે રા. કવિ.

ઢેલલીક છુની વાતો સલાયા પછી વચમાં “ ‘ હિંદુકુમાર ’ નો ખીન્ને ભાગ ક્યારે બહાર પાડો છો ? ” એમ મેં જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે ‘ મારાં પુત્રકોમાં રંગ લેનાર કોઈકે છે ’ એમ તો રા. કવિને થયું જ હશે. કારણકે ત્યાર પછી એમને કંઈ વધારે રમથી મારી સાથે વાત કરવા માંડી. આ રા. કવિ સાથેનું મારું પ્રથમ ઓળખાણ. તે પછી તો ઘણા પ્રસંગોએ અમે મળ્યા, અને ઘણું સારું અને ખોટું એમને વીસી સાંભળ્યું. ઉકતાં ઉકતાં એમણે ‘ ઉપા ’ આપી, (જેએ વખતે ગ્રેસમાં હતી) અને બધાં કરતાં આમાં મને વધારે રસ પડશે એમ કહ્યું.

રા. કવિમાં કંટપના અને શબ્દચુમણી સરસ છે. સ્વભાવ વિનોદ-શીલ છે. તોફાન એમની આંખમાં વસે છે. સાથી તરીકે એ ગમે એવા છે, પણ મિત્ર તરીકે ‘ exacting ’ વધારે છે. આગ્રહ-મમત કે કદાચ કહેવાય તેટલો-એમનામાં ખુબ છે, અને રાપ ચલાવતાં એ બહુ ઓછી વાર લગાડે છે. પ્રતિસ્પર્ધા તરફ એ ઉદાર ભાવથી નથી જોઈ શકતા, અને અનુયાયીઓ અને આશ્રિતોથી વીંટાઈ રહેવાનું એમને ગમે છે : માયાળુ પણ છે અને માની પણ છે. એ પોતે જોઈ નહીં શકતા હોય છતાં એમનામાં ‘ અહ ’ છે.

એમનામાં ભાવનાપ્રધાન પ્રકૃતિ વધારે છે. અતિથિ-મત્કાર કવિનો ખાગ ગુણ છે. એમના ગૃહમંચારને અતિથિ-મત્કાર માટે તપોવન સાથે મરખાવતાં મેં કાઢકિને માંભજ્યા છે.

કુટુંબી તરીકે-મિત્રો અને પ્રવૃત્તિઓ આડે કુટુંબ તરફની ફરજો ધડીવાર વીમારે પડે ખરી. કવિ તરીકે-એમનામાં કંઈપના છે, રમ છે, ભાવ છે, શબ્દમુંદરતા છે, કવિત્વ પણ છે. પણ મર્વ ગ્યલે કવિના નથી લાગતી. એમનામાં કગાકની ઉણપ લાગે છે; શાની તે નથી મમળતુ.

એમના માનસિક ગરણુમાંથી પડતા ધોષનો અપચય વધારે થાય છે. જલનો પ્રવાહ છે પણ કીનારાનાં બધન નથી. પણ આખરે એ તો કવિ જ.

રા. કવિમાં આનંદ રેડવાની શક્તિ બહુ છે. ધણા આનંદના પ્રમંગો માટે હું એમના ઉપકાર નીચે છું. અમદાવાદ આવે ત્યારે અમારા હોલમાં ભેગા થના મંડલમાં જનમતો આનંદ, ચોગવાડની મહેમાનગીરી, ગીરનારની મુલાકાતો, ડૉ. ખાંડવાવાને ત્યાંનું ચપ્પલ-પ્રકરણ, અને અમુક પ્રમંગોએ દાખવેલો ઉડો મહાભાવ, એ એમના પરિચયની એટલી વિરિધતાઓ છે કે આનંદ અને આભાર માથે યાદ કર્યા વિના ન રહેવાય.

શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા

રા. ચંદ્રશંકર સાથેનો મારો પરિચય પ્રત્યક્ષ કરતાં પરાક્ષ વધારે છે. એમને મળવાના પ્રમંગોમાં મેં એમને વીશે જોટલું અવલોકન કર્યું છે તેથી વધારે એમને વીશે મિત્રોદ્ધારા સાંભળ્યું છે. એમના ખરા પ્રકાશના વખતે તો મેં એમને જોએલા પણ નહીં. એટલે કદાચ અધુરું કે એકદેશીય એમને વીશે કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે.

રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા સૌ. વસંતગાના વર તરીકે પહેલા મારા ધ્યાનમાં આવ્યા હશે. એમની એક દુકા કવિતા પહેલવહેલી કોઈક સ્થળે મેં વાંચેલી ત્યારે હોંશીઆર પત્નીનું અનુકરણ કરતા અથવા એને લાયક થવા મથતા પતિનો મને ખ્યાલ આવ્યો. બીચારા

(શેલી) વીશે કેંક વધારે અંભળાવા માંડ્યું. તે વખતે અત્યાર કરતાં મારા વિચારો સંકુચિત બહુ હતા. રા. ચંદ્રશંકરની થોડી જ કવિતાઓ મને કવિતા તરીકે ગમતી: એમના લેખો વધારે ગમતા. જો કે અત્યારે પણ એમની કવિતા વીશે મારા મતમાં થોડો જ ફેરફાર થયો 'છે. એક વખતે તો એમની કવિતાઓ વિષે ચર્ચાપત્ર પણ લખ્યું હતું, પણ પરમેશ્વરથી કદાચ બીજો નંબર રા. ચંદ્રશંકરનો એમ રા. રમણીયરામના મનમાં હોય 'તેથી કે ' સમાલોચક 'માં રા. ચંદ્રશંકર પર ચર્ચાપત્ર લખવાની ધૃષ્ટતા કરવાની કોઈને તક ન આપવી તેથી, અથવા બીજા કોઈ કારણથી, એ ચર્ચાપત્ર રા. રમણીયરામ છાપી ન શક્યા. એમાં એમને અંગત તત્ત્વ વધારે લાગ્યું એમ મને એમણે કહ્યું. એમના મત વીશે મંપૂર્ણ માન છતાં હજી સુધી મને તેમ લાગ્યું નથી.

રા. ચંદ્રશંકર પ્રકૃતિથી રનેહાળ વધારે છે. એમને રનેહ જોઈએ છે પણ વધારે. ગુણદોષપરીક્ષા એ સરસ કરી શકે છે. સ્વભાવથી જ એ વિવેચક છે. રા. ચંદ્રશંકરના સર્વ મિત્રોને એમનો દરબાર અને એમાં આક્રમતાં વિવિધ પ્રકારનાં વિવેચનો, ગુણદોષપરીક્ષાઓ, વ્યાખ્યાનો અને એ સર્વની સાથે બળતી મીઠી મસ્કરીઓ, તેમ જ હૃદયના ભાવપૂર્વકના સત્કાર અને ઉદારતા જરૂર માદ હશે.

એમનામાં નાગરપણું નથી પણ નાગરિકતા છે. આત્મસન્માન વધારે. સ્ત્રીઓને એમની મિત્રતા વધારે ગમે છે એમ એમને વીશે કહેવાય છે. જોઈએ તે કરતાં એમને ' લાડ ' વધારે મળ્યાં છે. લાડકા કહી શકાય કે નહીં તે ખજર નથી.

આપણી સ્ત્રીઓ ગીતમાં ગાય છે તેમ કોઈ દિવસ એ ' વરણા-ગીત્યા ' હશે ? તેઓ ભલે નાના તારક હોય પણ વિશાલ બોમમાં તેમને માટે સ્થાન છે જ.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી

ધણીખરી વખતે લેખકાને ઓળખ્યા પહેલાં એમનાં પુસ્તકોને
• હું વધારે ઓળખું છું. રા. મુનશીના મંજબમાં પણ તેમજ થયું.

‘ગુજરાતી’ના દીપાવલિઅંકમાં આવેલી “કાલિદાસ,”
‘ગુજરાતી’માં દર મહિનાએ પ્રકટ થતી ‘વેરની વમુજાત’ અને તે
પછી ‘મારી કમલા અને બીજી વાર્તાઓ,’ ‘પાટણની પ્રભુતા,’ ને
‘ગુજરાતનો નાથ,’ એક પછી એક વાંચવામાં આવ્યાં ત્યારે ગુજ-
રાતના માહિત્વાકાંક્ષીઓ એક નૂતન મહા જગજવા માંડ્યો છે એવું
સહેજે જાન થયું હતું. લેખક તરીકે તો રા. મુનશીએ ધણાને મોહ
પ્રમાડ્યા છે.

ત્યાર પછી જે મામ એક જ શ્રીડોંગમાં રહેવાનો પ્રભંગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે એમને વીગે ટંક વધારે જોવાનું મળ્યું.

રા. મુનશી દેખાવમાં નાબુક અને નીચા છે. મારી ભાષામાં 'નાના માણુમ' છે. અન્નદેવ માથે એમને બહુ મૈત્રી નથી પણ પૈમા કમાવા મરારથી સાંજ એ મહેનત ખુબ કરી શકે છે એમનું લેખનકાર્ય એમાંથી ઉદારતાથી ખેચી લીધેલી થોડીક મીનીટામાં એ કરે છે.

મુનુષ્યસ્વભાવ પારખવાની એમની શક્તિ અજ્ઞ છે. મેધાના ચમકાગ એમનામાં રમકે છે પણ સાથે અહંના ચમકારા પણ તેટલા જ છે.

બુદ્ધિના સિખર પરથી એ બીચારા જગત પર નજર કરે છે. કોઈએ એમનાં પાત્રોમાં અકસ્તા બહુ છે એમ કહ્યું છે. એમને વીશે પણ એમ કહી શકાય.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માફક જનતા માથે એ ભજે છે તે પૃથક્કરણ કરવા માટે. સ્વભાવના બધાં તત્ત્વો એ જુએ છે, દયાહીન રીતે એનું વર્ગીકરણ કરે છે, અને દુઃખે કરી શકું છું એમ એ મમથ શકે છે.

આવા મુનુષ્યની બુદ્ધિને જગત નમે, પણ ચાહી ન શકે. આત્મ-મન્માન વધારે. ખીજ તરફ નિરન્કારપૂર્વક જોવાની વૃત્તિ પણ ટંક ખરી. રીતભાત મમ્મ અને મારી. છટા પણ છે.

* દુનીયા તરફ તેઓ બેદરકાર છે. લાગે છે કે દુનીયા પામે ટંક વગ્નુ એમણે માંગી પણ મળી નહીં ગવને લીધે તેની ગમક્ષ

* He is indifferent to the world, because he could not get something from it which he wanted. In his pride he does not complain before it but despises it all the more; and takes a

તે ફરીઆદ કરતા નથી પણ તેને તિગ્મદાર છે અને પોતાના અંતરમાં તેને નિર્દય રીતે ચુથરામાં આનંદ માને છે તેમને મહાનુભૂતિ ગમતી નથી કાગળ કે તે મેળાએ ગોળનો ભગ થશે એમ તે માને છે

પણ કદાચ આ દેખીતી સુદ્ધિની કાણ મપાટી નીચે હાથના દૂપમાં ભર્મિએના મીઠા વાગિ ઉભગતા હને કાઈએ એ જન પીધા હશે, પણ એ જલ દુર્લભ તો અગ જ

હૃદયની તો વાપરજ કીમત વધે છે

delight in criticising it and tearing it to pieces before his mental eye He does not like sympathy because he thinks it lowers his dignity.

૫

શ્રી. લલિત

૨૧. લલિતના કાળોમા લાવ કરતાં શબ્દમાધુર્ય વધારે છે.

ગ. લલિત બની શકે ત્યાં સુધી મર્વને અનુકૂલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જે સર્વને પ્રમન્ન કરવા ગમ્ય તે કોઈકને જ કરી શકે એ નિયમ એમને પણ લાગુ પડે છે જગત્ એમને હમેશાં અન્યાયી લાગ્યું હશે અને લાગશે

રા. લલિત મજાગ માથે લજનોની રમણલાણ દમેશાં કરે છે.

રા. લલિતને ઓળખતું હશે તે એમનાં મજાગંધી પણ મારી રીતે પરિચિત હશે. મજરાં માથેની એમની મેત્રી 'યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ' સુધીની છે.

“ બ્લેન્ડર્સ ” લખવાનો મોહ હજી એમને નથી લાગ્યો. રા. લલિત માત્ર કવિતા એકલી જ કરેતા નથી: એ ઉપદેશ પણ કરે છે, ભાષણોએ આપે છે અને મગાજસેવામાંએ યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપવાનું ચુકના નથી.

એમતામાં મર્જનશક્તિ કરતાં શબ્દશુદ્ધિ વધારે છે. કેટલાએ નવા લેખકોરૂપી સંતનીયાંના આંગણુસાની આંખલીઆ ડાળોમાં મીઠડા ટહુકતા શબ્દોરૂપી કાચણડીઓ એમણે ટહુકાવી છે.

એમનાં મંજીરોનો રણકાર અને ઘોળનીઆંના ગીતનો લલકાર કાષ્ઠિક વખત અચીત્યો યાદ આવી રા. લલિતનાં સ્મરણો જગાવે છે.

એમની ભાવનાને અનુરૂપ સંજોગો રા. લલિતને મળ્યા હોત, તો તો એ શું શું કરત ?

કાકાસાહેબ (શ્રી. કાલેલકર)

અંધારી ગતે જગનિદ્રામાથી જાગતા દષ્ટિ કેં શોધ કરતી
હોય તેમ આગ્રાશના પૃ પૃ ફરી વગે અને એ તેજસ્વી તારકમણિને
ઝમખેનો જોઈ ત્યાં હોય તેમ ગુજરાતના નાના મોટા ધણા વિચારકો
ને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમા જામી વગતી દષ્ટિ કાકામાહજબ ઉપર હોય છે
હિંદુસ્તાનની ખાણના ધણા ગતો મૂલ્યનાનું બહુ હતા પણ એમનો
ચમત્કાર માત્ર એમની ખાણને જ અજવાળતો ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે
પૂજ્ય ગાંધીજી મમા ગતપરીક્ષ એને મળ્યા, અને શ્રગિણામે કેં કે
ગતોને એજાળખવાનું ભાગ્ય ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયું એમાનું એ
મહામુલ્યનાનું રત્ન તે કાકાસાહેબ

જ્ઞાનને મર્ન દિશાએથી અને જોટલી વિસ્તૃતતાથી જોવાય તેટલું
જોવું અને તેને પચાવવું, જીવિના ગહન જોદોને ઉકેલવા, એ કાકા

આહેળનું જીવનકાર્ય છે. પણ તે એટલેથી જ મગામ નથી થતું. શિક્ષણશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એ જીવનને જીએ છે, પણ એમની દૃષ્ટિ ત્યાં જ અટકતી નથી. શુદ્ધિ એમને છેડતી નથી, પણ લાવના અને આદર્શો એમના ઉપર મત્તા ચલાવે છે. બાલકની કૌતુકશક્તિ એમનામાં છે. યુવાનને વેગ અને વૃદ્ધને મંથન છે, અને એ મંથનમાં એમને મમતિ વિશેષ રમ પુરે છે.

શુદ્ધિમાન પુરોનાં મૃદજીવન ધણુંપણ બહુ શુદ્ધ હોય છે. ઉપકાર કરતા હોય કે હ્યા કરતા હોય તેમ તેઓ પોતાનાં અશિક્ષિત સ્વજનોને નીલાવી લે છે. પણ કાકાસાહેબ વિદ્વાનોની સામાન્ય માટીથી ઘસાએલા નથી. કાપીથી અપ્પર્ચા શુદ્ધિની ટાચે. પરંતુ ઉભા રહ્યા છતાં કાપીની નાની લાગતી વાતોને જરાએ કંટાળ્યા વિના અને કદાચ રસ લઈનેએ એ સાંભળતા હશે. એમના પુત્ર પ્રતિને એમનો પ્રેમ એ એમના વિશ્વએમનું કેન્દ્ર હશે. અને જીવનનાં નાનાં તેમજ મોટાં બાલકો પ્રત્યેની તેમની ધીરજ અને રસ દેં આછાં નથી.

જગત એમણે ખુબ જોયું છે અને અનુભવ્યું છે, અને તેઓ દરેકના કૌતુકમય હાસ્યથી કે પ્રેક્ષકના અહંદાસથી નહીં પણ જંગલમાં જઈને તે જંગલવાસી થઈને, અને તે છતાં પ્રેક્ષક સમું રૂપ રાખીને.

જગતના એ મિત્ર છે, પણ જગતના કાલાદલથી એ દૂર વસે છે. આત્માના એ ઉપામક છે જનાં મ્યૂલના એ ચિકિત્સક છે. કર્મયોગ એમણે પચાડ્યો છે જનાં યોગીના વિરાગ એમને વધારે પ્રિય લાગે છે. રાજ્યોગીના પ્રતાપ કરતાં તપસ્વીનાં તપ એમનામાં વધારે છે.

ધણાને મન નિર્જીવ લાગે એવી વસ્તુઓમાં એ અદ્ભુતતા પરખે છે અને અર્પે છે. જનોની બાલવૃત્તિ એમનામાં રિમત શીવાય બીજી ભાવનાને ભાગ્યે જ આકર્ષે છે. સુખ્યા તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંપનાના રંગની એ અજગ મેળવણી કરે છે.

વિષયો સમજાવવામાં દૃષ્ટાંતો એમના જોટલી મુંદર રીતે કોઈકે જ મુકી શકે. મહારાષ્ટ્રી હોવા જનાં ગુજરાતી પરનો એમનો કાણુ તો ગુજરાતીનેએ શરમાવે તેવો છે. કલાને એ બહુ ગ્રીણુવટથી પરખે છે.

કોઈ મંત્રપુરય કહી ગયો છે કે મત્સંગ કરાય તેટલો કરવો. પણ મત્પુરોનો મમાગમ જીવનપથમાં કેટલો વિરલ હોય છે ?

શ્રી મહાદેવભાઈ

છેલી નાગપુર મંત્રેમ વખતે અમે વિષયવિચારીપણી મમિતિ મા પ્રેક્ષક તરીકે ગયા તારે મહાદેવભાઈ પણ ત્યાં આન્યા હતા હું મહાદેવભાઈને જોયે ઓળખતી પણ એમના તરફ વધારે જિજ્ઞાસા વૃત્તિ તો લાગતી જ થઈ કેમ થઈ તે ?

વિષયવિચારણી મમિતિમાં માગી એ મળીએ મહાદેવભાઈ વીશે 'આ કાણ છે ?' એમ મને પુછ્યું એ તો ગાંધીજીના મેકેટરી મહાદેવ ભાઈ, મે જના । આપ્યો એમ ? મે ધાર્યું (તુ કે મહાદેવભાઈ તો ધગજ ને ગભીર ને અગમિ હશે) એના હેરામાં જરા કદરૂપા હશે એવો પણ લાગ હતો 'કેમ હું છું ? મને છે ? તારે પછણી જવાનું મન હોય તો કે વિચાર રીએ' (દુર્ગામેન તે વખતે મૃતિમાં ન હતા દુર્ગામેન આ વાચે તો માફ મગશે એવી આ । માથે)

નથી થયા. જગતને માટે એ વિચારે તેમ પોતાને માટે પણ એ વિચારે છે. એમનામા મુઝગિ છે. રમ, ભાવ અને ગર્ભિઓ છે. મુંઝતા પગે એવાં મન અને દષ્ટિ છે.

એમના આગ્નિમાં એક પ્રકાશનું ગૌરવ છે. અંતર એ જાળવી શકે છે છવનના મોહમાં એ પડ્યા હોત તો વિજય એમને જરૂર શોધતો આવત.

દેશવસની વેદીમાં આવા ભાગ્યમાતાના કંઈ કંઈ સુહાગી પુત્રો હોમાયા છે. બત્રીમવક્ષણ પુરુષો વિના ભોગની મૂલતા નથી હોતી. સ્વતન્ત્રતાની દેનીનું ખરખર આવા લક્ષણવંતા પુત્રોથી ભરાતુ થશે તોએ દેવી નહી રીઝે ?

૮

શ્રી. ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક

ઇંદુભાઈને ઓળખ્યે તો વર્ષો થઈ ગયાં. ઘણાં નહીં, થોડાં; પણ એ થોડાંએ થોડાં નથી લાગનાં.

ઇંદુભાઈ એટલે દ્રેનની ઝડપ, ઇંદુભાઈ એટલે બાલકનાં તોફાન. ઇંદુભાઈ એટલે લશ્કરનો મીપાલી.

ઇંદુભાઈમાં ઋષિમુનિનો મંચમ નથી પણ મોહનો નિમ્મદ છે. એમના બલવાન દેહમાં બાલકનો આત્મા વસે છે. એમનામાં બાલકના મમાન નિર્દોષતા છે. બાલકો જે એમના પ્રિય મિત્રો છે. બાલકની માફક એમને પણ નવાં કાર્યો અને નવાં નવાં માણસો માથે રમવાનું-પ્રમંગ પાડવાનું ગમે છે. બાલકના જેવી અસ્થિરતાએ એમનામાં છે. એ પણ અનંતના આંગણે રમતુ બાલક જે છે ને!

દેગકાર્વનું અમિધારાવન એમણે લીધું છે. હનુમાન મારફતે એમના હૃદયના ઉંડા ભાગમાંથી દેશ શબ્દ જ કાતરેલો હતો. દેશકાર્ય માટે એમના જેટલો અવિગ્ન ઉદ્દેગ કાર્પક જ કરી શકે. દેશને માટે એમણે તો ફકીરી લીધી છે. કામ કરતા એમણે કુધા, ત્યાં અને આરામની સામે નવી જોયું. નમો જતી પાપણાએ નિરાનુદરીની વિનંતિઓ એમણે વણી વાગ જતી કરી હશે.

એ લેખક છે પણ એમની લેખનપ્રવૃત્તિને ખીજાં કાર્યો આડે જોઈએ તેટલો અવકાશ નથી મળતો. હૃદયનાની પાંખો ઉપર એ ઉડે છે, પણ ઘણી સમિતિઓ અને ઓશીસોના કામખીઓ એમને સ્વચ્છંદી થરા નથી દેતા. અને તોયે કાર્યના પિંગ્લમાં પુરાએલી એમની રસવૃત્તિ ત્યાંએ પાંખો ફફડાવી પોતાનું અસ્તિત્વ જણાવ્યા વિના રહેતી નથી.

પણ એમને વ્યવહારદક્ષ ન કહી શકાય. વ્યવહાર એમને નથી આવડતો કહીએ તોપણ ચાલે. શિષ્ટાચારની જરૂર એ ઘણી વખત નથી સ્વીકારતા. વર્તનમા ધણાને એમની રક્ષિતા સામતી હશે.

એકલો સ્વાર્થત્યાગ અને દેશસેવા માનવને જનસમાજની સામાન્ય ભૂમિકાથી ઘણું ઉંચે લઈ જાય છે. પણ મહાન યુગ હોય તો એટલું જ બમ નથી. જે દેશ ને સમાજ માટે માણુમ કાર્ય કરતો હોય તેના શિષ્ટાચાર જો તે ન પાળે કે તેની ઉપેક્ષા કરે તો એની સેવા અમરકારક નથી થતી. એના શુદ્ધ હેતુઓમાંએ જગનને બહુ વિશ્વાસ નથી આવતો. મિત્રના દુર્વર્તન પર અસર કરવી હોય તો તેની બુલોની મખત ટીકા કરવા છતાં ખીજી સર્વ વાતમાં તેને અનુકૂલ રહેવું જોઈએ. એ રીતે માણુસ જેટલી અસર કરે તેટલી ખીજી રીતે ન કરી શકે. સમાજનું પણ તેમ જ છે.

વધારે મળ્યો હોત તો એમના અભાવનાં ઘણાં મુંઝતરનો કેળવાત.

સ્ત્રીઓથી એ લડકીને નામી નથી જતા. ઘણે ઠેકાણે ગૃહિણીઓના માના મમા ભાવ એ અનુભવે છે. ઘણી બાલાઓનાં ભગિનીકૃત્યથી એ ભાગ્યશાલી બને છે. પત્નુ એ બધુંએ બધું દૂરનું છે. હેનાજ માતાના ઉમંગકા એમનામાં ભરતી આણુન, ભગિનીની વહાલબરી વાનો એમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરત; પત્નીની સહાયતા ને પ્રેમ એમના ઉરસાગરમાંથી અમૃત નીતારત. હો એમના અંતરનાં તોફાનને શાંતિથી શમાવત. સ્ત્રીઓ વિના એમના જીવનમાં ને કાર્યમાં ઉણપ જ રહેશે.

૬
બાબુ
ક્ષિતિમોહન મેન

અમદાવાદની આદિત્ય પરિષદમાં કવિવર દામોરની સાથે આંવંચા શાંતિનિકેતનના એ અધ્યાપકો એ પરિષદમાં આંવંચા ઘણાના સમગ્રણમાં હશે. વાંકડીઆ ખંભાણી દેશનના વાગ અને ત્વેઈએ તેથી મહેજ વધારે ગ્રુજ શરીરવાળા તેમાંના એક તે ક્ષિતિમોહન મેન.

ક્ષિતિમોહન બાબુ સાથેનો આરો પરિચય રા. કરુણાશંકરને લીધે થયો. તે પછી ફરીવાર એ અમદાવાદમાં આપ્યા ત્યારે પણ મળ્યા. એટલા હુંકા પરિચયમાંજો એમના સ્વભાવની એક કરતાં વધારે બાબુએ જોવાનું લાગ્યું અને મળ્યું.

એમને વીશે પડેલુ માગ સમરણપટ પગુ એક ચિત્ર બહુ મુંદર છે. એમાં એમના અત્યંત વિનોદી અને આનંદી સ્વભાવનું દિગ્દર્શન સરસ થાય છે. કથાનકોદ્ધારા વિનોદથી જગાજગ જારેલા ઉપદેશનું

પાત્ર એ આપણા આગળ ધરે છે, અને આપણે ઇચ્છીએ તે પહેલાંએ એ તો પીવાઈ જાય છે. એ વખતે એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવશાલી કરતાં આકર્ષક વધારે લાગે છે.

પણ એમણે જ કહ્યું હતું તેમ એ એક ગ્રહની બહુ નજીક આવી ગયા છે. અને તેથી જ તે બીજા તેજસ્વી ગ્રહોનું તેજ એના મપૂર્ણ સ્વરૂપમાં નથી જોઈ શકતા. એમની ભાષા, એમના વિચાર, એમના ઉદાહરણ એ મર્વ ટાગોરમય જ છે. કવિવર ટાગોર આની કેટલી આદરણીયો હોય કરી હશે.

અમદાવાદમાં પણ ક્ષિતિમોહન બાણુએ કેટલુંક સક્તમડય જમાવ્યું હતું વાર્તાલાપ કરવાની એમની શક્તિ મંચકારીને આકર્ષે તેરી અને એમને જાણે તેવી હતી. બ્યાપારકુશલ અમદાવાદમાં કુશલ વાર્તાલાપ કરનારની તો ખામી જ છે. બીજા પ્રાંતોમાં જેટલા સરમ વાર્તાલાપ કરનારના પ્રમંગમાં અવાય છે તેવું અમદાવાદમાં તો ભાગ્યે જ બને. બીજા પ્રાંતોમાં એવા મનુષ્યો અપવાદરૂપ કે અપૂર્વ નથી ગણાતા, પણ રાજનગર માટે તો નનીન જ ગણાય.

એમની સુકોમલ હૃદયવૃત્તિને જોઈએ તે કરતાં જગ વધારે 'ટાઈટ' કરેલી મીનારના તારની માથે સરખાવી શકાય.

સૌથી સુન્દર ચિત્રોને જ આપણા મંદગ્રંથાનમાં જાળવી રાખીએ છીએ. કેટલાક ચિત્રો કલાની દૃષ્ટિએ મપૂર્ણ હોવા છતાં એ આપણને નથી ગમતાં. જનમ્બલાવનું પણ તેમ જ છે. જો કે વિવિધતા એમાં જોઈ શકાય. ક્ષિતિબાણુનો પરિચય પણ બહુ ટુંકા હોવાથી એમને વીશેનાં સુંદર સ્મરણો બહુ થોડાં જ છે. એમને ન્યાય આપવાનું તો કેમ જ બને ?

શ્રી. કરુણાશંકર માસ્તર

૨૧. કરુણાશંકરને પૃથિવીની આદ્ય વસ્તી ગરબની કે ગુસ્સા સાથે સરખાવી લેવા એમનો પ્રયાસ બહાર નથી દેખાતો. પણ પ્રભાવ હોય છે અને ઉર્મીના હૃદયમાં મમાઈ એને રમનતી કરે છે.

૨૧. કરુણાશંકર પણ એમના ઘણા મિત્રોના અતરમાં છુપાઈ એમના હૃદયને ગમીના કગ્તા હશે એમની નાનીનાની જાણાતી મૌનસેનાઓએ ઘણાની આંતરડી ઠારી હશે.

૨૧. કરુણાશંકર ગુણગ્રાહી બહુ છે અને મત્પુરુષોનો મમાગમ એમને અત્યંત પ્રિય છે. એમની ગુણગ્રાહકતા અને મત્ગંગની લાગસાને લીધે તે એ ઘણા સાક્ષરો અને મત્પુરુષોના મિત્ર જન્યા છે. ભર્તૃહરિએ વધુ છે એમ એ પારકાના ગુણોને પરિત સમા કરી જુવે.

છે; તેમના દોષોને એ રાઈવી પણ નાના કરી જોઈ શકે છે. આપણી વ્યવહારિક બુદ્ધિને એમાં મનોહરપણું ન લાગે પણ એમની પાસે એવી વ્યવહાર-બુદ્ધિનો હીસાબ જ ક્યાં છે ?

એમની સ્થિતિ ને મંજોરો જોતાં એમની ભાવના બહુ ઉંચી છે. કુટુંબવત્સલતા એમનામાં પુરેપુરી છે. સેવા એ એમનો જીવનમંત્ર છે. એમના હૃદયમાં એ, ઘણાંને સમાવી શકે છે.

એમના જેવા શિક્ષક ગુજરાતમાં ઘણા જ મળી આવે. શિક્ષણને એમણે જીવનમાં વણી લીધું છે. શિક્ષક થવાને માટે જ એ સર્જ્યા છે. પણ ગુજરાત હજી શિક્ષકોને ઓળખે છે જ ક્યાં ? એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાની એનામાં તત્પરતા જ ક્યાં છે ? પરિણામે રા. કરુણાશંકરના આખા જીવન સુધી શિક્ષણ દેવાનું ફક્ત એક જ ભારતી નીપજવવામાં પુરું થયું.

એમના સાક્ષરમિત્રોના મમાગમમાં ફરતું એમનું મિત્રમંડળ એ ખાસ આખે ચઢે એવું છે. મને તો એ ભક્તમંડળ જોવું વધારે લાગે છે. કરુણાશંકર એમના હૃદયમંદિરમાં જે પ્રતિમાઓ પધરાવે એ સર્વની ઉપાસના કરવાનો લાભ એ મંડલને મળી શકે છે.

બાલકો પ્રતિ એમની મમતા સ્વાભાવિક છે. શિક્ષણવિષયક છેત્રામાં છેત્રી શોધો જાણવાનો એ સદા પ્રયત્ન કરે છે. એમને સહેજ શરમાળ કહી શકાય. સમાજની નવી રચનામાં શિક્ષકોનું સ્થાન ક્યાં ?

શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ

કોઈક જન્મથી મદાન હોય છે. કેટલાંકને પ્રભુગો મહાન બનાવે છે. અત્યારના ઘણા નેતાઓના મૂળંધમાં આમ ન કહી શકાય ?

રા. વલ્લભભાઈ પટેલ એ અત્યારના ગુજરાતના નેતા. મહાત્મા ગાંધી ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે એ એમના વિરોધી હતા એમ કહેવાય છે. પણ કેંકે કરી નાખવું એવું તો ઘણા પ્રાણીસોને જીવનમાં કોઈકે ને કોઈકે ચમચે લાગ્યા વિના નથી રહેતું; અને મૃતવત પ્રજામાં પ્રાણીનો મંચાર કરનારનો વિરોધ ન કરવો એવું કેં એમનેએ લાગ્યું હશે. વિરોધવૃત્તિ ભેરદાર ન હોય ત્યારે 'હીનોટીઝમ'ની અસર થાય છે અને 'ગાંધીજીનું શક્તિયાળી આકર્ષણ' એમને એ રિધતિમાં આકર્ષ્યા વિના ન જ રહ્યું. જો કે ત્યારે આ કાર્યની પાછળ જીવન સમર્પણ કરવું એવો એમનો ખાસ ઉદ્દેશ

સાગ શિષ્યો મળવાથી એમનું કાર્ય મારું થાય છે પણ દીપી નથી ઉકેલું. મહાત્મા ગાંધીજીને બીજા પ્રકારના અધીએ તો ગ. વલ્લભભાઈ ક્ષમા કરશે ?

મહાત્મા ગાંધી દોષો કરતાં ગુણો વધારે જોના અને પરિણામે દોષોનું પ્રમાણ એમણે બગબર ન જોયું. રા. વલ્લભભાઈ ગુણો કરતાં દોષોને માટે વધારે માનવ ગ્રહે છે, પરિણામે એમને ગુણો ઓછા જડે છે. આ બન્ને વ્યક્તિઓનો મંગમ હતો ત્યાં સુધી પ્રમાણ બરાબર મત્તવાતું. મહાત્મા ગાંધી કારાવાગમાં જતાં ગ. વલ્લભભાઈએ એ પ્રમાણ ખોયું અને એ ખોટ એમને વધારે માન્યતા હશે

એમની ભાષા મીઠી, મચોટ અને કટાક્ષમય છે, પણ મંચકારી ન હતી સકાય. કાઈ એને કડક કહે; પણ એ વિચક્ષણ અને વિનોદીએ છે.

એમનામાં તોછડાઈ છે. એ એમની ગતિનો જ ગુણ છે એમ હતી સકાય, પણ એમની મુનિદા માટે સંકા ન આણી સકાય.

મહાત્મા ગાંધીના તેજ એ તેજસ્વી થયા. મહાત્મા ગાંધીના પગસે એ નેનાએ થયા. ગુજરાતને દોગવાની ચાવીએ અત્યારે એમના હાથમાં છે. કેવી રીતે દોગશે એ નો ભવિષ્ય કહેશે

મહાત્મા ગાંધી વિના મુનું ગુજરાત એમના વિના વધારે મુનું પડત. જનનામાં એમનું સ્થાન એમને વીશે શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાના મિત્રયુ વચ્ચે ઝોલા ખાય છે.

એમની શક્તિ પ્રમાણે એ કાર્ય કરવામાં પાછા નથી પડતા. પણ જગત તો કોણે જીત્યું છે કે એ જીતે ?

માગ એક માણસમિત્રે એમને વીશે આપેલો અભિપ્રાય ટાંકું ?
 "He is not the best man but the best available man" (તે સર્વોત્તમ વ્યક્તિ નથી પણ દાવ મળી સહે તેવામાં સર્વોત્તમ છે.) આ અભિપ્રાય કેટલાકને બહુ પ્રિય નએ લાગે; પણ અર્થ છે એમ કોણ નહીં કહે ?

૧૨

અધ્યાપક

આનંદશંકર દ્રુવ

હિમમુકુટથી આચ્છાદિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ હિમાલયને વાચા હોય તો જગતનું એકાદ બાળક એને જરૂર પ્રશ્ન પુછવા જાય કે : પર્વતરાજ ! તમારા શિખરોમાં દિનપ્રતિદિન હિમનાં પડ તો ચઢતાં જ જાય છે અને હિમ ઓગળીને અરિતાઓ પણ વણાં જ કરે છે, ત્યારે આ હિમનો સ્વભાવ શો ? ઓગળે તો વધે કેમ ? અને ઓગળે છે હતાં વધે તો છે જ. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલાં ચઢેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમાં રહેલી બાલિશતા એ ન મમળે અને વૃદ્ધ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોહી રહ્યાવીને કહે કે 'બને સત્ય છે. હિમમય થવું અને ઓગળવું એ બન્ને સ્વભાવ સત્ય છે.' એ બાળકની માથે હિમનાં પડો કેમ બંધાય છે એ અર્થમાં ઉત્તરવાનો ક્ષેત્ર તો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો અથવા એ સમજવા નેટલી બાળકની સહિતઓનો વિકાસ એમને એનામાં નથી લાગતો.

બાળક બીચારું પર્વતગમ્ભીર અપ્પટતાની અથવા દૂધ અને દહીંમાં પગ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરતું ચાલ્યું જાય છે. પર્વતરાજ બાલકની બાલિકતા ઉપર મંદગ્મિત કરી વીરમે છે. આતું જ કે આનંદશંકરભાઈ અને જનતાનું છે.

૨. આનંદશંકરભાઈની વિક્રતાએ એમને ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર માનભર્યું મ્યાન અપાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓના એ પૂજ્ય ગુરુ છે. માત્ર હિમાલય અને બાળક જેવા પ્રમોદી કેટલાક એમને સમજી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. એમની બંને મતને બગબર ન્યાય આપવાની વૃત્તિ તરફ કાંઈકે શંકાની દૃષ્ટિએ જોતા હશે. હાલનો યુગ સ્પષ્ટતાનો વધારે છે. પણ દમણાં દમણાં એમના લેખોમાં પ્રથમ કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા હોય છે.

એમની વાર્તાશાપ કરવાની રીત મરમ-આકર્ષક છે, અને એમાં વૈવિધ્ય ઘણું હોય છે. શીલસૂક્ષ્મની નિર્વિકાર દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ એમણે વધારે પાડી છે. જીવનના ઉડા જાવોના મર્મથી એ પુરેપુરું ચાત છે પણ એવા લાવ એમનામાં બહુ ઘેઘેટ નથી થતા.

પુસ્તકો એમના પ્રિય મિત્રો છે.—હિતમત્તાલભાઈ અને નરસિંહ-રાવભાઈ તો ખગ જ. પણ માધારણ રીતે જનતા માથે એ અંનર ઘણું રાખે છે. એમનામાં હિમવત્ કરતાં પ્રભાવ વધારે છે. એમની જાપ એ તરત પાટે છે.

એમનાં પુસ્તકો અને લેખોનો વારમો ગુજરાત કોમની ગણે છે. પણ એમની પામેથી ગણેલી ગુજરાતની આશા હજી પૂર્ણ નથી મળી. ગુજરાતને એ આદેશ જ જોગજનથી વૃક્ષ તો ન કરી શકે, જો કે વાનીઓની મીઠાશ એમણે બહુ ચખાડી છે

ઘણુંખત્રું એ મુશ્કેલ વધારે રહે છે એમની વિનોદવૃત્તિ ડાહ્યાનાં કર્ણ વિના નથી રહેતી. ગુજરાતમાં તો એમની દારમાં આવે એવા ઘોડાક જ વિદ્વાનો છે.

શ્રી. અરદેશર ખખરદાર

“પ્રભાતનો તપસ્વી” ન્યારે “સાહિત્ય”ના અંકમાં
ગાંધીજી ત્યારે તેનો લખનાર કોણ હશે એ વીગે અમારી નાનકડી
મંડળીમાં અમે યુક્તજ્ઞ ચર્ચા ચલાવી હતી. કદી નરસિંહરાવ તો કદી
મ. ક. ઠાકોર જ હોય એમ અમે નિર્ણય કરતાં. કેટલાક નવા લેખકોના
નામ પણ સુચવાયાં. રા. કવિ તરકના પક્ષપાતને લીધે લેખકની ટહાપ
નેટલી ખામીઓએ કાઢી અને તે છનાંએ એ કૃતિ ગમી તો બહુજ.
પણ અરદાર તો સુઝવાજ નહીં.

તે પછી પાછા “યુવર”ના કાંટા વાગ્યા. હું મદ્રાસ જવા
વેચાર કરતી હતી ત્યારે એક પત્રમાં ભાઈ માનરે “યુવર”ના
સત્તાકુદ્ધી રમતા લેખકને મળવાની સુચના કરી. મેં એમને પાછા

પુછાવ્યું કે ‘યુવર’ના લેખક તમે કોને માનો છો ? એમણે મારા અજ્ઞાનપર ફેંકે આશ્ચર્ય ખતાવ્યું હતું એમ યાદ છે. એ કૃતિઓના યશનો કળશ રા.. ખખરદાર ઉપર ઢોળાય છે એવી ખખર પણ એમણે મને આપી.

રા. ખખરદારનાં ‘વિલાસિકા’ વગેરે કાવ્યો વાંચ્યે વર્ષો ધર્ષ ગયાં હતાં. “કેવું સરસ ગુજરાતી લખે છે, પારસી છતાંએ !” એમ ધડીભર મનમાં વસેલું પણ પછી વીસરી જવાએલું. પણ “પ્રખાતનો તપસ્વી” ને “યુવર” જુલાય ?

તે પછી દક્ષિણમાંથી પાછા વળતાં નવેંગરમાં હું મદ્રાસ ગઈ. હું રા. ગોવિંદભાઈ ને ત્યાં ઉતરી હતી અને ગોવિંદભાઈ રા. ખખરદારના મિત્ર; એટલે મંગવામાં બહુ વિધિ તો શાની જ કરવી પડે ?

એમને જોયા પહેલાં એમને ત્રિશે મારા મનમાં એમનું એક ચિત્ર ધડી રાખ્યું હતું. એક આનંદી વૃદ્ધ માણસ, બહુ સ્થૂલ નદિં એવું શરીર, ગંગા યમુના જેવી કાળી ધોળી ભાત પાડતા કેશ અને ચશ્માની અંદરથી દેખાતાં ઉંડાં ધારદાર પણ ભલ્લમનસાઈ દેખાડતાં નયનો. ખખરદાર તો આવા જ હોય. ખખરદારનો દેખાવ ખીજી રીતનો હોય એ તે હું મગજમાં ઉતરે ?

એક મવારે અમે એમને ત્યાં મળવા ગયાં. રા. ખખરદારના ધારી રાખેલા ચિત્રને બદલે કદાવર-પ્રચંડ કહેવાય એવી-વૃદ્ધત્વની એકે નિશાની વિનાની આકૃતિ જોઈ ત્યારે ક્ષણભર તો હું ઉમરા આગળ જ અટકી ગઈ. રા. ખખરદારને મળવાની કેટલી તૈયારીઓ કરેલી ? ગોવિંદભાઈ પાસેથી “સાદિત્ય”ના અમુક અંકો કઢાવીને ફરી વાર વાંચી ગઈ હતી. “યુવર”ને ફરી જોઈ રાખ્યો હતો, અને ગોવિંદભાઈ સાથે એની ચર્ચાએ ફરી લીધી હતી. “ભારતનો ટંકાર” જે પહેલાં ગ્રંથો જ નહોતો તે ઝંઘ પુરા ફરી નાંખ્યો.

પણ તે બધું આ ખબરદારને માટે નહીં. એ નૈવારીઓ તો કાર્ધ
ખીજ ન વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને થએલી.

ક્ષેત્ર બહુ ટક્યો નહીં, પણ એતી મહેનત અમર રહી.
“સાહિત્ય”માં ચાલતી કવિતા પરની ચર્ચા મેં વાંચી નહોતી એટલે
ભુનાપુરાણ, ધણું કરીને એમની ચર્ચામાં આવી ગએલા પ્રશ્નો પુછી
એમને થકયા. એમણે ધીરજપૂર્વક ચર્ચા કરી. ગુજરાતી દીકાદારીની
ક્ષુલ્લતા, પ્રતિકાબ્ધનું શાસ્ત્ર, અંગ્રેજી કવિઓનો અભિપ્રાય,
નાનાલાલ ને નરસિંહરાવ, તાલ ને માપ ને એવું એવું ખીનું ઘણું
કહ્યું. ગોવિંદભાઈને હિતાવગ હોવાથી છેવટે અમે ઉકાયા-સાંજનાં ફરી
જવાનું નક્કી કરીને.

‘મારી વાર્તાલાપ કરવાની શક્તિથી કાર્ધ ભાગ્યેજ મોહિત થાય
અને તેમાંએ આજ!’ એમણે ખીચારાએ કેવાએ original mindની
આશા રાખી હશે ?” હું મનમાં જ દસી.

સાંજે અમે ફરી પાછાં ગયાં. રા. ખબરદારને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર
બહુ સરસ આવડે છે. એ વીશે પણ કેટલીક વાતો થઈ. કાવ્યની
ચર્ચામાં સામુદ્રિકના પ્રશ્નો પુછનાર વીશે એમનો કેવો અભિપ્રાય
બંધાયો હશે ? એમનાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ સુંદર કાવ્યોએ એમણે વાંચ્યાં.

ખીજે દિવસે હું નીકળવાની હતી. રા. ખબરદાર તે દિવસે
મળવા આવ્યા. ત્રણેક કલાક બેઠા હશે. ફરી એમનાં અંગ્રેજી કાવ્યો
એમના મુખેથી સાંભળ્યાં. એમની ચર્ચા સુંદર/તો બહુ હતી, પણ
પાછળથી સફરખારા કરવા છે એ લાન ક્ષણે ક્ષણે થયાં કરતું.

આ રા. ખબરદાર આવેનો પરિચય. એમના જેવા માટે એટલા
જ પરિચયમાં કે લખવું એ સાહસ નહીં ?

રા. ખબરદારની આકૃતિને-આમ્ય વિશેષણ વાપરીએ તો-પડખંદ
હી શકાય. પણ એ વિશેષણ વાપરતાં સાથે જ ખ્યાલમાં આવે

તેવી ઉપતા એમનામાં નથી એમનાં વિશાલ નયનો કવચિત્ અંતરમાં વળતાં હોય એમ આપણને લાગે છે, અને એમાં આપણને માનવસ્વભાવનાં અભ્યાસ અને માનવતા બનેનાં દર્શન થાય છે. એમના ભવ્ય લવાટમાં ચિંતનની છાપ છે.

એમની સ્મરણશક્તિ બહુ મનેજ છે. એમનું વાચન વિશાલ અને વિવિધ છે. એમની દક્ષિતા એ એમની ભરિંચોતું મહત્ત્વ પામીશું છે. એમને એમાં શ્રમ લેવો નથી પડતો, અને એમનામાં મહાતુમ્મતિએ દેખાઈ આવે એવી છે.

એમની માથે વાર્નાવાપ કળનાં મહેજ અશ્વઘના આવે છે. તેમાંએ પ્રશ્ન ફરી પુઠવા પડે ત્યારે તો ખામ.

મામુદિક ગ્રામ્યમાં એ પારંગત મનાય છે. યોગવિદ્યામાં એમને રમ છે અને પહેલાં એ દમણમાં દત્તા ત્યારે માનગિક જગતી દોં મારાં ફરી શકેના.

એમના પોતાના અભિપ્રાયો ઉપર એ બહુ વજન મુકતા ફરી. એમનામાં અદલાવ તો છે. જોઈએ તે કળનાં વધારે છે. પણ માનવ-સ્વભાવનો એ ખામ મુજબ છે. કેટલેક અંગે એ સમ્યક મણાય.

એમણે ગુજરાતની મેવા ફરી છે, પણ એમની શક્તિઓના પ્રમાણમાં ઓછી એથી એમણે ગુજરાતને અને પોતાની જાનને બતેને અન્યાય કર્યો છે એમ ન કહેવાય? વખતે ગુજરાતની કપલ પ્રિયનાથી દૂર મદ્રાસના ઘાન છાનમાં ગુજરાત ઓછું માંબરે એમ પણ હોય.

૧૪

સૌ.
કમ્તુરબા
ગાંધી

સાંભળતાં સાંભળતાંએ એ સાદાં કસ્તુરબા જ રહ્યાં છે. પ્રતિફલ સંજોગોમાં એમની પતિભક્તિ ચળી નથી. એમનાં વિનય અને ગૌરવમાં એમણે અર્ધો દિસો કદીએ માગ્યો નથી. ગાંધીજીની મહાનુભાવતા એમનાથી નહીં સમજી શકાઈ હોય ત્યાં માત્ર અચ્ચત્ર શ્રદ્ધાથી એ એમને અનુસર્યાં છે. ફરીઆદની હિની વરાળોથી એમણે એમને દઝાડ્યા નથી.

વગર વિદ્વતાએ બાપુજીનું જીવનકાર્ય એમણે સમજી લીધું છે અને બાપુજી અત્યારે કેદમાં છે ત્યારે એ સરસલાવે એમના હૃદયમાં જેટલું વસ્યું છે એટલું કરી રહ્યાં છે.

સૌ. કસ્તુરબાએ અત્યાર મુઘીમાં કેં ઝોઝાં બલિદાનો આપ્યાં નથી. બાલપણથી દૃઢ થએલી કેટલીક માન્યતાઓને તિલાંજલિ આપતાં શરૂઆતમાં એમને ઘણું માનસિક કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મહાન મુદ્દમાં સર્વસ્વ આપનાં એમણે પાછું વળીને જોયું નથી. હિંદમાં અત્યારે ચાલતી મહાન લડતમાં પતિ અને પુત્રોને જેલમાં વળાવનાં એમણે અપાર ધીરજ રાખી છે.

સૌ. કસ્તુરબા એટલે સૌમ્યતાની ભૂતિ. બાપુજીના સંન્યસ્તાશ્રમ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર એમણે અતિ ધૈર્યશીલતાથી ઉપાડ્યો છે. ગૃહસંસારનાં નાનાં મોટાં કાર્યો કરતાં એમણે શ્રમને ચણકાર્યો નથી. એમની સાદાર્થ માટે તો કહેવાતું જ શું હોય ! સાદાં મીસીસ ગાંધીની પદ્ધતીની તો રાસીઓ પણ અદેખાઈ કરી શકે. બાપુજીની સાથે કસ્તુરબાની તરફ પણ લોકોએ હમેશાં પૂજ્યભાવ જ દાખવ્યો છે તે એમની આવડત કે જ્ઞાન ઉપર શીદા થઈને કે એમની કાર્યશક્તિ ઉપર મોહિત થઈને નહીં, પણ સ્વામીની છાયાસમી વસતી પત્નીની અવિચલ શ્રદ્ધા અને આત્મસમર્પણને લીધે.

એક જ ગુણની સફલતાથીએ જીવન કેટલું મહાન થઈ શકે ?

૧૪

સૌ.
કસ્તુરબા
ગાંધી

રામાયણનાં સીતામાતાની અને મહાભારતનાં દ્રૌપદીની કથા ભરતખંડના અને છેડે કયા આર્ષગૃહમાં અસાત હશે ? ગૌરી અને સાવિત્રીનાં વ્રત કરતી કન્યાઓ બાલવયમાંથી જ એમને ઓળખે છે. સુખ અને દુઃખમાં પતિની સાથેના સદ્ધર્મચારનું સૂત્ર બાલાઓના કર્ણુમાં મંત્રરૂપે જ મુકવામાં આવે છે. મૌ. કસ્તુરબાનું જીવન એવા જ સદ્ધર્મચારની સાક્ષીરૂપે આપણી સમક્ષ છે.

સૌ. કસ્તુરબામાં જ્ઞાનનો આડંબર કે વાક્યપટુતા નથી. વિદ્વતા મેળવવા એમણે કદીએ ઉદ્યોગ કર્યો નથી. મહાત્માજીના પત્નીપદનો ગર્વ એમના મુખ પર કદીએ દેખાયો નથી. ગાંધીજીના જયનાદ

સાંભળતાં સાંભળતાંએ એ સાદાં કસ્તુરબા જ રહ્યાં છે. પ્રતિકૂલ સંજોગોમાં એમની પનિભક્તિ ચળી નથી. એમનાં વિગ્ધ અને ગૌરવમાં એમણે અર્ધો દિરસો કદીએ માગ્યો નથી. ગાંધીજીની મહાનુભાવતા એમનાથી નહીં સમજી શકાઈ હોય ત્યાં માત્ર અચલ શ્રદ્ધાથી એ એમને અનુસર્યાં છે. ફરીઆદની ઉની વરાળોથી એમણે એમને દઝાડ્યા નથી.

વગર વિદ્વતાએ બાપુજીનું જીવનકાર્ય એમણે સમજી લીધું છે અને બાપુજી અત્યારે કેદમાં છે ત્યારે એ સરલભાવે એમના હૃદયમાં જેટલું વરસું છે એટલું કરી રહ્યાં છે.

સૌ. કસ્તુરબાએ અસાર સુધીમાં કેં ઓછાં જસિદાનો આપ્યાં નથી. બાલપણથી દૃઢ ચએલી કેટલીક માન્યતાઓને તિલાંજલિ આપતાં શરઆતમાં એમને ધણું માનસિક કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાના મહાન યુદ્ધમાં સર્વસ્વ આપતાં એમણે પાછું વળાંને જોયું નથી. હિંદમાં અત્યારે ચાલતી મહાન લડતમાં પતિ અને પુત્રોને જેલમાં વળાવતાં એમણે અપાર ધીરજ રાખી છે.

સૌ. કસ્તુરબા એટલે સૌમ્યતાની મૂર્તિ. બાપુજીના સંન્યસ્તાશ્રમ જેવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર એમણે અતિ ધૈર્યશીલતાથી ઉપાડ્યો છે. ગૃહસંસારનાં નાનાં મોટાં કાર્યો કરતાં એમણે શ્રમને ગણકાર્યો નથી. એમની સાદાઈ માટે તો કહેવાનું જ શું હોય ! સાદાં મીસીસ ગાંધીની પદવીની તો રાસીઓ પણ અદેખાઈ કરી શકે. બાપુજીની સાથે કસ્તુરબાની તરફ પણ લોકોએ હમેશાં પૂજ્યભાવ જ દાખવ્યો છે તે એમની આવડત કે જ્ઞાન ઉપર શીદા થઈને કે એમની કાર્યશક્તિ ઉપર મોહિત થઈને નહીં, પણ સ્વામીની જાયાસમી વસતી પત્નીની અવિચલ શ્રદ્ધા અને આત્મસમર્પણને લીધે.

એક જ ગુણની સફલતાથીએ જીવન કેટલું મહાન થઈ શકે ?

શ્રીમતી
સરોજિની નાયડુ

હિંદુસ્થાનના શિક્ષિતર્ગમાં શ્રીમતી સરોજિનીનું નામ ન માત્રાનું હોય એવા બહુ યોગ્ય મનુષ્યો હોય પૂન્ય ગાંધીજીએ એમને છુનધુન 'નુ ઉપનામ આપ્યું છે એમણે રસદસ્તે ધાગ્યું કરેલા મલ્લખમાં તો એ મોહનની વામણી બન્યા છે મીરાબાઈ થવાનુંએ એ સુખ્યા નથી એમના કંઠમાંથી નીળતી અસ્ખનિત વાન્ધારો પર જનતા મુગ્ધ છે હિંદમાં કોઈપણ હિંદી સ્ત્રીએ એમના જેવું સ્થાન નથી મેળવ્યું

એમના અદ્વતો સુયોગ મર્મદા મહાજનોના પ્રમગમાં એમને આપો કે ગોપલેયુગમાં એ એમના મિત્ર હતા છન્દાયુગમાં એ એમનાએ પગ મિત્ર હતા અને હજુએ હસો ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીનાં એ ધર્મ રાજા છે સર્વ યુગના નક્ષત્ર-ગમાં એમનું સ્થાન એ હમેશા માયની રાજ્યા છે અને જસી મમાં મધુન્ સ્વરથી દેશમર્મમાં પોતાનો હિસ્સો આપી નહીં છ

કલાપીના કલાપના ચિત્રવિચિત્ર રંગો સમાં એ આકર્ષક છે. નૃત્ય મમયે અતીવ મનોહર લાગના કલાપીની કલાની જેમ તેઓ મોહ પમાડે છે. એમનો વિનોદ પ્રસંગાનુરૂપ નૂતન સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે. એમનાં ચલન અને ડાલનમાં એમણે કવિત્વમય થવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રીમતી સરોજિની શ્રીકવિ છે અને કવિતા સારી કરી શકે છે. અંગ્રેજી ભાષા પરના એમના કાણુથી એ સર્વત્ર ચક્રિત કરી નાખે છે. દેશસેવા કરના એમણે કુટુંબસુખની લાલમા નથી રાખી. એમના વર્તનથી એમનું સ્થાન કયા છે એ એ જાણે છે એવું તરત સમજી શકાય.

સુંદરતાની પૂજા એ ઉત્કંઠાપૂર્વક કરે છે અને શોભાનો શોખ પણ એમને છે. બહુમતવાદનાં હિમાયતી છતાં અમીરાઈની અહંતા એમનામાં પુરેપુરી છે. માનવોના આમાન્ય વિકારોથી એ પર નથી. મોટા શરીરના અવયવો મોટા હોય તેમ મોટા દરજ્જાના માનવોના મદ્દગણ કે દુર્ગુણ પણ મોટા હોઈ શકે કે નહીં ?

શિષ્ટાચારની કદર થતી હોય ત્યાં એ શિષ્ટાચાર સરમ માયવે છે. છતાં પરખાય ત્યાં એ છટાદાર બહુ રહે છે પણ અધા આગળ આરસીની માફક એનો ઉપયોગ એ નવામો કરતાં નથી.

એ વ્યવહારદક્ષ છે, કાર્યનિપુણ છે, આતુર્યનો ઉપયોગ ક્ષણે ક્ષણે કરે છે. લોકલાપામાં જડીએ તો પહેંચેમાં પણ છે

દૂરના દેવળમાં વાગતા ઘટના રણકાર જેવા કંઠના ગણકારે અને માથે સાથે વહતા સખ્દમવાહે ઘણાને એમણે ધેલા 'ડયા' હશે. પણ હવે એનો રણકા પ્રથમ જેટલો મીઠો ગ્લો નથી.

એમના જાહેર અને ખાનગી અભિપ્રાયો વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે. કદાચ નજીવી વાતચીતની અંદર વિચારો પણ નજીવા આવતા હશે.

સૌ. સરલાદેવી અંબાલાલ સારાભાઈ

અ. અંભસારમાં સ્ત્રીજીવનનો આદર્શ ગૃહિણી છે. કુમારિકા સરસ્વતી કે મેન્ધાસિની મીંગળે લોકો ગાય છે ખરું પણ અપવાદરૂપે. એ આદર્શની સિદ્ધિ અર્થે સારા હિંદુમંત્રારૂપી પ્રયોગશાળામાં નિત્ય નવા પ્રયોગો થતાજ ગયા છે અને ચાલુ છે. એમના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપણા જમારમાં નથી એમ નથી પણ ગૌણ રથાને છે, એટલુ તો કણુલ કરવુજ પડશે. એમના સહચારનો લોભ આર્થસંભારે વધારે રાખ્યો છે.

સૌ. સરલાગણેન એ આદર્શની નિષ્ઠ લાગે છે. રા. અંબાલાલ ભાઈને મમારધુગ ખેંચવામાં અને બદારના જગતની ઉપાધીઓ ઓછી કરવામાં સરલાગણેન જેવાં પત્નીની મદદ એ એમના ભાગ્યની ઉત્કર્ષતા સુચવે છે. એમના ભર્તાની એ પ્રિયતમ ભાયાં છે. એમના બાળકોની એ વહાલી અને મીઠી માતા છે. એમના મિત્રોના જીવનમાં રસ રેડતી એ આયાં છે.

એવાં છે શ્રીમતો તો ઘણા હોય છે શ્રીમતોના બાળકોને મધ્યમ વર્ગના બાળકો જેટલુએ શિક્ષણ નથી મળતુ. એમને મસ્કાઝ અર્પવા એ ખામ અગત્યની વસ્તુ નથી મનાતી શ્રીમતાર્ધમા પોપાએવા મસ્કાઝીહોણા એ બાળકો જગવના ગેપાઓની માફક ઉગે છે ને મુકાય છે. મૌ સગલામહેનના બાળકો એમની માતાનો શ્રમ અને પિનાની ઝાળજીના મુંદર બદલારુપ છે

સૌ. સગલામહેન એમના ગૃહરાજ્યના ગસી છે એમની સુ-વ્યવસ્થા કરવાની અને જળવરવાની શક્તિ, મિત્રો પ્રતિની મમતા, અપંગિચિત જતો માથેની માયાળુતા એ કોઈનેએ આકર્ષે એના છે. એમના મીઠા અમી વર્ગમાનતા નયનો એમને માટે મહેજે માન ઉત્પન્ન કરે છે વ્યવસ્થાની રચનાઝ શાંતિસ્થાપક અને સુવામ પ્રમગવનાર સ્ત્રીજીવનનો આદર્શ એમણે ધણે અંગે મિદ્ધ કર્યો છે ગિધર તારામમુ એમનુ જીવન ધણાને દિવાસસ્યક બની શકે એવુ છે

૧૭

શ્રીમતી અતિયા એગમ

ગાલિગાત્રિમા વીગળીના ચમકાર કેટલા આસ્વાદ્ય લાગે છે ।
એને ક્ષણભરનો ચમકારો વિશ્વવ્યવસ્થાને છે પણ એ રજનીના
અધારને ગાહતર મનાવે છે

શ્રીમતી અતિયા એગમ એટલે અગતી જતી વિશુદ્ધતા જ. એમના
નયનોમા ચમકાર એમની વાણીમા ચમકાર, એમના ડાકનમાંએ
ચમકાર. એ ચમકારમાંએ ક્ષણભરની મોહકતા તો છે.

શ્રીમતી અતિયા એગમ વાગ્જીનો વિગ્તાર બહુ સુદર રીતે
કરે છે. જનો એમના વચનામૃતનો પ્રવાહ વિશ્વવ્યવસ્થાને નીલાળે છે.
એ પ્રવાહમા દૂરદૂરની ધણી વસ્તુઓ તથાઈ આવે છે.

પ્રતીષ્ઠાને પાર નહીં હોય શીવસુશીમાં તો એ પોતાને અદ્વિતીય જ ગણનાં હશે. મહેર કાર્યોમાં (જ્યારે એ ભાગ લેતાં હતાં ત્યારે) એ પોતાને આધારરૂપ જ માનતાં હશે.

એક જ મુખેથી અનેક જાનનાં મુક્તો એ પદી શકે છે. એમનો મોભાનો મોખ એમના માદાર્પના ડોળથી ઢંકાતો નથી. પ્રમંગે પ્રમંગે દેશી, વિદેશી, સ્વદેશી એમ ઘણાં સ્વરુપોથી એ બહુરુપી દેખાય છે. એમના વિનોદનો ભોગ ચતાં કોઈકે જ બચતુ હશે.

જગતમાં નાનાં માણસોનાં કાર્યોથી હમેશાં મોટાં માણસો યશ પામે છે, અને પામશે. મમુદની મત્સ્યક્ષીલા કે વાતાવરણમાંની જંતુ-લીલાથી આપણે મનુષ્યો કોઈ રીતે હિતરતાં નથી, ફરક માત્ર પ્રમાણનો.

એમને નામે એમનાં કાર્યો અને ગુણોને ખુબ મોટા દેખાડ્યાં છે. રજવાડામાં કે રાજ્યતંત્રમાં એ મુકાયાં હોત તો એમને અનુકૂળ સરમ ક્ષેત્ર ત્યાં મળત. એમની કદર એમાં વધારે થાત અને બહુ આગળ આવત એમાં શક નથી. એમણે માત્ર એક જ જીલ્લ કરી. સીધા માણસની સીધી લડતમાં બેડાવાની.

બ્રહ્મલોક કે સ્મિતથી કાર્ય માધવાની આવડત એમનામાં છે. મુખ પરના લાવો બદલવામાં એમની કુશળતા છુપી નથી રહેતી. એમના માટે જોઈતામાં જોઈતું એ બહુ હોશીઆર છે એમ તો કહેવાય જ.

એમનામાં ઝડૂતિ છે. એમનાથી કેં પણ કર્ચા વિના જપીને નથી બેસાતું. એમની માથે વાર્તાલાપ કરતાં આપણે ભાગે બોલવાનું બહુ જ થોડું આવે. મર્વ-વિષયમાં નિષ્ણાત હોવાનો એમનો દાવો છે. પોનાના શીવાય બીજાની જીવિમાં એમને બહુ શ્રદ્ધા નથી હોતી. એમના દેશાટને એમને જોષ ચદાવ્યો છે.

Ibsenનાં 'New Woman,' પણ તે એ પુરેપુરાં નહીંરતો.

સૌ. વિજયાગૌરી કાનુગા

દેશકાર્પમાં પડેલાં કેટલાંએ સ્ત્રીપુરુષો અસારે મુંદર કાર્ય કરી રહ્યાં છે. એમને તક મળી ન હોત તો એ ન્યાં હતાં ત્યાંથી એક ડગલુએ આગળ ન વધી ચક્રવા હોત. જંગલમાં કરમાઈ જતાં મુગધી પુષ્પો મળી તેમની મુલામ જમતે નાણી ન હોત. કેટલી સરિતાનાં જળ નકામાં વહી જાય છે ! કેટલીએ સ્ત્રીઓનાં જીવન એમની ગૃહની નાનકડી દીવાલો વચ્ચે સમાપ્ત થયાં છે ! તેમને જો માત્ર તક જ મળી હોત !

મૌ. નંદુએન આજે એવા જ પ્રકારના ઉદાહરણ તરીકે આપણી મમણ છે. એક કાળે અમદાવાદની ધરરખુ ગૃહિણીની ઉપમા એમનામાં સાર્થક થતી હશે. બ્યવહારમાં એમની કુશળતા વીશે એ મત નહીં હોય. આજ દેશકાર્પમાં પડી પોતાની બ્યવસ્થાસાકિતને લાજ અમદાવાદના સ્ત્રીમંડળને બ્યવસ્થિત કરવામાં આપી રહ્યાં છે. કાર્ય શરૂ કર્યા પછી એને પાર વિતારવાની એમનામાં બીવટ બહુ છે.

એ આરંભશૂરાં નથી. એમની શક્તિએ મર્યાદીત હશે એ ખરૂં, પણ આરંભ કર્યા પછી એ લાગ્યે જ ચાકી જાય છે. .

કેટલાંક કાર્યોમાં વરની ફાઈ થઈ ફરતાં કેટલાંક બેનો જેવો અવિવેક કે અવિનય એમનામાં નથી. ‘મેં’ બહુ કરી નાખ્યું છે’ એવું ધારીને એ કુલાઈ ગયાંએ નથી.

એમની કાર્યતત્પરતા, એમની સેવાપરાયણતા અને ધૈર્યશીલતા સચોટ અસર કરે એવાં છે. એમનાં કાર્યથી જ એમણે પોતાની ઊંચ પાડી છે.

શ્રીમતી અનસૂયાબહેન

હિન્દુધ્યાનના ગજગીય પ્રગણમા પડેલા સર્વજનો હાલમા મજુરોના માતા સરૂપ મનાતા અનસૂયાબહેનના નામથી લાગ્યે જ અસાત હોઈ શકે એમની એક દુકી રૂપરૂમા અસ્થાને નહીં ગણાય

શ્રીમતી અનસૂયાબહેન એક શ્રીમત કુટુંબની પુત્રી છે દેખાવમા જગજમાન અને શ્રીમતાઈના સર્વ ગુણોથી મુક્ત છે

એમના જીવનની શરૂઆતમા એમને સ્ત્રીજીવનની પગધીનતા બહુ માલી હતો એમની હિમ અને મતત્ર પ્રકૃતિને મુશ્કેલી તોએ પીળગવાળું પક્ષીજીવન બહુ નહીં રમ્યુ હોય હાલ તો એમણે સેવાની શૃખલા ઓઢારી છે

એક વખત ડાકટરીનો અભ્યાસ કર્યા એ યુરોપ ગયા હતા

પણ એ પુરો ન કરી શક્યાં. પણ ત્યાંના બે વર્ષના નિવાસથી ત્યાંની સ્ત્રીઓની કાર્યશક્તિની કેંક મુંદર અસર એમના ઉપર થઈ.

અનસૂયાબહેનમાં ઇચ્છાશક્તિ કરતાં વ્યવસ્થાશક્તિ ઓછી છે. પણ એમનાં મિત્રો એમને એની ખોટ પડવા દેતાં નથી. મેઘધનુષ્ય સમાં ધણાં કાર્યોરૂપી રંગેથી એ આકર્ષક છે. ધણાં કાર્યોમાં એ રસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એમનો ઉત્સાહ ચિરસ્થાયી નથી નીવડતો. એ આંજી શક્તાં હશે, સ્થિર નહીં થઈ શક્તાં હોય.

સ્ત્રીહૃદયના સ્વાભાવિક લાવો એમનામાં હશે, પણ એનું બાહ્ય-દર્શન કવચિત જ થતું હશે. એમની પામે સાધન છે અને તેથી શક્તિએ છે. એમનામાં સ્ત્રીના ગુણો કરતાં પુરુષના ગુણો વધારે છે. મિત્ર તરીકે કદાચ એ વધારે કુમળાં થઈ શક્તાં હશે, પણ સ્ત્રીઓની સાથે એ લાગ્યે જ મિત્ર થઈ શકે છે. સ્ત્રીજીવનમાં રસ લે છે તેએ એમના કાર્ય પુરતો જ.

મહાત્માજીનાં પ્રથમ સ્ત્રીઅનુયાયીની પદ્ધતિએ એમને પ્રતિષ્ઠા અને કેંક સ્થિરતા એ બે અર્પ્યાં છે. એમની હીમત વોશે બે મત હોઈ શકે નહીં.

ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગમાંથી રાજકીય વેત્રમાં ઝુકાવનાર સૌથી પ્રથમ તો એ જ હતાં. તે પહેલાં સ્ત્રીઓના એ દિશાના પ્રયત્નો તે નવરાશનો સદુપયોગ કે પ્રકાશમાં આવવાના સાધનરૂપ જ હતાં. પણ એમણે જેટલું કયું છે તેટલાનોએ ઉપકાર માનવો જરૂર ઘટે છે.

ગુજરાતની સ્ત્રીઓનેએ સાધન મળે ને એમની મહત્વાકાંક્ષાઓ કેળવાય તો ગુજરાત કેટલી સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી શકે ?

સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

અને

સૌ. શારદાખહેન મહેતા

કેટલાંક માણસોને જોઈએ ત્યારે આપણી જુની દહેવત ઘણી વાર માદ બાવે છે કે 'એણે તો પરમેશ્વરને પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા છે.' સૌ. વિદ્યાખહેન કે સૌ. શારદાખહેનને હું જોઉં છું ત્યારે મને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

એમનું પહેલું મહાભાગ્ય નાગરકોમમાં જન્મવાનું. અને જે એ જોવું તેવું છે 'ખીજી મહાભાગ્ય સુધારક પિતાની પુત્રીઓ થવાનું. એને લીધે એમને ઝંઝોળો મળ્યા. ત્રીજું ખામ મહત્ત્વનું એ બહેનો ગુજરાતમાં પ્રથમ "એક્સપ્રેસ" થયા તે એના વિના એમની છાપ તરત ન પડત એથું અનુકૂલ અને ઉદાર ભાવનાઓના પતિઓની પત્નીઓ થવાનું. હજી તો એમનાં કેટલાંકે મહાભાગ્યોની પરંપરા ગણાય. પણ આટલાંએ ઓછાં નથી.

સગળા મયોગે છના બને મહેનો એક જ જીમે ધડાયા નથી
સૌ વિદ્યામહેનને હોલીઆર બુદ્ધિમાન, વ્યવહારનિપુણ કહી શકા
મૌ શાસ્ત્રાભિજ્ઞ મીઠા માયાળુ અને લાનનાપ્રધાન વધારે ગણાય
સૌ વિદ્યામહેનની આંખમા લવાઈ માથે મખ્ખાપ્રિનુએ મિશ્રણ છે
મૌ શાસ્ત્રાભિજ્ઞના નયનો અમી વર્ણવે છે પણ એનો ઉપયોગ એ
કહાપણપૂર્વક કરે છે. તમારે એ અમી જોઈતું હોય તો તમારે પ્રથમ
લાયજાત સિદ્ધ કરવી જોઈએ તમે લેખક કે કવિ છો ? તમારી
કવિતાએ જનનાના હૃદયને હવારી નાખ્યું છે ? અથવા તમે મંત્રકારી

મસજીતાનો દાવો કરનાર
અમીગઈના અધિકારી છો ?
પ્રથમ પકિતના હો તો વધારે
મારુ ખીજ પમિના હો
તોપણ કાચ ચાલી શકે
છેવટે કે ન હો તો એમના
કાર્ય તરફ મહાનુભૂતિ દેખાડો
—જણાય એવી રીતે—તોએ
માયમે

મૌ વિદ્યામહેનમા કાર્ય-
શક્તિ અને મપયતા વધારે
હશે મૌ શાસ્ત્રાભિજ્ઞ ધીમા

પગતુ થકે નહીં એવા હશે. આજની માફક જીઓ ત્યારે બહાર
કાર્ય કરવા નહોતી આવતી ત્યારેએ સૌ વિદ્યામહેનના કાર્યોથી
ગુજરાત પરિચિત હતું “લેડીઝ ક્લબ” ના સચાલક હું જાણું
હું ત્યાં સુધી એ જ હતા અને છે ચાર ફૂટ માટે એમનો શ્રમ
અનપર્યો નથી અમદાવાદમા સ્ત્રીઓની ઝલિન્સીન એમને જ
આભારી છે સ્ત્રીઓ માટે લાયણની હાગમાળા ગોઠવવામા એ રસ
લે છે નાની મોટી ઘણી પ્રવૃત્તિઓમા એમનું અગ્રમાન છે.

સૌ. શારદાજહેનની મેવાઓથી ગુજરાત અગ્રણ્ય નથી. મહિલા-પાઠશાળાનાં અધિકારીની નિષ્કામ મેવા, ભગિનીસમાજનાં પ્રમુખ અને ગોધરાની સંસાર સુધારા પરિષદનાં પ્રમુખનું નામ ગુજરાતનો કૃતિયાએસો વર્ગ જરૂર જાણે છે. દેશકાર્યમાં એ દમેરા રમ લેતાં આવ્યા છે અને ધણી પ્રવૃત્તિઓને એમણે પેળી છે, અને એમણે જેટલું ક્યું છે તેટલાનો ઉપકાર ગુજરાતે જરૂર માન્યો છે.

સંસાર સુધારે એ ઘણું ખરું એમના જ કુટુંબમાંથી પોપાતો આવ્યો છે, અને તેથી એ એમનો જ હોય એમ વધારે લાગે છે. એમના કુટુંબ વિના સંસાર સુધારા પરિષદો લાગ્યે જ હોય છે. મંસારસુધારે એમના વિના આ સ્થિતિએ પણ લાગ્યે જ આવત. પ્રાકૃત જનોને એમાં મામાફિનું કાચ લાગે તો તેમાં ઉપાય નથી.

સૌ વિદ્યાજહેન શારદાજહેનમાં અગ્રીરવૃત્તિ વધારે છે. જગતમાં અત્યારે લોકશામનનાં દુઃકુલિ વાગે છે અને એની સાથે તાલમાં રહેવા એ બને સદા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અંગ્રેજીમાં એક બાઈને માટે કહેવાએહુ વાક્ય હું અહીં કહું ? "She is born superior. It is not her fault. It cannot be helped" (તેઓ જન્મથી જ ઉત્કૃષ્ટ છે. એમાં તેમનો વાંક નથી, અને એનો કંઈ ઉપાય પણ નથી.) સૌ. વિદ્યાજહેન શારદાજહેન પણ આપણાથી ઉચ્ચતર પ્રેક્ષનાં વાસી ભલે હોય, છતાં આપણા નમ્ર આત્મા એમ કમ્પે ખરે કે આપણામ નાં એ એક હોત તો વધારે સારું.

જનતા સાથેનાં સૌ. વિદ્યાજહેનનાં રુસણાં કાણુ હોડાવે ? જનતાને એ એમને ખોવાનું પાલવે જ નહીં, છતાં ઘણી વસ્તુઓ નિરુપાયે પાલવવી પડે છે.

સૌ. વિદ્યાજહેનમાં પ્રભાવ વધારે છે અને તેથી એ પ્રભાવશાળી લાગે છે. સૌ. શારદાજહેનમાં આકર્ષકતા વધારે છે અને

તેથી એ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એમની મીઠી મમતાથી ઘણાંનાં એ વિશ્રામસ્થાનરૂપ બન્યાં છે.

મારા એક મિત્રે એમને વીશે એક વાર કહ્યું હતું કે " સૌ. વિદ્યાબહેન શારદાબહેન માટે હમેશાં માથે જ વિચાર આવે છે. એક અનાજની એ ફાડ જેવાં હોવા છતાં બન્ને એકબીજાથી તદ્દન જુદાં છે. પણ જુદાં હોવા છતાંએ પરસ્પર પૂરક છે.

પ્રકીર્ણ રેખાચિત્રો

વિભાગ બીજો

ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯

પ્રકીર્ણ રેખાચિત્રો

વિભાગ બીજો

ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી ૧૯૨૯

પાર્વતી

નગરાજ હિમાલયની દુહિતા પાર્વતી આર્યજીવનમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. બાળાઓ ઉગવા માંડે ત્યારથી ગૌરીમા- (ગોરમા) ને સારો વર અને અખંડ સૌભાગ્ય આપવા વીનવે છે. શંકરભક્તો ભોજાનાથની સ્તુતિ કરતાં ઉમાને રીઝવવાનું ચુકતા નથી. સંસ્કૃત કવિઓ નાટક લખે તો “રીસાળ પાર્વતીજીને મનાવતા મહા- દેવ અમારું રક્ષણ કરે” એમ કહ્યા વગર નાટક શરૂ કરતા નથી. કોઈ વાર એમની કલ્પના ધણી કરે ત્યારે જટામાં વમતી ગંગા માટે કળે કળે પુછતાં પાર્વતીનું ચિત્ર “ધણી ખુશીથી તેઓ તૈયાર કરે છે. નાનાં બાળકોને વાર્તા કહેવાય તેમાં પાર્વતીજી હાથી કે ઈંકે ગરીબ બ્રાહ્મણનું ભણુ કરવા આણુગમતે મને ઉભા રહેતાં અને પાછળથી પાર્વતીને શીખામણુ આપનાં શીવજીની વાત આવ્યા પિના ભાગ્યે જ રહે આશીર્વાદ આપતાં ‘શંકર પાર્વતી જેવી અખંડ જોડ રહેજો’ એવાં માતામહીઓનાં વેણુ માંભળી કાન પવિત્ર ન કર્યા હોય એવી ત્રૈલોકી કોઈકે જ હશે. જગનના પ્રલયના અધિગ્રાતા પિનાકપાણીને વરા રાખનાર માદાં ભોળાં પાર્વતીને ભીવડીરુપે કે કૈલાસ પર વિહાર કરતાં કલ્પવાં એ કવિહૃદયનો એક અનેરો આહ્વાદ છે. એની આસપાસ ભગ્યતા છે ને સામર્થ છે. અદ્વિતતા છે ને આર્યાનું નીખાલસપાણુ છે. પાર્વતી આટલાં પુખ્ત છે, કારણકે આર્ય સ્ત્રીના સર્વ ભાવો એમનામાં મૈપૂર્ણપણે ને સર્વરુપે દેખાય

છે. ગળામાં મર્ધ અને કપાળે ભસ્મ ચોળનાર, સ્તમ્ભાનમાં રહેનારા અને ભુતોથી ઘેરાએલા મહાદેવજીની અનન્ય ભાવે પતિભક્તિ કરતાં ગૌરીમામાં ગમે તેવા પતિમાં દેવતા માનવાની આપણી આર્થ ભાવનાનાં મર્વાંગ દર્શન થાય છે. દક્ષ પ્રગ્નપતિને ત્યાં યજ્ઞમાં જતી વખતે હક કરતા ઉમાદેવીમા આપણી સ્ત્રીઓના જેવી જ પીયરમાં જવાની ઉન્મુક્તતા નથી દેખાતી? પતિનું અપમાન પિતાની પામેદાએ ૧ મહન કરનાર દેવીમા પનિવ્રતાનો તત્વક ક્રોધ મંપૂર્ણપણે પ્રગટે

અમનાં સત્ર ૧૫ થા ભગવાન સુદની પાસે નાની નાની હક લતા ભગવતી પતની મહારની મહત્તાથી અગ્નિજ્વળતાં જીવન સમર્પણ કરી નિર્ભયતા અને સદચારતા હક્ક પ્રાપ્ત કરેલી આર્થ સ્ત્રીની મોટી આદૃત્તિમમાં લાગે છે. સીલકન્યારપે યોગીના ચિત્તમાં વસતી સાક્ષાત્ રમિકતાની મૂર્તિમમાં એ લાગે છે. કલ્પ હૃદયના પુરુષ જેવા સુદને ક્રોમળ કરની શક્તિમમાં પાર્વતી છે. એ કંકિનતામાં ક્રોમળતા સર્માવવાની સ્ત્રીશક્તિને લીધે જગત આજ સુધી ટકી રહ્યું છે. પાર્વતીની એ શક્તિનો ઉપયોગ જે દિવસે ભુલ્લાર્થ જશે ત્યારનો સમય તે પ્રલયકાળ.

પણ ક્યાંએ પાર્વતી સ્ત્રીવજીની શક્તિઓનાં આવિર્ભાવરૂપે નથી દેખાતા, પણ સદા પ્રેરકમમાં જ દેખા દે છે. એમાએ આપણી એક માનાતાનું આધુ સ્પર્શ છે. પત્ની પતિને દોરનારી નહીં, પણ અદૃશ્ય રહી પોતાનું જળ દેખાડ્યા વિના પ્રેરનારી જ અર્થ શકે-એ માન્યતા ઉપર આર્થસંસાર ઘડાએલો છે. સ્ત્રીઓનું પ્રેરકમત્ત જો ખુટી નહીં જાય તો કદાચ ટકી પણ રહેશે.

નેતો પણ મંદાય થાય છે. સંસ્કૃત નાટકની કાઈકે જ સ્ત્રીઓ તેજસ્વી કે પ્રનાયકરની દેખાય છે. રસિક કવિઓને મમે તેવા પ્રસંગો ઉપર કલા તેવા જ હોય તેથી કે તે મમયની સ્ત્રીઓનાં સ્વભાવની બીજી બાજુ ખીણતરી જ નહીં હોય તેથી તો સ્ત્રીસ્વભાવનાં આટલાં થોડાં જ તરતો અમર નહીં થયાં હોય ? માલવિકા હોય કે સાગરિકા હોય, માલતી હોય કે તપતી હોય, કે સાક્ષાત પાર્વતીદેવી હોય, પણ એ સર્વમા સ્ત્રીઓ તો એક જ પ્રકારનું. કવિઓની દેવી અને માનવીઓની વચ્ચે કંઈ બહુ ફેર દેખાતો નથી. સારામા સારા કવિઓ પણ આ જનના વિશેષાભાવથી મુક્ત નથી.

પરંતુ કુમારમલલ કાલિદાસ કવિનું પ્રથમ કાવ્ય હોય તેથી કદાચ કવિકુલની જુની પ્રણાલિકામાંથી કવિવર છુટી નહીં શક્યા હોય. સરિતામાં નવા જલનું પુર આવે તે વેગવાન પણ ડહોળું હોય છે. તેમ આમાં પણ કવિની કલ્પનાના નવા પુરનાં જલ નીતરતાં નથી થયાં. એમાં અનુભવી કલાકારનો હાથ નથી પણ આશાજનક ઉછરતાપણીની છાપ છે. ઉરતાદના હાથમાંથી તરત સ્ત્રીખીને છુટા પડેલા ગવૈયામાં જેમ એના પોતાના વ્યક્તિત્વ કરતાં ઉરતાદની છાપ વધારે હોય છે તેમ જુના કવિઓના અવ્યાસી કવિવરની રચના અને કલ્પના અને કથનની રીતમા એમના પોતાના કરતાં બીજી છાપ વધારે દેખાઈ આવે છે.

કેમની માથે ન કરી શકાય યોગીની વિમુક્તિથી એ લેખ પામે છે. સુખની મથે એ ગમત કરે છે. પ્રિયનમના મન્નક પત્ની સંસ્કૃતિના એના મુખપત્ની મુરખી વધારે છે. જગદ્ગુરુ મંદાકિની એના અરપથી તમ પ્રેમમા જ મતાઈ રહે છે અમરુતના ચિત્તની એ અધિગ્રાવી છે.

ધાર્મી એવે બુદ્ધિના મદયાગતે થોડું સખી નહીં, પણ ભારનાઓ દાન ગણ્ય કરે એવી પત્ની. એને તર્ક આવડતો નથી. બુદ્ધિની મુખપત્ની એ કહી હિતગતી નથી જગનના આદિથી તે અંત મુખી પદિ નામનો એક જ ગપ એ જાણ્ય કરે છે. પનિકાગ અથવા પનિને માટે એ સર્વ વસ્તુઓમાં રસ લે છે. એના ધ્યાનમાં એટલી એકમતા હોય છે કે એને કીધે એ ઘણી દુર્લભ વસ્તુઓ મહેત્તમાં કાઢ્ય કરે છે.

નથી કરી. મૌન્દર્ય જોવાની આ અસાકિતએ આપણને તીરાગી નથી રહેવા દીધા, એમ માનવાનું મન ઘડીભર થઈ ગય છે.

પણ જો આર્યોએ જડ તત્ત્વોમાંએ ભવ્યતા અને દૈવત કલ્પ્યુ અને એમાંથી જન્તા સૌન્દર્યના પાન કરીધા છે તેમની દષ્ટિ ચેતનમાં મૌન્દર્ય જોતા કેમ અટકતી હશે ? સૌન્દર્ય વિના ભવ્યતા ક્યાએ ગહી શકે છે ? આકાશ ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે ત્રિવિધરંગી સૌન્દર્ય ત્યા રમે છે કુદગત ભવ્ય લાગે છે, કારણ અનેકરંગી મૌન્દર્ય ત્યા વેગએકું પડ્યું છે. ગગન ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે સૌન્દર્યના તેજકુવારાથી એ દિદિપ્યમાન બનેલી છે દરીઓ ભવ્ય લાગે છે, કારણ કે નરી સુંદરતા એનામાં મર્વરુપે પ્રકાશે છે એ સુંદરતાને કાઈ સંપૂર્ણતા કહે છે પણ નામ બદલ્યાથી એનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી.

દેવ કે માનવના આદર્શ આપણે ઉપમનવા હોય ત્યારે તેમને આકાર અર્પ્યા વિના ચાલતું નથી આત્માની સુંદરતાના પ્રમાણમાં દેહની સુદૃઢતા કદપરી એ એક માનવનો સરભાવ છે. એ નિયમને અનુસરીને આપણે પાર્વતીના સૌન્દર્યની પ્રશ્નના

દોગય. દરિદ્રતા અને દુઃખ જેણે જોયાં હોય એવા મહાપુરુષની એ પત્ની છે. જયત જેનાથી ચરચર કંપે એવા યોગીની એ અર્ધાંગના છે. બાળકવયમાં શ્રીમંતાર્પનાં સુખ એણે પિતાને સાં અનુભવ્યાં છે, એટલે એનાથીએ એ છેક અજ્ઞાન નથી. સ્ત્રીસ્વભાવને સુવલ રમિકતા કલામનાં શિખરોમાં ફરતાં એ જરૂર અનુભવતાં હશે. ગર્વ વિનાની એમની મુંદરતામાં એક પ્રકારની અભિનવતા અને પ્રજ્વલતાએ જરૂર હશે. પણ એમને જોઈને માણસ મોઢી નહીં જાય; પણ મન આપવાનું જ મન કરે. એમની મુંદરતા છાપ પાડે છે પણ પામે આવવા પ્રેરતી નથી. લક્ષ્મીજી સમી મુંદરતા દૂર ખમવા દેતી નથી પાર્વતીજીમાં લક્ષ્મીજી સમી લલક નહીં હોય, પણ ઉદારતા ને અંતરનાં અમી તે જરૂર વધારે પ્રમાણમાં હશે.

આર્થ હૃદયમાં પાર્વતીનું ધ્યાન કાર્મપણુ દેવે કરતાં હિતગનું નથી.

નથી કરી. સૌન્દર્ય જોવાની આ અશક્તિએ આપણને નીરોગી નથી રહેવા દીધા, એમ માનવાનું મન ઘડીભર થઈ જાય છે.

પણ જે આર્યોએ જડ તત્ત્વોમાંએ લગ્ન્યતા અને દૈવત કંઈપ્રું અને એમાંથી ઝરતાં સૌન્દર્યનાં પાન કીધા છે તેમની દષ્ટિ ચેતનમાં સૌન્દર્ય જોતા કેમ અટકતી હશે ? સૌન્દર્ય વિના લગ્ન્યતા ક્યાએ રહી શકે છે ? આકાશ લગ્ન્ય લાગે છે, કારણ કે વિવિધરંગી સૌન્દર્ય ત્યાં રમે છે. કુદરત લગ્ન્ય લાગે છે, કારણ અનેકરંગી સૌન્દર્ય ત્યાં વેરાએકું પડ્યું છે. રાત્રિ લગ્ન્ય લાગે છે, કારણ કે સૌન્દર્યના તેજકુવારાથી એ દેદિપ્યમાન બનેલી છે. દરીઓ લગ્ન્ય લાગે છે, કારણ કે નરી સુંદરતા એનામાં 'સર્વરૂપે પ્રકાશે' છે. એ સુંદરતાને કાઈ મંપૂર્ણતા કહે છે. પણ નામ બદલાયી એનું સ્વરૂપ બદલાતું નથી.

દેવ કે માનવના આદર્શ આપણે ઉપજાવવા હોય ત્યારે તેમને આકાર અર્પ્યા વિના આશરું નથી. આત્માની સુંદરતાના પ્રમાણમાં દેહની સુંદરતા કંઈપણ એ એક માનવનો સ્વભાવ છે. એ નિયમને અનુસરીને આપણે પાર્વતીના સૌન્દર્યની કંઈપના કરી શકીએ.

પાર્વતીનું ગૌરવ લક્ષ્મીજી કરતાં ભુદા જ પ્રકારનું લાગે છે. ગર્ભશ્રીમતી અને પોતાના મુણ્ણથી જ મહારથાને પહોંચેલા પુરુષોની પત્નીઓમાં જે જાતનો ફેર હોય એવો ફેર આ બંને મહાદેવીઓ વચ્ચે પડ્યું લાગે છે. લક્ષ્મીજીનો વિચાર કરતાં એને જે માનુષી રૂપ આપીએ તો સુંદર અને થોડા બોલી, ભુની ખાનદાનીમાં ઉતરી આવતી, સ્વાભાવિક સંસ્કારિતા દેખાઈ આવતી, ધીમા હાસનમાંએ સ્વાભાવિક લાલિત્યનો ભાસ કરાવતી, જેને અંગ્રેજીમાં 'lovely' કહીએ એવા 'કશાએ દેખાવ વચરની છનાં તોર ને દમામને ઘણી ખુબીથી દેખાડતી, સાદાર્ણના પડમાંથી શોભાનો ભાસ કરાવતી, બહારના જગતના દુઃખની અજાનતાથી મતોથી ને સુખી દેખાતો કાઈ શ્રીમંત પત્નીનું' ચિત્ર દષ્ટિ આગળ ખડું થાય છે. પાર્વતીજીનું ચિત્ર એનાથી જરા ભુદો જાતનું

દોગય દગિદતા અને દુખ જોષે જોયા હોય એના મહાપુરવની એ
પત્ની છે જગત જોનાથી ચચર મ્હે એવા ચોગીની એ અર્ધાગના છે
બાળકનયમા શ્રીમતાઈનાં મુખ એણે પિતાને લા અનુભવ્યા છે,
એટલે જોનાથીએ એ છે અમલ નથી સ્ત્રીસ્વભાવને સુવલ ગમિતા
કૈલામના શિખરોમા ફગતા એ જગર અનુભવના હશે ગર્વ વિનાની
એમની મુદગતામા એ પ્રમાગની અલિનવતા અને પ્રકુલતાએ જરુ
હશે પણ એમને જોઈને માણસ મોહી નહીં જાય, પણ માન આપ
વાનુ જ મન કરે એમની મુગતા છાપ પાડે છે પણ પામે આવવા
ગેરતી નથી લક્ષ્મીજી મમી મુંદરતા દૂર ખમના દેતી નથી પાર્વતીજીમા
લક્ષ્મીજી મમી લલ નહીં હોય પણ ઉદાગતા ને અતગના અમી
તો જરુર વધારે પ્રમાણમા હશે

આર્ષ હૃદયમાં પાર્વતીનુ સ્થાન કોઈપણ દેવો કરતા ઉત્તમુ નથી

૨ ૫ ઝિ ની

ચં દ્રમૌલીના તપગ્નેજ મરીખડા આર્ય સ્ત્રીઓનાં હૃદયતેજ પશુ જગતને સંગ્રહવા માટે અને માત્તિક ક્રોધ જાગે ત્યાં મંદારવા માટે છે. આર્ય સ્ત્રીઓનાં ચારિત્ર્યજય પાવક મમાં પ્રજ્વલિત હોય છે. એમની હૃદયી આસમમાં જીવન રેડાય છે. એમને કાઈ છેડે નો દાવાનસ સમી એમની પ્રચંડ શક્તિ આત્મિ માગે છે અને જ્વનો અને પરનો જતેનો નાશ કરે છે.

સતી શબ્દમાં રહેલો આદર્શ એ આપજીવનમાં દૂરતું ધ્યેય નથી પણ દરરોજના જીવનક્રમની એક આવશ્યક વસ્તુ છે. મતીરવ એ આર્થોને મન જીવન જેટલું જ પવિત્ર અથવા એથીએ મોંધું અને અમોક્ષ છે. મતીરવનાં ઉપવનની રક્ષા અર્થે બાંધેલી વાડોમાં ગાંખરાં વધી ગયા છે એ ખત, પણ રાત્રી પશુઓથી જેટલું રક્ષણ આર્ય-સંસારમાં થયું છે તેટલું પૃથ્વીની ખીજ જાતિઓમાં સુરક્ષિતપણે નથી થયું.

કેટલાક દેશોમાં ક્વાનો વિકાસ સ્થૂલ ઉપભોગની સામગ્રીઓ વધારવા અર્થે થાય છે. ભારતીય જીવનમાં એ વિકાસ માનવજીવનના ઉગ્રાણુમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ મત્તવના સાક્ષાત્કાર અર્થે હોય છે. કાઈ દેશોમાં સુંદરીઓનાં મૌન્દર્ષ દુનીઆની મદત્વાકાંક્ષાઓ પ્રેરવાનાં કે તેમને પદોચવાના માધનરૂપ હોય છે. આપણા દેશમાં એ મૌન્દર્ષની

જ્યોત અખડ અને સુગંધિત ગખનાના ઉત્પાદમા પગાક્રમ અને સ્વાર્પણના શિક્ષણની સાગાઓગપ બને છે દર્શીઃ સૌન્દર્ય એ ઉપભોગ અર્થે હોય છે આપને ત્યાં સૌન્દર્ય એ મામમી નહીં પણ વિમુક્તિ છે

ચીનોડની વીરાગના પશ્ચિનીની છવનકયા એ આ એ આદર્શો કે દૃષ્ટિકાણના દયદની કયા છે એક જાતિમા સૌન્દર્ય એ માલીકાની વરણ અને તેને ઉપભોગ અર્થે પ્રાપ્ત કરવું એ પુરુષત્વનો જન્મમિદ્દ હક મનાતો બીજી જાતિમા પ્રજુતાની પ્રમાદીરૂપ એ સૌન્દર્યની ઉજ્જવલતામા એક પત્નુ ડાલ ન લાગે એટલા ખાતર પ્રાણુર્પણ કરવું એ બીમાત વગગની નાત હતી પ્રાણ નચાડવા એ નહીં પણ પ્રાણનાન થવું એ મહત્ત્વનું હતું એમના ગૌરવની ગાથા પ્રાણવાન થવાની એ તત્પરતાથી જ અમર ચર્ધ છે

અસામાન્યતા કોઈ પણ વિશિષ્ટ શુભની માથે મંદ્રાએલી હોય છે આદર્શની ખાતર મની જતુ કે મીઠાવતુ એ દરેક સોજસ્વી આત્માનો મગ્ધ હોય છે સતીઓના મત્સ્યત અને વીરોના દેવ-વિમર્જન એ બનેની પાછળ એક જ જાગની મનોદશા ધણખરૂ હોય છે પશ્ચિની પણ એવી જ એક અર્ધ આ હતી ત્યાના રીંગના જોમ પણ અક્ષય હતા વસુંધરામા એકત્રિત થયેના મર્વ સૌન્દર્યોના મારુપ સુક્રમાગ અને અદ્ભુત દેહવતાને અગ્નિમા વિમર્જન કરતા એ કંપી ન હતી મમૃદિશાળી ચીનોડને સ્મરણ બનાવતા ત્યાના કોઈ પણ વીરનો આત્મા ડગો ન હતો

એ અપૂર્વ મુંઢરીની જામી દોરતાં આને પણ આપણે પ્રમત બનીએ છીએ. હમ્મરે યોદ્ધાઓને મૃત્યુની લેહ લગાડનાર એ મનોરમ સ્વરૂપવાળી જોગમાયા હજી આપણને વિરમિત કરે છે.

તે દેવી હશે ? ભગવાન શંકરની ચંદ્રદેશ સમી તે નમણી તોએ અપ્રાપ્ય હશે કે બાલમૂર્તિ સમી કુમળી પણ તેજસ્વી હશે ? પુષ્પના પરાગ સમી તે મૃદુ અને મધ કરે તેવી હશે કે વનસ્પતિ સમી માદક અને ઉત્તેજિત કરે તેવી હશે ? વીણા સમા તેના સ્વર આત્મામાં ઉતરી કે દિવ્ય આદેશ જગાડે તેવા હશે કે રણુવાદ્યો સમા તેના સૂર જંગમાં જંપલાવવાનું જોમ ઉમેરે એવા હશે ? સૌન્દર્ય અને મંથોગથી માત્ર અમર થયેલી એ અખંડા હશે કે વીરોનાં દૈયાં મુગ્ધવનાર એ કોઈ સકિત હશે ?

અત્યાચાર કરવાને તત્પર થયેલા ભાન બુદ્ધેલા દુરાચારીને ભુલધાપ આપવાની યોજનાની વિધાયક એ હતી. આરાતી છેડી પાંખ કપાતાં સુધી દહતાથી રાહ જોનાર અને પરિણામની વિધાત્રી થનાર પણ એ જ હતી. છતેવાને પરાગિતની સરમ અને શિશિક્ષતા અનુભવનાર એની જ પ્રતાપી ચિતાના અવશેષ હતા. છવતાં કે મૃત્યુ પછી એ અજેય જ રહી છે.

તે માત્ર નિર્બલ અને નમાતી છતાં સૌન્દર્યથી જ પુખ્તએલી પ્રિયમા હોય એમ માનવા કષ્ટના ના પાડે છે. એકલું સૌન્દર્ય પ્રેરે છે પણ દેશવતું નથી. સૌન્દર્યની મૂર્તિને લોકો માત્ર એ પછુ અંતકાલ લગી ઉપાસના કરવા તો જગદંબાને સરણે જ નાથ છે. ખપ્પર ભરંવા આવેલી મદામાયા સમી એ વધારે લાગે છે.

પણ એને એના સૌન્દર્યનો ગર્વ હશે કે નહીં ? પોતાની શક્તિને માપવાની આકંક્ષા હશે કે નહીં ? અહાઉદ્દોનને ચરીમામાં દર્શન કરાવતાં એણે રણુગાર સળ્યા હશે ? એને છેતરી લીમદેવને ઇરાવતાં એને સતોષ અને અભિમાન નહીં થયાં હોય ? સત્રાદની

અણુરવીકારેલી રહેવા સર્જાએવી યાચનાઓને નીહાળતાં એ આત્મસંતોષ કે સન્માનપૂર્વક તિરસ્કારનું નહીં દસી હોય ? ઉન્મત્ત પ્રણયી વિજેતા બની શોધવા આવશે ત્યારે ચિતાની રાખથી એનો ગર્વ કેવો ગળશે એ વિચારે એની આંખો નહીં ચમકી હોય ?

સર્જનશક્તિથી માનવીમાં અભિમાન વધે છે તેમ નાશ કરવાની કે કરાવવાની શક્તિથી પણ એક પ્રકારનો ઉન્માદ આવે છે. એના હૃદયની મહત્તાએ આ સર્વનાશના કારણરૂપ પોતાને કલ્પી જાત પર ધિક્કાર વર્ષાઓ હશે; પણ એમાંના એક ખુણે એ સર્વનાશની અધિ-શ્વરી પોતે છે એ વિચારે પ્રલયની યાદ આપતું સ્મિત પણ સ્કુર્કુ હશે. અને તેમજ-એ નાશના ઐશ્વર્યના ખ્યાલથી જ એક પાંપણનો પલકારો કર્યા વિના કેંદુઃખના એક પણ નિઃશ્વાસથી મુખ કરમાવ્યા વિના એ પ્રમન્નમુખી મહામાયા ચિતા પર ચઢી હશે અને અનેકને ચઢવા આમંત્ર્યાં હશે.

એ જાતનું અભિમાન આજે ગર્ભ અને તિરસ્કારપાત્ર ગણાય. ઋષિઓ અને આર્યપૂર્વજોએ એ જાતના અભિમાનને રૂદ્ર સ્વરૂપમાં સંક્રાન્ત કર્યું. પ્રલયમાં પણ તાંડવ નૃત્ય કરે એ રૂદ્રની શક્તિ અને માયા. એના અંશાવતાર માનવો એ નાશના વિધાતા જ બને છે, અને તોએ તેમનાં તેજ ઝાંખાં થતાં નથી.

વીધતી એ માનિનીનું ચિત્ર એનો વિચાર કરીએ ત્યારે આંખો આગળ આવીને નથી ઉભું થતું ? એના ઝરુખાની જાળીમાંથી એની નાનકડી દેહલતાનો પ્રતાપ સંરક્ષવા સજ્જ થએલા વીરોની વીદાયને દુઃકુલડાંથી વધાવતી પદ્મિનીનું લાવણ્ય દૃષ્ટએ એવું ને એવું પ્રકૃષ્ટ હોય એમ લાગે છે. ૭ શતકો કરતાંએ વધારે સમય વહી ગયો, બીજાં અનેક શતકોનાં જલ એમને એમ વહી જશે. પણ પદ્મિનીનાં યશસ્તોત્રો ગવાયાં જ કરશે, અને એની ભક્તિમાં અમર થએલા વ્યાદલ અને ગોરાનાં પરાક્રમથી દ્વિચુલિત ઉત્માહિત થએલી ચિતોડની વીર રાજપૂતસેનાનાં પરાક્રમ પણ તેટલાં જ ચિરંજીવ રહેશે.

જેન ઝોફ આર્ક

અત્તાની છતાં યાનીએને ગુચવનાર, આહીગુપ્તી છતાં દેશનાં સર્વોત્તમ પદને શોભાવનાર, અગળા છતાં બળવાનોનાં માન મુકાવનાર કુમારિકા જેનના નામે ક્યાં સંસ્કારી જનનાં હૃદય ભાવ-ભીનાં નહીં થયાં હોય ! એની વિજયકથાથી હાંપાં ધબકી ઉઠે છે; એના જીવનના અંતની કમલનાથી આંખમાં અમુનાં પુરે જલકાય છે. એની બાલક સમી સરલતા અંતરને વશ કરે છે. એનું મુખમહીએને સખવે એવું ડહાપણ પ્રસંગોમાં ખુબારી આવે છે. જેનનું જીવન એનું એકલીતું જ નથી પણ જગતનુંએ છે. એની નસેનસના ધમકારા આપણામાંએ ખુબારી આવે છે.

યેટાંને ચારનારી એ વનગાલાએ સત્તર વર્ષની વયે ફ્રાંસના સેનાપતિનું મહાન પદ શોભાવ્યું. અને ઝોગલ્લીસમા વર્ષે માનવોની —એના દેશજનની—કૃતજ્ઞતાને પરિણામે, અને સ્વાર્થના અધાપાથી અંધ ધએલા, એની મહત્તાને ન જોતા એના પ્રતિપક્ષીઓની નિર્દયતાને પરિણામે એ બાલાના કામચ શરીરની આહતિ અગ્નિદેવને અપાઈ. પણ એનો અડગ આત્મા તો અડગ અને અવિચલ જ રહ્યો. આ જગનનાં અન્યાય અને બધન જેન જેવા આત્માને બાધવા કદીએ સમર્થ નથી જ નીવડતાં.

પણ જોન સ્વભાવે યુદ્ધપ્રિય ન હતી. શત્રુ કે મિત્રપક્ષનાં કોઈ ધાયલ સૈનિકને જોતી તો એ નવધાર આંસુએ રડતી અને એની મુશ્રુષા કરતી. એ સૈનિકાનાં કુટુંબીઓનો વિચાર-કોઈ નિરાધાર માતા કે વાટ જોતી સુવતી અને સોદામણાં તોએ દયામણાં થએલાં બાલકોનો વિચાર-એને તરત જ આવતો. પણ એમાં એની નબળાઈ ન હતી. કંઈ યુક્તિ કે કયું નીશાન શત્રુપક્ષમાં આબાદ લાગશે એનો વિચાર પણ એ એટલી જ ઝડપથી કરી શકતી. મંત્રીઓની સભામાં એના શબ્દોનો રણકાર અનેકની શંકાઓનું નિરસન કરવા બસ હતો. એના સૈનિકામાં એનું ઉદ્ધામભયું બાલકસમું મુખડું દર્શનમાત્રથી દગ્ગરો જનમાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહને પ્રેરવા સામર્થ્યવાન હતું. એના નામ માત્રથી જનોમાં આશા ઉભરાતી. એને જોવી એ એક મહત્ત્વ પુણ્ય મનાતું. એની સાથે વાત કરવી એ જીવનનો એક સુભગ અને સ્મરણીય પ્રસંગ ગણાતો. અને આ સર્વ એક નાનકડી મત્તર વર્ષની બાલાને માટે. ઇતિહાસમાં જોન જેવી બાલા તો એકલી જ છે અને એકલી જ રહેશે.

એના અમીર મિત્રોના કાલાહલમાં એનાં થેટાં ચારનાર સાથીઓ એનાથી કદીએ વીસરાયા ન હતા. અશ્વોના હણુહણાટ વચ્ચેએ એનાં થેટાં એને નિરંતર યાદ આવતાં. એનું બાલ્યવયનું સાથી પરીઓનું વૃક્ષ એને સદાએ પાછાં ઘેર જવા ઉત્કંઠિત કરતું. વૈભવે એને કદીએ આકર્ષો ન હતી. પણ આ સર્વ પ્રિય વસ્તુઓમાં પ્રિયતમ એનો દેશ હતો. એને કાજે જ એ જીવી. છાની ઉત્કંઠાઓથી ઉત્કંઠિત થવાને સમયે આહ્વાદોની આહતિ એણે દેશ કાજે જ આપી. અને દુશ્મન-નેએ રડાવે એવા ભયાનક મૃત્યુએ મરી તે પણ એ દેશને જ માટે. એવી તો એક માત્ર જોન જ.

મૃત્યુ સામે છતાંએ એની સાવધતામાંથી એ ચળી ન હતી. યમદૂત સમા ન્યાયનો ડોળ કરનાર વિદ્વાન ગણાતા મુસદ્દીઓએ આ

બાલકીની બાલકબુદ્ધિને છેતરી નહોતા શક્યા. એના વિશ્વાસની અચલતા ડોલાવવી એ માનવસામર્થ્યની બહારની વાત હતી. એના ઉત્તરોની અદ્ભુતતાથી તો દુશ્મનોને આક્રીન પોકારવું પડતું. પણ જોનને એ ન્યાયના પાખંડમાંથી ત્યારે ન્યાય ન મળ્યા. આજ જોન ! જગત તને વંદે છે, અને જગતની મહાન વિશૂતિઓમા તારું અનન્ય સ્થાન ક્યારનુંએ સ્વીકારે છે.

જગતે મહાન આત્માઓનો દ્રોહ કરવામા કદીએ પાછું વાળીને જોયું નથી. એમને રંજીડવા એ તો જગતનો એક કાપદો લંબાય છે. એનું પ્રાપ્તિ એને ડગલે ડગલે કરવું પડે છે, અને તોએ એ એના જીવના કંમથી નિવૃત્ત થવાને જરાએ તત્પર નથી. મહાન આત્માઓનું બાલદાન એ તો પરાપૂર્વની પ્રથા ચર્ચ પડી છે. જોન હોમાર્ચ, પણ ક્રાંસને સ્વતંત્ર કરીને. આજ તો એની યશસ્કથાના જ સ્મરણ કરવા રહ્યા.

મહત્તાનું પ્રથમ લક્ષણ લોકહૃદયની નાડીનો ધમકારો પારખવો એટલું જ નહોતું પણ એને દિશા સુચવવી અને વેગ આપવો એ પણ છે. જનતાનું હૃદય પારખનાર એમના સમયમા ઉભે આવે છે પણ અમરતા નથી પામતા. જોને એવા માર્ગ દર્શાવેા. ક્રાંસની નસે-નસમાં પરત્રતાના જઠરાએલાં બંધન તોડવાને લોકો આતુર હતા. પણ નિર્મલ રાજ અને વિલાસી કર્માચારીઓ એમને સ્વતંત્રતાના માર્ગે દોરવા કરતા અંતરાયરૂપ વધારે થતા. લોકો ગુ મગાઈ ચલા હતા પણ માર્ગ નહોતો મળતો. સ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ ફરકાવવા જોન આગા અને જનોએ એને મુક્તિદાયક દેવી મણી પૂજી. નિર્મલ રાજની નિર્મલતા એણે ઉતારી, બેદીલ લસકરમાં એણે જન્મ અને વ્યવસ્થા આપ્યા. વિલાસી અધિકારીઓના વિલામ છોડાવ્યા. વર્ગોથી અગ્રેજોની અંધીનતાથી નિઃસત્વ થએલી પ્રજામાં એણે ચેતન આણ્યું; અને એ સર્વ આ અદ્ભુત છોકરીએ માત્ર ઘોડાકે મહિનામાં કર્યું.

એના આત્માના જોજ મદાએ અખંડ રહ્યાં છે. પરંતુ જેના

સૈનિકા વચ્ચે વસી તેની પવિત્રતાને ઝોક નાનો દોષ પણ નથી સ્પર્શ્યો સત્તા અને વિશ્વાસની મદિરાનો કેફ એ દેવીને હિન્મત બતાવવા અસમર્થ નીવડ્યો છે.

એ મધુરમાં મધુરતમ હતી. સૌન્દર્યનો એ અવતાર હતી. યુદ્ધનીતિમા એ પારગત હતી. શ્રદ્ધાળુઓની એ પૂજાપાત્ર હતી. મિત્રોમા એ અનુપમ હતી.

આદર દેવા યોગ્ય જનોનો એ આદર કરતી. રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ જનોની નિપુણતાથી એ ન છેતરાતી. એ કપટ કરતી નહોં પણ કપટ ક્યું હોય તે એ જાણતી. એ દોરવા જ આવી હતી. એ આવી; ભરવાડાણના મામ્યતા અને ગભરાટથી નહોં પણ વિધાતાની નિશ્ચય સત્તાથી. એને ના પાડવી અથવા એના માર્ગની આડે આવવું એ શક્ય જ ન હતું. એ મહાન ચક્રના ગર્વ આરા બન્યાં. એની અડગ ઇન્દ્રાણકિતથી ક્રોંસ છૂંકું. એારણીન્સની એ કુમારિકાને

એણે નવનને દારે નરને નચાવ્યા નથી. એણે સત્તાના તોડે કાઢીને ચઢાવ્યા કે પછાડ્યા નથી. સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલી દેવી મમી એની પાખોના પ્રકાશમાં એણે જગત્ અજનાજ્યુ છે.

સીઓના કપાળે લખાયેલું પતિ કે પુત્રોથી ઓળખાવાનું સદ્-ભાગ્ય (!) જોનને નથી મળ્યું. વીરપત્ની કે વીરપુત્રી યતા એ બચી ગઈ છે. જોનની કીર્તિદયા તો માત્ર એનાજ કાર્યોમાંથી જન્મી છે.

એના નિર્મલ આત્મામાં દ્વેષ શત્રુમત્યેએ નથી વસ્યો. લોખંડની બેડીઓ અને અમિજ્વાલાની આગ એના આત્માને કરાવી નથી શકી.

જોન ભારતનાં સ્ત્રીરત્નોની હારમાળામાં નથી પ્રકાશતી છતાં ભારતનાં ઓછા આદરને પાત્ર નથી. જોન જેના આત્માએ એક દેશના કે એક કાળના નથી હોતા, પણ મર્વ સમયમાં પ્રેરણાના ઝરણુ એમનામાંથી વહ્યા જ કરે છે. ભાગ્યતની મન્નારીઓ એ પ્રેરણા પીને કેટલી કૃતાર્થ થશે ?

મીસીસ મારગોટ એસ્કવીથ

અં ઝેણ સામાન્યમાં આપણા કેળવણીના વર્ગમાં મી. એસ્કવીથને ન જાણે એવાં કાર્થ નીકળે ખરાં ? સ્વ. ગ્લેડસ્ટનના શિષ્ય તરીકે પાર્લામેન્ટમાં એમની કારકીર્દી શરૂ થઈ. સર કેમ્પબેલ ઇન્ટરમેનના વખતમાં એ કોષમંત્રી હતા. મી. લોઈડ જ્યોર્જ પ્રધાનપદે આવ્યા પહેલાં દસ વર્ષ સુધી અંઝેણ સામાન્યના મુખ્ય પ્રધાનને પદે એ ઉપરાધિપતી તથા વરણીમાં સફલ થયા. એ ઘણા જ છુદ્દિશાળી, રાજ્યનીતિનિપુણ અને સૌથી વિશેષ વગવડસીલાવાળા પુરુષે હાલના લીબરલપક્ષના નેતા અને ગયા યુગના અંઝેણ મુલસહીપણાના પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર જીવનને શોભાવ્યું છે. મી. એસ્કવીથની પત્ની તરીકે મીસીસ મારગોટ એસ્કવીથનું સ્થાન પણ અદિતીય ગણાય; અને તેથી જ એણે લખેલી આત્મકથાના પુસ્તકે ઇંગ્લંડના શિષ્ટવર્ગમાં ખગલળાટ મચાવી મુક્યો છે. એ પુસ્તકને વિવેકબુદ્ધિવીહાણું લખા-એલું કેટલાક માને છે. ખાનગી વાતો અને પત્રોનો દુરુપયોગ કરવાનો એમના ઉપદ્ આરોપ છે. વેરવાળવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય એવું પણ કેટલાક કહે છે, અને એવા એવા તો ઘણાએક આરોપો એમના ઉપર છે. આવા આરોપોની વિગતવાર તપાસમાં ઉતરવું નકામું છે,

પણ આપણી દષ્ટિએ એ પુસ્તકો અને એમના રચનારની શી કીમત હોઈ શકે એટલો જ વિચાર કરીશું.

આજથી પચાંચ વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લંડમાં નવા સ્ત્રીત્વની ભાવનાના અંકુરો ફેટલેક રચને કુટ્યા હતા, પણ તેમણે આજના જેવું ચોક્કસ સ્વરૂપ તે વખતે ધારણ કર્યું નહોતું. સમાજગોલા તરીકે સ્ત્રીઓ બહાર આવતી અને પ્રકાશતી, પણ તે કરતા વિશેષ સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વને ખામ આવકાર નહોતો મળ્યો, અને તેથી જ મીસીસ એસ્કવીથનું વ્યક્તિત્વ શરૂઆતથી જ અસરકારક લાગે છે.

મીસીસ એસ્કવીથ બાલવયથી જ 'daring' 'dashing' લાગે છે. એના બાલવયનાં તોફાનોમાં તે વખતે ઇંગ્લંડમાં ઉગતા નવા સ્ત્રીત્વનાં દર્શન થાય છે. એનું તે સમયનું કોંડુબિંક જીવન બહુ સરસ નહીં કહી શકાય. ધધાએ લક્ષ્મીવાન કરેલા એના પિતામાં બધી વસ્તુઓની ગણતરી કરવાની ટેવ હતી; અને કદાચ પોતાની પુત્રીઓમાં, અને પુત્રીઓ માટે પણ, એણે ગણતરી કરી હોય તો ના નહીં કહેવાય. મારગોટની માતા મીસીસ ટેનન્ટમાં એક જાતની સ્વાર્થપરાયણતા અને મોટા દેખાવાની હોસ હતી. મીસીસ એસ્કવીથમાં પણ આ બંનેનાં ગુણો કેટલેક અંશે ઉતર્યા છે. એ ગણતરીખાજ અને પહેાંચેલી છે, સ્વાર્થપરાયણ અને મોટાઈના શોખવાળી છે, પણ એના કેટલાએક સરસ ગુણોએ આ સર્વને ઓપ આપ્યો છે અને દેખાય છે તે પણ આજ નાખે એવી રીતે.

મીસીસ એસ્કવીથમાં માહસિસ્તા ને જુસ્સો ધણો છે. એનાં સાહસિક અધારોહણો જુઓ કે મધ્યરાત્રિની મુલાકાતો જુઓ; આ સર્વમાં એક પ્રકારનો બંડખોર સ્વભાવ દેખાઈ આવે છે. એની વાત કરવાની રીત તોફાની છતાં આકર્ષક છે. એનો વિનોદ પણ તરત ખુટી જતો નથી. એની સફલતાનું એક કારણ એનો વિનોદ છે.

અગત દ્વય ન હોય ત્યાં મનુષ્યોના ગુણરોપ એની ભુદ્ધિ મર્યાદા રીતે પાગળે છે અને ચોગ્ય ભાસામાં સૂક્ષ્મ રીતે એનું વર્ણન એ આપી શકે છે એના મિત્રોના ચાગિત્રનિરૂપણ દ્વારા એની ભુદ્ધિની તીવ્રતા દેખાઈ આવે છે એની ભાષા મર્મગ્રાહી અને સીધી -મામાના અતગ્મ તરત હિતરે એની છે એની શૈલી સચ્ચ છે પણ ભારે (heavy) નથી એના લખાણમાં માહિત્ય ારની પ્રેરકતા પણ કેટલેક અંશે ભરે છે રાત ડગવાની રીત તો એની પોતાની છે. એના Epigram (મક્ષિષ્ઠ નર્મવાક્યો) ગજન ડરે એવા ચાતુર્યથી ભરપૂર હોય છે એના દુઃખદાઓમાં એ ધણો ગમ પૂરી શકે છે, અને આ મર્વના સમેલનથી એના પુસ્તકો લોકપ્રિય નહીં થયા હોય તોએ આતુરતાપૂર્વક વચાયા તા છે જ

શરુઆતથી જ એનામાં મર્વોપરી ગહેરાની આકાંક્ષા થોડે કે ધણે અંશે દેખાઈ આવે છે બધા ડરે તેનાથી કેં ભુદ્ધુ ડગુ એ ઇચ્છા એને નિગતર ગણા કરે છે વય વધતુ ગયુ તેમ એ ઇચ્છાએ દેખાઈ આવે અને કદાચ ખીજને આધાત કરે એવું સ્વરૂપ પકડ્યુ હોય તો નવાઈ નહીં, અને એ ઇચ્છાની આડે આનંદનાર તગ્દના એના રાવની ઉત્તતા એની શૈલીની મોહકતાથી દઢાઈ જતી નથી એની પ્રસન્નતાની માફક એનો દેવ પણ ધણો ઉડો અને મહેબાઈથી ન છતાય એવો હોય છે

એના ગુણ અને દોષોના મયોગથી એ ઇંગ્લેન્ડના સ્ત્રીર્ગંભા પણ કંઈક અતોખી પડી આવે છે એન્ડ્રીયના પ્રધાનપદની સફળતા મોટે ભાગે આ સ્ત્રીના ચાતુર્ય અને માણસોનો ઉપયોગ કરવાની આવડતને આભારી છે એની પડતીતુ મગ્ણ પણ કેટલે અંશે એ હસે કે કેમ એ એક ધણો અર્થાએલો પણ વિવાદમય પ્રશ્ન છે એનામાં એક જાતની કૃત્રિમતા દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી એનું દરેક કાર્ય નવાસવિકતા કરતા ઉદ્દેશપૂર્વક કરાએલું વધારે લાગે છે, પણ એના

જેની સ્ત્રીના સમોજોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ મુશ્કેલી નહીં આશ્ચર્ય નથી લાગતું.

પણ આ મધુ છતાં એસ્કવીથને માટે અને એના કુટુંબ માટે એના અનેક અને મમતા ધણા જ દેખાય છે વાઘણની ચપગતાથી એ મર્વને મલાજે અને માચવે છે અને દુશ્મનો પ્રતિ કરડી આજે જુએ છે દુશ્મનો આગળ એનું હૃદય ન આંસુ ત્યારે એના દોષ અને ધમ-ધમાટ અમલ થાય છે એને અને એના કુટુંબને સર્વોપરી સ્થાને રાખનાર માટે એ કે પણ કંઈ તૈયાર હોય છે, પણ એ મર્વોપરી-પણામાં કોઈએ શકા ઉઠાવી તો તે જ ક્ષણે એની સામુ જોવાની દગ્ગર પણ એ નહીં કરે.

એના સ્વભાવને જાણ્યા પછી એની જીવનકથાના ખીમ્મ ભાગમાં દેખાઈ આવતો લોઈડ જ્યોર્જ તરફનો એનો દ્રેષ તદ્દન ન્વાભાવિક લાગે છે. અપુત્ર વિધવા રજપુતાણી નવા ભાયાતમાંથી આવેલા ગમ્મ તરફ જેવો ભાવ રાખે તે જાતનો ભાવ તેમાં કેવ દેખાય છે.

પણ છતાંએ અગ્રેજીમાં જેને 'awfully clever' વહીએ તેવી એ ધણી જ હોશીઆર છે સામાના અતર વીંધી ઉડું એ જોઈ શકે છે. પ્રસંગો અને માણસોનો ઉપયોગ કરતા પણ એને સરસ આવડે છે.

એ મૃદુ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં એ રનાભાવિક નથી લાગતી. ધણી વાર એના કટાક્ષો તરવાર કરતાંએ વધારે ધાર-દાર હોય છે. આ જાતની સ્ત્રીઓ પત્ની બરતા મિત્ર વધારે સારી રીતે ચર્ચ શકે છે.

એને સત્તા અને શોભા બનેનો શોખ છે કવાવાન થવા કરતાં કલાવિશારદ બહેવરાવવામાં એ વધારે માને છે. આ જાતની માનવતા ઉચ્ચપદે હોય ત્યારે જ શોભે છે.

આવી સ્ત્રીની ખરી મિત્રતા મળે તો તે મદદગાર અને સાથી થઈ રહે છે અને વિકટ પ્રસંગોમાં એની સાહસિકતા અને આગળ ખેંચવાની શક્તિ અચૂંક છે. દુસ્મન થાય તો તે એનો વિચાર કરતાં દ્રારકો પડે છે. એનાં સ્નેહ અને દ્વેષ અને શક્તિશાળી હોય છે.

મારા એક મિત્રે ઈંગ્લેન્ડની નવી સ્ત્રીત્વની ભાવનાને પરિણામે થયેલી બે સ્ત્રીઓનો-એક મીસીસ પેટ્ટરસ્ટ અને બીજી મીસીસ એસ્કવીથ બંનેનાં-નામનિર્દેશ કરી મને પુછ્યું : ' પ્રગતિની ભાવનાના આ બંને પ્રકાર છે; તમે કોને પસંદ કરશો ? '

આ પ્રશ્નનો જવાબ ઘણી રીતે આપી શકાય. સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષનાં કાર્યો અને વ્યક્તિત્વને માપવાનાં માપ કાણુ જાણે કેમ જુદાં હોય છે અને રહે છે. આદર્શની પાછળ પુરુષ ધરમાં રહીને પોતાની જાતને સમર્પણ કરે તેના કરતાં બહાર જઈને કરે ત્યારે એની દીંમત વધારે અંકાય. સ્ત્રી મારેનું ધોરણ એથી ઉંચું છે. બહાર જઈને કાર્ય કરનાર સ્ત્રીમાં તપશ્ચર્યા વધારે હોય, એના આદર્શ માટે તીવ્રતા પણ વધારે હોય, તોએ એ બહુ થોડા જ મનુષ્યોને આકર્ષી શકે છે. ધરમાં રહી પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરનાર સ્ત્રી-એનામાં કે આદર્શ હોય કે નહીં હોય તોપણ-પ્રશંસાને પાત્ર થાય છે અને ધ્યાન ખેંચે છે. સ્ત્રીઓના ગૌરવ સાથે ધરનો ખ્યાલ પણ સદા જોડાયેલો હોય છે. ધર વિનાની સ્ત્રીમાં એ ગૌરવનો અભાવ કષ્ટવો-જાણી જોઈને નહીં કે અન્યાય કરવાને ખાતર પણ નહીં-એ સમાજના મોટા ભાગની મનોદશા છે.

મીસીસ એસ્કવીથ હોંશીઆર અને આંજી નાંખે તેવી છે. મીસીસ પેંકહર્સ્ટ-એના કાર્ય પરથી અનુમાન કરીએ તો-ઝનુની છતાં એના આદર્શ પાછળ મર્વસ્વ અર્પનારી છે. એ જાને આપણા સમયમાં એટલાં પાસે છે કે જગતને કોની વધારે જરૂર છે તેનો નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે.

મીસીસ એસ્કવીથ માટે થોડાં વાક્યોમાં આમ કહી શકાયઃ પત્ની તરીકે એના પતિનાં કાર્યોમાં એણે એકતા માધી હતી. માતા તરીકે પોતાનાં એ જ ઉત્તમ બાળકો એમ માનનારી મગરૂર માતા હતી. વૈવિધ્યથી ભરપૂર અને ઉત્સાહ આણે તેવી તે મિત્ર હતી. તે મંડારી હતી પણ કોઈકે સ્થળે કડવાસ અને અભિમાનથી એની સંસ્કારિકતામાં વિકૃતિ થઈ લાગે છે. મિત્રો કરવાની કળા એણે સરમ માધી હતી. પ્રમંગલે શોભાવે તેવી આવડત અને બ્યવહારકુસળતા જાનેનો એનામાં મેળ હતો. એનાં માહમ અને નીડરતા એના વ્યક્તિત્વમાં મુંદર રંગ પુરક નીવડ્યાં.

એને વાંચ્યા પછી મનમાં એમ થાય છે કે આવી સ્ત્રીઓના અવતારથી જગત ઉદ્ધરશે ?

જ જ મા

કુંઘ લાખો વર્ષો પૂર્વે સૂર્યમાંથી છુટો પડેલો કકડો તે ચંદ્ર. મૂળ તે હિમ ને તેજસ્વી, પણ પછીથી સુધાવર્ષતો તે શીતળ અને આદલાદક. તે આકાશ તેજ ઝીલે ગવિનાં, તેને હૃદયમાં સમાવી પૃથ્વી પર મોકલે માત્ર પોતાની શાંતિવર્ષતી ચંદ્રિકા. જીજ્ઞાસા એટલે આવા એક ચંદ્રનાં અભીવર્ષણ. એમણે મુનશીઓની હિમતા પોતાનામાં ઝીલી; કુટુંબમાં પ્રમારી તે માત્ર તેને પોષે એવી મીઠાશ.

નવી મંસ્ફૃતિનાં પુર એ જન્મમાં ત્યારે નહોતાં આવ્યાં. એ સંસારમાં પડ્યાં ત્યારે જુની મંસ્ફૃતિનાં જોર ગુજરાત પરથી ઘટ્યાં નહોતાં. એમનો યુવાવસ્થાનો કાળ એટલે અસાન અને વહેમથી પોષાતી પ્રજાનો કાળ. જુની મંસ્કારિતા પણ તે સમયે તો ભાગ્યે જ કોઈ કોઈ સ્થળે દર્શન દેતી. જીવનમાં સ્વતંત્રતા નહોતી, કળા નહોતી, આનંદ નહોતો. હતાં માત્ર રુકિનાં બંધન કે નાનકડી ન્યાતની તકરારો. ન્યાતમાં લાડુ જમાડવા સિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની ઉદારતા પણ ભાગ્યે જ દેખાતી.

એ વખતની આ દશાનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો જીજ્ઞાસાનાં જીવન અને કળા-પ્રેમને એક અકરમાત જ કહેવાનું મન થાય છે આંખો જેમ જમીનમાંથી મીઠાશ જ ગ્રહે તેમ એમણે જુની મંસ્ફૃતિ

સારાં તરવો જ પોતાના કર્યાં છે. એમના વખતના ઉંડા રોગ-ધર્મ ઘેલછાએ એમને કદી સ્પર્શ જ કર્યો નથી, અને વહેમથી વીંટળાએલા એ જમાનામાંથી એક પણ વહેમે એમના હૃદય પર માત્રાન્ય મેળવ્યું નથી.

એમની આખી જીંદગીમાં એમણે કુટુંબભાવનાનો આદર્શ સેવ્યો છે. બાળક જન્મે ત્યારથી પિતા તરફ માન અને ભક્તિ રાખતાં શીખે; માતાનાં પ્રેમ અને ધાકથી તે સુશીલ બને; ભાંડુઓનાં વહાલ અને ભાવના બંધનથી બધાય, આ બધાં સૂત્રો પર એમણે ગૃહજીવન રચ્યું છે. આર્થતા અને નવીનતાનું એક એવું મિશ્રણ એમણે કુટુંબમાં કર્યું છે કે જેથી ઉચ્છ્રાંખણતા આખ્યા વિના નિડરતાનું વાતાવરણ બધે પ્રસર્યું છે. બધાંને મન છજીમા એટલે જેની ધાકે ધુજલુ પડે એવાં વડીલ નહોં પણ જેના વદાય ને સુજનતા સર્વને વગર તંતુએ બાંધી રાખે એવાં-શુ ?- એવાં માત્ર છજીમા જ. એમને માટે તો છજીમા એ સુખ જ માત્ર યથાર્થ છે.

એ દરેકના વિચારો ને આકાંક્ષાઓ સદાનુભુતિથી સમજે છે ને તેથી કુટુંબમાં બાળકથી માંડીને મોટાં સુધી સૌ એમની પામે પોતાની મુશ્કેલીઓ રજુ કરી સદાનુભુતિ યાચવા આવે છે. બાળકોનાં રમકડા ખોવાઈ જાય કે કનુભાઈ બહારના કોઈ માથે ખીજવાઈને આવે; એ બધી વખતે દરેકના દુઃખમાં મૌની મપાટી પર ઉભાં રહી સૌનું હાર્દ સમજવા એ પ્રયત્ન કરે છે અને ધણે અંશે સૌને માંતવન આપી શકે છે. નવા વિચારોને ભડક્યા વિના ઘણી મહેસાઈથી એ પચાવી શકે છે અને નવી સૃષ્ટિના વિકાસમાં હલ્તુએ એ ઘણો રમ લઈ શકે છે. હાલના આગળ પડતા વિચારો એમને મન કે નવા નથી. ઘણી બાજતમાં તો એ પોતે જ એવા આગળ પડતા વિચારોને સમર્થન આપનારાં છે અને એમાં એમના અનુભવજ્ઞાનનું મિશ્રણ એવું સરમ હોય છે કે જે પ્રશ્નોના તોડ નવામાંથી મહેસાઈથી જડના નથી તેના ઉદ્દેશ આપોઆપ એમાંથી નીકળી આવે છે.

આટલે વર્ષે હજુ જીજ્ઞાસા જીંદગીમાં રસ રાખી રહ્યાં છે. એમને કર્મ કરવાનો કદી કંટાળો આવતો નથી. એમને જીંદગી જાણે બોમ્બરૂપ હોય એવું કદી લાગતું નથી, અને એમની વિનોદવૃત્તિ એવીને એવી જ સતેજ છે. એક મારી વાત કે મારો કટાક્ષ એમને ગમે છે બધામાં મીઠાશ અને શાંતિ જાળવવાની કળા એમને આવડે છે. મુંદર કાર્યો ને મુંદર કળા જોઈ એ સદા આનંદ પામે છે ને ઉત્તેજ છે.

જીજ્ઞાસાને વાતો કહેવાની કળા સગ્ગ આવડે છે અને એમની વાતોમાં બાળકોની કલ્પનાને ઉત્તેજે એવાં બધાં તરવો હોય છે. આનાથી કુટુંબમાં વાર્તાઓ કહેવાનો અને સાંભળવાનો ખુશ શોખ વધ્યો છે. પણ એમના આ ગુણનો પૂર્ણ વિકાસ તો કનુભાઈમાં જ થયો છે. એમના કળાત્રેમે સૌ જડીબહેન ચિત્રકાર થયાં, એમના વાર્તાના રસે કનુભાઈમાં કલ્પનાનાં તરવો પોખ્યાં. આવા નાના મોટા ખીજા ઘણા ફાલ આવ્યા છે, પણ આ બે ગુજરાતમાં સર્વોપરી વાર્તાકાર અને સ્ત્રીઓમાં પ્રથમ પક્તિનાં ચિત્રકાર એનાં મુખ્ય કુળો છે. બાળકો જીજ્ઞાસા પાછળ યેલાં બને છે તે તેમની આ કળાને લીધે. ખીજાઓની વાતોને એ રસપૂર્વક સાંભળી શકે છે તે પણ તેમની આ કળાને લીધે જ, ને હજુએ નાનાઓના જેટલા જ રસથી એમને વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ છે.

જીજ્ઞાસામાં કાવ્યમયતા પણ છે. એ જો સૌ દોઢસો વર્ષ પહેલાં જન્મ્યાં હોત તો બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં અમર ચર્ચ જાત અને એમનાં કાવ્યોને પુરીબાઈ ને દીવાળીબાઈનાં કાવ્યોને મળે છે તેથી ઘણું ઉંચું સ્થાન મળત. એમનાં કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્ય અને ભક્તિ છે અને મન અને ઘણને અનુલક્ષીને એ બધાં રચાએલાં છે; અને કલ્પનાનાં કેટલાંક મુંદર તરવો પણ એમાં છે.

જીજ્ઞાસામાં સૌજન્ય અને મદલાવ છે તેટલાં જ પાકાઈ અને દુરદર્શિતા પણ છે. એમને જીવનમાં એ અશક્ય નહીં તો અધરી વાત

તો છે ન. બાવહારજીવિનું પ્રાધાન્ય એમનામાં ઘણું વધારે છે. એમને કચિત્તા કરવા કરતાં આંકડા ગણવામાં ઘણો વધારે આનંદ આવે છે. દરેક વસ્તુમાં એ અતિ ઘણી ચોક્કસાઈ રાખે છે, અને રખાવે છે. એમની નજર બહાર કે પણ વસ્તુ બાંહેજ રહે છે.

એમને કંઈ કરવાનો કદી કંટાળો નથી છતાં એમનો કર્મયોગ ગુણ નથી. એમાં દુરજની સખ્તાઈ નથી દેખાતી પણ કાર્ય

કરવાનો આનંદ દેખાય છે. ઝીણુવટ અને કાર્યકુશળતા એમનામાં છે ને બીજામાં હોય તો એમને મમે છે. કરકમર અને માદાખના પાક એ બધાંને શીખવાડે છે.

જે જમાનામાં એ જન્મ્યા તેની ને આજની વચ્ચે ત્રણ પેઢીઓ વહી ગઈ છે; પણ દરેક પેઢીની પ્રગતિની શરતમા સાથે રહેવામાં એ પાછાં નથી પડ્યાં. એમના જમાનામાં એ આજના પડતાં હશે-દતાં. તે પછીના જમાનાની એ સાચમાં હતાં. આજના જમાનાની પ્રગતિને એ ભાવપૂર્વક નીરખે છે અને કુટુંબમાં એમણે પ્રસારેલા સંસ્કારને પ્રતાપે પ્રગતિ કરતાંએ દોડાદોડ દે ધમાચ કરેલું હોય એવું કાંઈ દેખાતું નથી.

ધૈર્યથી દુઃખના કાંડા ઉખેડવાનો મંત્ર તેમણે સાધ્યો. સંસ્કાર, શાંતિ ને પ્રેમ તેમણે કુટુંબમાં વાવ્યાં અને વધાર્યાં અને સ્વાશ્રયથી ને હીંમત હાર્યા વિના જીંદગીનું નાવ વગર અથડાયે કોનારે આપ્યું.

અત્યારે એમના જીવનની સંધ્યા છે; સુરમ્ય અને શાંતિભરી. ને તેનાં વિવિધ રંગી તેજથી હજીએ એ સૌના જીવન પર આછો મુદ્દર પ્રકાશ પાડે છે. સૌની મુશ્કેલીઓ એ યથાશક્તિ ફેડે છે ને બને તેટલો કર્મયોગ આદરી સૌને એ મદ્દરૂપ થવા પ્રયત્ન કરે છે. જીજ્ઞા નહીં હશે ત્યારે એમનું સ્થાન તો સદા અણુપુરાયું જ રહેશે.

જીજ્ઞા એટલે સફળ જીવનની ભૂર્તિ એમ જાણ નહીં કહે !

ગાંધીજીનું સાહિત્યમાં સ્થાન

[૧]

કોઈક કહ્યું કે ગાંધીજીનું સાહિત્યમાં સ્થાન ક્યાં એ વીરા એક બાવણુ છે. મેં કહ્યું, " શા માટે એકલા સાહિત્યમાં જ ગાંધીજીનું સ્થાન ! એમની સર્વવ્યાપકતા જોતાં તો એમનું સ્થાન માત્ર એક એ નહીં પણ ઘણી વસ્તુઓમાં નિશ્ચિત કરવાનું છે. સાહિત્ય તો એ ઘણી વસ્તુઓમાંનું એક છે અને તે મુખ્ય નથી પણ આકર્ષક છે."

ખરેખર, ગાંધીજીનું સ્થાન શામાં છે તે નક્કી કરવા કરતાં શામાં નથી તે સોધવું અઘરું છે. તેઓ શું શું છે તેનું એક સુચિ-પત્ર જ તૈયાર કરીએ તોએ એકાદ પાનું તો લરાય. તેઓ એક મહાન સંત પુરુષ છે, સત્યાગ્રહના ઉપદેશક અને પ્રચારક છે. દેશનું ભવિષ્ય એમના એક વચનને ત્રાજવે તોળાય એવા એ રાજ્યદારી કે રાજ્યનીતિ (ખેમાંથી : જે શબ્દ સૌને ગમે તે) છે. તેઓ

હિંમક અને અહિંસક બન્ને છે. તેઓ ધણા મોટા સિદ્ધાંતો બાંધે છે તેમજ તેથીજે મોટા તોડે છે પણ ખરા.

આ ઉપરાંત તેઓ આજ્ઞાપાલક પુત્ર અને પત્ની અને પુત્રો, શિષ્યો પાસે સખખત આજ્ઞાધાગતતા માત્રે જોવા પતિ, પિતા અને ગુરુ છે. જોમના પ્રયોગની કમોટીએ જો ગમે તેને ચક્રવર્તી અચક્રતા નથી અને ડાકટરીથી માંડીને રાધણકલા સુધીની સર્વ વાતમાં જો નિષ્ણાત મનાય છે. જો જોકે જખરા જુદમગાર પણ છે અને આશ્રમવાસીઓના આહાર, નિદ્રા વી. થી માંડીને રેંટીઓ કાંતવા સુધીના મર્વ નિયમો જો પોતે ઘડે છે અને તે સહજ નિર્દયતાથી પળાવે છે. કેળવણી વીશે પણ જોમના પોતાના ખાસ અભ્યાસ અને અનુભવપૂર્વક બાંધેલા વિચારો છે, અને ગીતા, કુરાન, બાયબલ આદિ મર્વ ધર્મશાસ્ત્રોના તે અભ્યાસી છે. જોમને ૩ ક્રાંતિના અને

રત્નો જ વાંચતાં ને વાગોળતાં. આધારણુ લોકો તો માત્ર માધારણુ કથાઓ કે ડીટેક્ટીવ નવલો વાંચતાં.

એટલું પણ ખરૂં કે તે વખતના માહિત્યમાં અત્યાર જેટલી વિવિધતા નહોતી. ગંભીર નિગંધો, મોટે ભાગે કાગ્યો અને છુટા-છવાયાં નવલો કે કવચિત દેખા દેતાં નાટકો શિવાય એ વખતનું સાહિત્ય ખીન્ન વિષયોમાં બહુ માથું મારતું નથી. તે વખતે સાહિત્યમાં આજના જેટલી મર્યાદા નહોતી; વિવિધતા નહોતી; રમ પણ નહોતો. ત્યારથી ગાંધીજીએ નવજીવનદારા ગુજરાતીમાં લખવા માડ્યું ત્યારથી ગાંધીજી તરફ આખી જનતાનું ધ્યાન ખેંચાએલું હોવાથી એમનાં લખાણો પણ લોકોમાં વધારે આદર પામ્યાં. ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ સાક્ષરોને રીઝવવાનો કાર્ષ્ઠ દિવસ હતો જ નહીં, પણ એમણે અમદાવાદની સાહિત્ય પરિષદ વખતે કહ્યું હતું તેમ કોસ હાકનાર ખેડુત પણ સમજી શકે એવું સાહિત્ય સર્જવવાનો એમને કોડ હતો. તેથી સાદામાં સાદી ભાષા અને ધરગથ્ય પ્રયોગો એમની ભાષામાં સ્થાન પામ્યાં. એ બધાંની પાછળ વિચાર અને લાગણીઓનું જોર હોવાથી અને ખાસ કરીને સરકાર સામેની લડતની તીવ્રવેગી પરિસ્થિતિ તેમાં લગવાથી એક પ્રકારના નિર્ભયતા, બળ, શક્તિ એ સૌનાં એમાં દર્શન થાય છે.

અને તેને લીધે એક ફાયદો થયો. સાહિત્ય, જેના અત્યાર સુધી થોડાક સાક્ષરો જ હકદાર ગણાતા તેની કૃત્રિમ મર્યાદા તૂટી ગઈ અને જનમમાનનો ધણો મોટો વર્ગ સાહિત્યમાં રમ લેતો થયો. જો કે તેના ફાયદા અને ગેરફાયદા બંને થયા છે. ધમશ જેવા કર્ણુકેટું શબ્દ-પ્રયોગનો વારમો ગાંધીજીનો છે. માહિત્યમાં demagoguene નામે કામ હાંકતાં ખેડુતો વાંચે તેને બદલે પાનવાળાની દુકાને ખીડીઓ વાગતાં વંચાય એવું માહિત્ય આજે જે દગલાખંધ લખાય છે તે વંચાય છે તેમાં પણ આડકતરી રીતે આ જ અગરને વિકૃત સ્વરૂપમાં જોઈ શકાય એમ છે. પણ એની મારી બાજુએ છે.

ભાષાનું અભિમાન ગાંધીજી પછી વધારે વધ્યું છે. લોકકથાઓના સાહિત્યનું મંશોધન પણ તે પછી જ થવા માડ્યું છે. (જે કે એમાંએ 'કુવડની ફજેતી' જેવા હાસ્યાસ્પદ અને વિવેક વગરનાં કાવ્યોનો મંત્રણ જેવામાં આવે છે). પણ એમાંનો કેટલોક સત્ય સુંદર અને ઉપયોગી છે એમ આપણે કણુલ કરવું પડશે.

ગાંધીજીની અમર શુદ્ધ સાહિત્ય કરતા જર્નાલીઝમ પર અને અળવળના સાહિત્ય તરફ વધારે છે. પ્રવાસવર્ણનો પણ તે પછી વધારે લખાય છે. વિચારોને સહેલી ભાષામાં વેગભરી રીતે સરળતાથી રજુ કરવાનું માન પણ ગાંધીજીની અમરને જ આભારી છે.

પણ સાહિત્ય એ ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય નથી પણ એમના રાજકીય જીવનને અંગે આવી પડેલું કાર્ય છે. પણ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વવાળા માણસોના સીધાં કે આડકતરાં બધાં જ કાર્યોમાં એમના વ્યક્તિત્વની અસર પડ્યા વિના રહેતી નથી, તેમ આમાં પણ થયું અને જેમજેમ એમને વાણીનું સાધન વધારે ને વધારે અમરકારક કરવાની જરૂર પડી તેમ તેમ તેમાં વધારે ને વધારે વેગ આવ્યો.

પણ એક વાત અત્રે નોંધવી જોઈએ. ગાંધીજીના જેલમાં ગયા પહેલાના સુરમા મુંદર લખાણો મુળ સંગ ઇન્ડીઆ માટે અંગ્રેજીમાં લખાયા હતાં અને એને એવાંજ સુંદર ગુજરાતીમાં મુકવામાં રવામી આનંદનો હીરસો જેવો તેવા નથી. ગાંધીજી ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજી વધારે સરસ લખી શકે છે અને હુંકાં હુંકાં સુત્રાત્મક વાક્યોથી એ ધણું કહી શકે છે.

ગાંધી-શૈલીના મુખ્ય ચારસા અથવા એને વિક્રમાવનાગએ તો હાલ આપણે ચાર જણુ ગણી શકીએ: કાકા કાલેલકર, અધ્યાપક રામનારાયણ, રા. મહાદેવભાઈ અને દિશોરીલાલ મશરૂવાળા. આ ઉપરાંત જ્યોતરામ દવે, રસીકલાલ પરીખ, નરહરી પરીખ એમ ધણાં નામો ઉમેરી શકાય તેમ છે.

७
श्री. आनंदशंकरनाथ

આ મુવર્ણમહોત્સવીયા-આ પીળા જમાનામા નમ્ર અને નાનુ નામ ધરતો એ રજતોત્મવનો શુભ રંગ ખામ આકર્ષક અને શુચિ સ્વરૂપનો લાગે છે.

આજથી ચાર પાચ વર્ષ પૂર્વે આ રજતોત્સવના અધિકારી મહાજનનું રેખાચિત્ર આલેખના મે લખ્યું હતું :

“ હિમમુકુટથી આઝઞ્ઞદિત શિખરોવાળા પર્વતરાજ હિમાલયને વાચા હોય તો જગનનું એકાદ બાળક એને પ્રશ્ન પૂછવા જાય કે પર્વતરાજ ! તમારાં શિખરોમા દિનપ્રતિદિન હિમનાં પડ તો ચઢતાં જ જાય છે અને હિમ ઓગળીને મરિતાઓ પણ વલ્લાં જ દરે છે, ત્યારે આ હિમનો સ્વભાવ જો ? ઓગળે તો વધે કેમ અને વધે છે છતાં ઓગળે તો છે જ. બાળક પર પણ ગંભીરતાનાં પડ એટલા ચઢેલાં હોય છે કે પ્રશ્નમા રહેલી બાલિશતા એ ન સમજે અને વૃદ્ધ અને તપસ્વી પર્વતરાજ પણ ગંભીરતાથી ડોકી દબાવીને ટહે કે, બન્ને મત્ય છે. હિમમય થયું અને ઓગળાયું-” એ બંને સ્વભાવ સત્ય છે. એ બાળકની માથે હિમના પડો કેમ બંધાય છે એ ચર્ચામાં ઉતરવાનો કા તો પર્વતરાજને અવકાશ નથી હોતો અથવા એ સમજવા નેટલી બાળકની શક્તિઓનો વિકાસ એમને એનામા નથી લાગતો. બાલક ખીચારું પર્વતરાજની અસ્પષ્ટતાની અથવા દુધ અને દહીંમાં પગ રાખવા જેવી નીતિની ફરીઆદ કરતું ચાલ્યું જાય છે. પર્વતરાજ બાલકની બાલિશતા ઉપર મંદ સ્મિત કરી વીરમે છે. આવું જ કે આનંદગદરભાઈ અને જનતાનું છે.”

હજીએ આ સરખામણીને ખોટી તો લાગે જ કહી શકાય. હિમની કદ્યેવી હંડાશથી ઘઝવાની ખીંકે ગરમીથી ટેવાએલો આપણા ધણીનો સ્વભાવ એમને દૂથી પ્રણિપાત કરીને પ્રગમે છે, અને એ રીતે એમને ધણા નકામા ત્રાસમાંથી બચાવે છે; પણ હિમવાન પર્વતો ઓળંગવાના આ સાહસિક જમાનામાં કોઈ એ હિમ સમા દુર્ગમ

જણાતા જનની પાસે જવાની ધૃષ્ટતા કરે તો એના એ પ્રયત્નનું ફળ કદી નિષ્ફળ જતું નથી.

અને જરૂરમાં જેમ ગરમી છે તેમ એમની શીતળતામાએ ઉભા છે. જરૂરની માફક ભિંમિઓના તાપથી એમનું હૃદય પણ એમને એવું છે. એ નથી ઓગળતું દેખાતું, કારણ કે જનના મુઠ્ઠી એ એવી ગરમીના પ્રદેશમાં આવવાનો પ્રયત્ન જ નથી કરતા અને મદાએ શીતળ જણાતા જરના એકાંતમા થીજ જાય એવી રીતે સર્વ લાગણીઓને એ મંચડી રાખે છે. પણ જરૂરમાં રાખેલી સર્વ વસ્તુઓ તાજ અને જગડવા વગરની રહે તેમ એમના લાવેમાંએ તાજગી (જ્યારે એ અનુભવે ત્યારે) હોય છે જ.

આ મરખામણી હળુએ આગળ ચલાવીએ તો દિમ-આલયમાથી વમંતઋતુમાં જેમ ત્રિવિધ તાપ દરનાગ મંગાજી નીકળે તેમ એમની વમંતમાં દર્શન દેતી સાહિત્ય-મરિતા ધણા વિદ્યારમિક જનોની તૃપ્તિ ધીપાવે છે, અને તેમનામાં નવી ભાવસ્ફુર્તિ આણે છે. પણ તેનો ખરો આસ્વાદ તો માત્ર અધિકારી જનોજ લઈ શકે છે.

૨૧. આનંદશંકરભાઈનું જીવન એક રીતે ગિર છે છતાં ધણી પ્રાપ્તિઓ અને માહમૂના આનંદનો આભામ તેમાં દેખાય છે. સામાન્ય જનને અર્થપ્રાપ્તિમાં જેટલો આનંદ આવે તેટલો જ આનંદ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ૨૧. આનંદશંકરભાઈ લઈ શકે છે. રોધકની જેમ જ્ઞાનના નવા નવા પ્રદેશો એમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા મોઢે છે અને ચમત્કૃતિઓ જેવાં નવાં દૃષ્ટિજિન્દુઓ આગળ પ્રશંસામુન્ધ હૃદયે એ થાંભે છે. એ બધી ચમત્કૃતિઓનાં વર્ણન એ આપણી આગળ કરતા નથી. કારણ કે એનો આનંદ તો દરેકે જાતે જ શોધીને મેળવવાનો છે એમ એ માને છે. પણ છતાંએ આપણી જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવા અને રસ લગાડવા એનાં થોડાંક અમૃતજિન્દુઓ ચખાડી આપણી જ્ઞાન-પિપાસાને સતેજ કરે છે.

દરેકનાં દષ્ટિબિન્દુઓ જોવાનો અને દરેક વાતની ખેળાણી તપાસવાનો મુલ્ય એમણે ખાસ કરીને કેળવ્યો છે. એમનો ઉદ્દેશ દરેકને ન્યાય આપવાનો હોય છે. પણ એકજ બાબુ બોઈ શક્તા આપણા સંકુચિત હૃદયમાં તેથી સાંદિગ્ધતાનો ભાસ થાય છે. નિર્ણય કરવાની અશક્તિ આપણને પમવિષમમાં પાડે છે, પણ એથી એ સાંકડા બને એમ આપણે ભાગ્યે જ ઇચ્છીશું.

૨. આનંદશકરભાઈ પોતાને સામાન્ય જનવર્ગના મનાવે છે, પણ એમનો ખાસ વર્ગીય સ્વભાવ જાણ્યે કે અજાણ્યે ઢાંક્યો ઢાંકતો નથી. એમની રમણીય એમને કાઈ પણ પ્રાકૃત વસ્તુ પસંદ કરવા દેતી જ નથી, અને એમનું સ્વત્વ કશાનું આવરણ પોતાને લાગે નહિ એની કાળજી નીરંતર રાખ્યા કરે છે.

ધણા ખરા મહાજનોની માફક એમને પણ એમની શક્તિઓના વિકાસનું વિશાળ ક્ષેત્ર પરદેશમાં જ મળ્યું છે. ગુજરાત કાલેજના એક પ્રેક્ટિસર તરીકે વિદ્યાર્થીઓના સ્મરણદેશમાં તેઓ જરૂર ચિરંજીવ રહે; તોપણ એમનું 'ખરું' અને 'મોટું' સંભારણું તો હિન્દુ યુનિવર્સિટીના વિશાળ શાનમંદિરના ડગમગતા પાવાને સુદૃઢતા અર્પવામાં જ છે.

તેમણે થોડાંક પુસ્તકો રચ્યાં છે, વધારે રચી શક્યા હોત. તેમણે નાના પ્રયત્નો પર જીવનનો મોટો ભાગ ખર્ચ્યો છે; એક મહા-પ્રયત્ન માટે એથી અડધી મહેનત ખસ ચતે. નિષ્ફળતાના માર્ગથી તેઓ બનતા સુધી દૂર રહ્યા છે, પણ એકાદ નિષ્ફળતા તેમની જીંદગીમાં કદાચ વધારે જોમ આણતે.

‘ગુજરાત’ના
બે બહારવટીઆ

રા. ભાઈ મેઘાણીની વાર્તાઓ પછી ગુજરાતમાં બહાર-
વટીઆ પ્રત્યે રસ જાગ્યો છે. એમના બહારવટીઆ આપણે જાણતા
જોયા નથી અને તેથી ભાઈ મેઘાણીનો અને આપણો તેમના વીંગેનો
ખ્યાલ કંપનાના રંગીન ચશ્મામાંથી જોવાઈને ગયાએલો હોય છે.
જીવંતીને મનાવનાર ને દુ:ખીઆના બેવી, પાપીને રાજડી મનીઆને
મુખી કરનાર અને જરૂર પડે ત્યારે એવો કશો ભેદ ન ગણના માર્ગે
જતા વટેમાર્ગને છુટે અને વરવડાનાં મીઠાણ તોડાવે એવા એ
બહારવટીઆ આપણી અદ્ભુત રમતી ભાવનાને પોષે છે અને એમના
દૃત્યો આપણે સામર્થ્ય પ્રસંસીએ છીએ.

રા. વિદ્યુતભાઈ અને રા. વલ્લભભાઈને જોઈને મારી પણ
બહારવટીઆઓ વીંગેની આવી કંઈક કંપના જાગે છે. એ બંને
ભાઈઓ પિટીસ સરકારની મામે બહારવટે ચડ્યા છે એમ કહી

નાખવું એ તો એક સાવ સાદી વાત છે. એકે આખા ગુજરાતના સીમાડા પોતાની બહારવટને માટે નક્કી કર્યા છે. બીજાએ વડી ધારામહાના ‘સ્પીડર’ના અસ્પર્શ આસને બેસી એ બહારવટાનાં મૂત્રો ઉચ્ચારવાનો ક્રમ રાખ્યો છે. પાકા ને પાવરધા આ બંને ભાઈઓની રમત આખી સગકારને દક્ષવી રહી છે.

આ બંને ભાઈઓ પુરેપુરા સમયમાધક (opportunist) છે એમ કહેવાથી એમને અન્યાય થવાનો મેલવ નથી. તકને પારખતાં અને તેના લાભ લેતા ખરેખર એ ભાઈઓને બહુ સરસ રીતે આવડે છે. એમની મોગદી હજી સુધી એકે દાવ ચુકી નથી; પછી એનાં નિશાન સરકાર માથે હોય કે પ્રતિસ્પર્ધિઓ સામે. ને એવા મદાનગીના દાવ ખેલવામાં જ એ બંને ભાઈઓને જીવનનું સાર્થક દેખાય છે.

આ બંનેની મત્તાકાંક્ષા પાર વિનાની છે. પણ તે વ્યક્ત કરવાની ને સાધવાની બંનેની રીત જુદી છે. નાનાભાઈ થંડી ને મીઠી રીતે હૃદયો વસ કરે અને સત્ય અને ધર્મનું શરણું શોધી તે પર રાજ્ય કરે; મોટાભાઈ નિર્દયતાથી શીકારને સાંડસામાં પકડે અને તેની અકળામણમાં પોતાનો વિજય જોઈ આનંદ માને. બંને ભાઈઓ કાઈથી દખાવ નહીં પણ સૌને દખાવે ખરા, અને જુલેચુકે પોતે દખાવે તો તેના ડાંબ ધોવાનો એસીઃ માવન્સમાં હજી સુધી કાઈએ

પાર વિનાનો આત્મભોગ આ બંને ભાઈઓએ કર્યો છે, પણ તેને બચ્ચ વહી જવા દેવાની નાદાની તેમણે બતાવી નથી. દરેક વસ્તુની અસર પર તેઓ દષ્ટિ રાખે છે અને દરેક વાતની ગણતરી તેઓ કરે છે. અર્થ સાધતી વખતે નકામી આશંકા કે સંકલ્પ વિકલ્પ તેમને નડતાં નથી. યોગી-ઓની માફક જ્યારે જગત ઉધતું હોય ત્યારે પણ તેઓ જનતા જ રહે છે અને શત્રુ આવે ત્યારે હથીઆરો પર ઠાટ્ મઢેલા ન હોય તેની કાળજી તેઓ રાત્રી ને દિવસ રાખે છે.

અને એમનું સારામાં સારું હથીઆર તે મસ્કરી છે. પ્રતિસ્પર્ધાને બનાવવો અને એવી ફજેલી કરવી કે નીચેથી ઉંચું ભેઈ ન શકે એ એમની પ્રિય રમત છે. બારડોલીમાં એ શસ્ત્ર બહુ ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. વડી ધારામલામાં એના પર રોજ સોના કપાય છે. એ વિનોદમાં પાટીદારી હળતી ગઝાર્ઈ હશે, પણ કંઈકુ ભોંયને ખેડી કહાડવાની તીક્ષ્ણતા પણ છે જ. અને એ રીતે જે ભોંય ખેડાય તેમાં ધાર્યાં બી ઉગાડવાની કળામા આ બંને ભાઈઓએ ખાસ કૌશલ્ય મેળવ્યું છે.

બંનેને સમય જોળખતાં ને રૂપ બદલતાં આવડે છે, મહત્તા વધારતાં ને સામ્યવતાં આવડે છે.

સત્ય અને અમત્યતાથી બંને પોતાની જાતને પર માનતાં છતાં નાનાભાઈ ગાંધીજીના સત્યંગને લીધે અમત્ય વાપરવું ભુલી ગયા છે;

મોટાભાઈ એને મારા કાર્યને અર્થે વાપરે છે એટલે એ ગુણ સદ્ગુણ રૂપે બની રહે છે

સુધરેલા અર્થમાં એ બંને ભાઈઓને સંસ્કારી ન દહી શકાય છતાં બંને સંસ્કારવાળા છે એમ તો કહેવાય જ. બંનેમાં પાટીદારી જાડાઈ છે પણ પોતાનાને માટે પાટીદારી લલાઈ પણ તેમનામાં તેટલી જ ભરેલી છે. બંનેના કીર્તિકોટ અત્યારે ચોખ્ખું ભારતમાં દેખાય છે અને બંનેનાં નામ અત્યારે કાન્ગ્રેસના પ્રમુખપદથી તે હિંદુસ્થાનના યોધાસૈન્ય થવા સુધીને માટે બોલાય છે. બંને લલા છે ને ભુંડા છે. એકને કુટુંબની જગળ છે જ નહીં; બીજાએ કુટુંબની જગળમાં રસ રાખ્યો નથી. પણ છતાં એ બંને ભાઈઓ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્'માં માનનારા લાગતા નથી. ગુજરાત એ એમનો દેશ ને તેના એ બે ભાઈઓ રમેવાળો. કાઈની મક્કર નથી કે એમાં ચાંચ બોળી શકે.

લોકપ્રિયતાની વંશ પર એ બંને જાણુ હિત્તા છે પણ એ મરી જાય ત્યારે સ્વત્વ સંભાળવા જેટલું સ્વાસ્થ્ય એ બંનેમાં છે. મોટાભાઈ પ્રપંચ કરી જાણે છે અને પ્રપંચ પારખી જાણે છે. નાનાભાઈ પ્રપંચ પારખે છે બરાબર અને કરે છે ત્યારે તે પ્રપંચ પ્રપંચ રૂપે રહેતો નથી.

જેટલાક ગુણોમાં આમ આ બંને ભાઈઓ સરખા છતાં દેખાવમાં બંને ભાઈઓ જુદા છે. વિશાળ આંખો ને મોટી મુઠો એ વસ્ત્રલભાઈનું લક્ષણ છે. મોટી દાદી અને લુચ્ચી આંખો એ વિદ્યલભાઈનું ખાસ લક્ષણ છે. વિદ્યલભાઈ આડાઈના અવતાર છે. વસ્ત્રલભાઈ સીધી અને સચોટ રીને વર્તે છે. નાની નાની બાબતોમાં મિત્રોને સંબંધીઓને ટળવળાવવામાં ને દુર મસ્દરી કરવામાં વિદ્યલભાઈને આનંદ પડે છે. વસ્ત્રલભાઈ એવું કરતા હોય એવું જાણવામાં નથી.

વિદ્યલભાઈ પોતાનાથી વધારે પ્રતાપીતે સહી શકતા નથી. વસ્ત્રલભાઈ પોતાના પ્રતાપને માટે નવું જ ક્ષેત્ર બોળી લે છે.

વસ્ત્રભભાઈ ભાવ જગાડી શકતા હશે, વિદ્યુત્તલાઈ માત્ર ધાક જ પ્રેરી શકે છે.

પણ આ બંને ભાઈઓ ખડતલ અને ખડક સમા છે. માથે લીધેલું કાર્પ પાર ઉતારવામાં બંને પાછી પાની કરે એવા નથી. દેશીઓનાં દુઃખ અને પરદેશી સરકારની ધુંસરી બંનેને રાત્રી દિવસ સાંભળા કરે છે. બંને મર્દખમ્મ્યા છે અને નિર્જનના, નિરાધારી, કે દાસત્વભાવથી અપમાનનો એક ધુંટડો બેમાંથી એકે ગળી જાય એવા નથી. એ બે ન હોત તો ગુજરાત આજે મર્દાઈના ધણા પોકો શીખ્યા વિનાનું રહી ગયું હોત.

જીવનચિત્રો

પ્રકીર્ણ વિભાગ

જીવનચિત્રો

પ્રકીર્ણ વિભાગ

દ્રૌપદી

હજારો વર્ષો થયાં આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીત્વનો આદર્શ ધણુંખરું એકજ પ્રકારનો કટપાય છે. આર્યાવર્તની આદર્શ સ્ત્રી એટલે જુની અને માન્ય થએલી ઉપમાઓમાં મમાય તેવી સુંદર, ગમે તેવા પતિને કેવ માનનારી પતિવ્રતા, યુગોથી ચાલી આવેલી માન્યતાઓને સત્કારે તેવી આર્યા અને તે વિધિઓને મદદ આચરવામાં તત્પર એવી ગૃહિણી, દુખો સહવામાં શૂર સહચરી અને ભર્તાને પ્રસન્ન કરે તેવી બાર્યા. ઓછે કે વધે અશે આટલાં લક્ષણો શોભાવે તે આદર્શ સ્ત્રી થઈ શકે છે. આથી વધારે યુગોની આવશ્યકતા સ્ત્રીઓને હોઈ શકે નહોં એમ માનવામાં આવ્યું હોય તેથી કે એવી સ્ત્રીઓ તરફ સંકાની દષ્ટિએ જોવાતું દરો તેથી, જ્વલંત અને પ્રતાપી સ્ત્રીત્વનાં ઉદાહરણો માત્ર અપવાદરૂપે જ પૌરાણિક માહિત્યમાં દષ્ટિએ પડે છે.

દ્રૌપદી એ આવો એક અપવાદ. સીતાદેવીના દૈવી આત્મામાંથી સર્વશ્વ મમર્ષણ કરતી ભક્તિ ઉભગાય છે. શકુંતલાના મૃદુ અંતઃમાંથી નમ્રતા અને પ્રેમ ઝરે છે. ઉમાદેવીના બીના હૃદયમાંથી માતૃત્વનો રસ વહે છે. પણ શક્તિ અને પ્રેરણાની અધિષ્ઠાત્રી તો દ્રૌપદી એકલી જ છે. મોળ હજાર પટરાણીઓના વ્વામી શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સખીપદને લાયક તો માત્ર દ્રૌપદી જ છે. મહાભારતના યુદ્ધને જીતનારી અને પાંડવોના હૃદયમળની રખેવાળ એ પણ માત્ર દ્રૌપદી એકની જ છે.

અમ્મિ સમી જનવલ્લભાન અને પ્રદક્ષિ આ સ્ત્રીને જન્મ અમ્મિ-
કુંડમાંથી થયો એમ મનાય છે. પાંચાલ દેશના પ્રતાપી દુષ્ટરાગની
તે પુત્રી હતી. કૌરવોના રાજ્યચુરુ દ્રોણને મારવાને નિર્માણ થએલા
ધૃષ્ટદ્યુમ્નની તે ભગિની હતી. સ્વરુપે સ્યામ છતાં અદ્ભુત રુપવતી
તે મનાતી. કદાચ એનું સ્વરુપ દૃષ્ટિને આકર્ષે તેવું નહીં પણ દૃષ્ટિને
હરવા ન દે તેવું હશે.

“ એના સમગ્ર જીવનને અદ્ભુતતા, સાહસ અને અસામાન્યતાની
પરંપરા રુપે જ વિલોકી શકાય. અકસ્માતથી અથવા એ અકસ્માતોને
એ પ્રેરનારી હોય તેથી પૌરાણિક સીમૃષ્ટિમાં એનું સ્થાન અને એનું
વ્યક્તિત્વ સૌથી નીરાળું પડી આવે છે. ગ્રામીન આર્યાવર્તમાં એ
એકજ સ્ત્રી એવી છે કે જે પોતાના સહયુગ્મી કરતાં વ્યક્તિત્વને લીધે
વધારે માન્ય થઈ હોય. એનામાંથી સહયુગ્મી છે તો ખરા જ, પણ
સાધારણ સ્ત્રીઓ કરતાં એની શક્તિઓને વાપરવાનું ક્ષેત્ર વિશાલ
હતું, અને તેથી એના સહયુગ્મીને પ્રણાલિકાના સાંકડા ચીલામાં સમાઈ
રહેવાનું શક્ય નહોતું. કદાચ સહયુગ્મીની વ્યાખ્યા આપણે કરીએ
છીએ તેટલી સખ્ત તે સમયમાં હતી પણ નહીં.”

જેમ એ બ્રાહ્મ્યાનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું તેમ તેમ તેને અંતુકુળ કેરવાને એ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પર ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. એમાં રહેલી સત્ય હકીકતોને મરડી મરડીને એનું સ્વરૂપ જદ્વત્વનો પ્રયત્ન થયો. પરિણામે નથી એનું મુળ સ્વરૂપ રહ્યું કે નવું સ્વરૂપ- બન્યું. છતાંએ એની આસપાસ ઉગેલા નવા વેદાઓને દૂર કરવાની જરૂર મહેનત લઈએ તો એના મુળ સ્વરૂપની કંઈક ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી.

દ્રૌપદીના લમ્બ એ આવા જ એક વિવાદનો વિષય. એક સ્ત્રીને પાંચ પતિઓ પરણે છતાં એ સતી ગણી શકાય કે કેમ, અને ગણી શકાય તો હાલની નૈતિક લાવના માથે એનો મેળ રહી શકે ખરો ? ન રહે તોપણ શાસ્ત્રકારોએ તો એને સતી ગણેલી જ છે. એનો શો ખુલાસો હોઈ શકે ? આવી ઘણી પ્રશ્નપરંપરા એ વિષયમાં થયા વિના રહેતી નથી.

માત્ર શારીરિક પવિત્રતાના એક જ દષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્નપરંપરા પુરી થતી નથી. આપણામાં તો સતીત્વ મનમાં, વાચા અને કર્મણી એ ત્રણ પ્રકારે પાળવાનું હોય છે. ભાવ અને લાગણીઓને બીજા સર્વ વિષયોમાં તીવ્રરૂપે અનુભવનારી આ સ્ત્રીનો અંતરાત્મા હૃદય અને જીવનના આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રશ્નમાં નિર્દોષ રહી શકે તે હશે ? એના હૃદયમાં શું એવાં જુદાં જુદાં ખાનાં પડી ગયા હશે કે જોયી એના જુદા જુદા અનુભવોનું મિશ્રણ એનામાં કદીએ નહીં થતું હોય ? મહાબાહુ અર્જુન અને શકિતશાલી લીમ સાથે સ્વરૂપવાન નકુળ અને જ્યોતિષી સહદેવ એકજ હારમાં ઉભા રહી શકતા હશે ? મામર્થ્ય અને શક્તિનાં સર્વ કાર્યો વખતે એને સદા પ્રિયપતિ લીમાર્જુન જ માંભરે છે એ શું માત્ર એક અકસ્માત જ કહી શકાય ? માનસશાસ્ત્ર એ કાયડો એ રીતે હિંકલવા ના પાડે છે. અને મહાભારતકારે પણ દ્રૌપદીનાં અપર્યાપ્તતાનું દર્શાવ્યું. આપણામાં બહુ દરજ્જા રાખી નથી.

પણ છતાં દ્રૌપદી સતી ગણાય છે એ શાથી ? પ્રણલિકાદ્વાગ એ વાત એ રીતે માન્ય છતાં મહાભારતને પણ એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર તો જણાઈ છે, અને તેથી તપસ્વિની તરીકેના એના પૂર્વજન્મની વાત તથા મહાદેવે એને વર આપ્યો હતો તે વાત એના ખ્યાલ તરીકે એમા ઉમેરવી પડી છે. પણ તેથી આપણી દૃષ્ટિએ એનું સમાધાન થતું નથી.

એનો ખુલાસો માત્ર એક જ રીતે થઈ શકે. લક્ષ્મી પવિત્રતાનો સ્વીકાર એ જ મતીત્વનું લક્ષણ. લક્ષ્મી જેટલાની અથવા જેની માથે થયાં હોય તે શીવાય બીજાનો વિચાર ન કરવો ત્યાં જ પવિત્રતાની મર્યાદા. તે વખતમાં સ્ત્રીઓથી એક કરતાં વધારે પતિઓને પરણી શકાતું હશે એ તો સ્પષ્ટ લાગે છે. હાલ પણ હિમાલયના પ્રદેશમાં અને ટોડા વગેરે કેટલીક જાતિઓમાં આ પ્રથા ચાલુ છે. પતિનું જીવતાં અથવા પતિ ન હોય ત્યારે પુત્ર માટે પણ સ્ત્રીઓને કેટલા પ્રકારની છુટ અપાતી. કુંતિના પુત્રો પાંડવો અને વિચિત્રવીર્યન રાણીઓના પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર આનાં જીવંત ઉદાહરણ છે. મહાભારતના ઘણા મહાન માણસોની ઉત્પત્તિની કથાઓ વખતની નીતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે.

સ્વરૂપમાં આપણી પામે છે તે તેનું મુળ સ્વરૂપ ન હતું એમ માનવું ધણું કારણો મળે છે. મમયને અનુસરતા ફેરફારો અને માન્યતાઓ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હોય તો ના ન કહેવાય.

આ એક અમલ્યના પ્રશ્ન વીશે આ રીતે આપણા મનનું સમાધાન કર્યા પછી દ્રૌપદીના શક્તિશાલી વ્યક્તિત્વને વધારે સરલતાથી આપણે પ્રશંસી શકીએ છીએ. એના જીવનના દરેક પ્રસંગમાં એનામાં કેં ને કેં નૂતનતા જડ્યા વિના રહેતી નથી, અને એ સર્વ પ્રસંગોમાં શક્તિનાં દર્શન એ એના વ્યક્તિત્વની ખાસ લાક્ષણિકતા છે.

એના સ્ત્રીત્વમાં મોહકતા છે અને બુદ્ધિનાં ઓજસથી એ જળ-હળે છે. સંપત્તિકાળમાં એને પ્રસાદ અને અકૃપા બને દેખાડતા સરસ આવડે છે. ગર્વજરી એ માનિની દુર્યોધનના અતાન પર હસી શકે છે, પણ કુંતિજીની સેવા કરતાં નમ્રતા એને છોડતી નથી. જુદાં જુદાં તત્ત્વોનાં પ્રતિનિધિ હોય એવા સર્વ પાંડવોની એ પ્રિયતમા ચર્ધ શકે છે, અને છતાં બંધુઓના ઐક્યમાં એના નિમિત્તે કદીએ વિક્ષેપ નડતો નથી. એ સર્વદા ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને કદી નિરાશ થતી નથી. પણ ધણી વાર બધાં એની મોહકતા કરતાં શક્તિને વધારે નમતાં હોય એમ લાગે છે.

દ્રૌપદીના વ્યક્તિત્વને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિકોણથી જોતાં એનામાં જુદાં જુદાં પ્રકાશનાં કિરણો દેખાય છે. આપણે એ માથે સાથે ન જોતાં એક પછી એકની તપામ લઈશું.

સૌથી પ્રથમ બુદ્ધિ અને શક્તિનો પ્રભાવ દેખાડતી કૌરવોની રાજસભામાં એને આપણે જોઈએ. બુદ્ધિનો પ્રભાવ દેખાડી પ્રથમ એ જીતવા પ્રયાસ કરે છે, અને જ્યારે પ્રતિકામી દુર્યોધનની આજ્ઞાથી એને સભામાં લઈ આવવા જાય છે તે પ્રસંગ મેઘાવિની દ્રૌપદીના આત્મભાનનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. સભાપર્વમાંથી એક નાનું અવતરણ છેક અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રતિકામી જ્યાં એને “યુધિષ્ઠિર છુતમાં દારી ગયા છે અને દુર્યોધન તમને ફાસી તરીકે બોલાવે છે” એમ કહે છે ત્યારે દ્રૌપદી એને પુછે છે કે:

“હે પ્રતિકામી ! આવી રીતે કેમ બોલે છે ? એવો કાણ રાજાનો પુત્ર છે કે પોતાની સ્ત્રીનું “પણ” મુકીને જુગદું રમે ? જુગારના નીશાથી વિવેક પીસરી ગએલા રાજા યુધિષ્ઠિર મને દારી બેઠા ત્યારે શું મારા વિના ખીજું કંપણ મુકવાનું ન હતું ?” પ્રતિકામી જવાબમાં કહે છે કે રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના બાઈઓને અને પોતાની જાતને પણ જુગારમાં મુકી ચુક્યા, અને છેવટે કં બાકી ન રહ્યું ત્યારે તમને પણ મુકીને દારી ગયા છે, ત્યારે ઉશ્કેરાએલી દ્રૌપદી પોતાના માનસિક સ્વાસ્થ્ય ન બોતાં ફરી કહે છે કે:

“હે સતનાં છાકરા ! તું સભામાં જઈ યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રહાર આપ કે પ્રથમ તમે તમારા આત્માને હાર્યા છો કે મને ?” (સભા પર્યં અં ૬૭).

દ્રૌપદીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યુધિષ્ઠિરથી કં અપાતો નથી અને દ્રૌપદીને દુર્યોધન ફરીથી મલામાં તેડવા મોકલે છે. ફરી એનો એક પ્રશ્ન દ્રૌપદી સભાના મહાત્મા સભાસદોને પુછાવે છે, પણ દુર્યોધન બલથી કાઈ કં ઉત્તર આપતું નથી. છેવટે દુરાત્મા દુઃશાસન એ સભામાં અમર્યાદ રીતે ખેંચી આણે છે, ત્યારે એનો ક્રોધ સમાતો નર્થ દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ અને શકુનિ સીવાય બીજાં સર્વનાં અંત આ દરજ્જાથી વૌંધાવ છે; અને સ્ત્રીબ્રમ્હિતામહ અડધા શરમા

ડરી સનાતો નથી હે દ્રૌપદી ! મમદ્વિનાળી મનુષ્યા પૃથ્વીને ગમ્મએ
 મેની દીધી પણ પોતે ધર્મને મે રો નહોં અને યુધિષ્ઠિરે હુ હારી
 ગયો એવુ કહ્યુ માટે પોતે હાર્યા પણ સ્ત્રી હારી એમ ગણા નહોં,
 તેથી તારા પ્રશ્નોનો જગજર ઉત્તર કરી સકાતો નથી વળી છુન
 ગમવામા હોશીઆર શકુનિએ પગાજ્ય ક્યો તેથી યુધિષ્ઠિરે ગમ્મએ
 જગાજ જાણ્યુ નહોં તેથી પણ તારા પ્રશ્નોના મરામત ઉત્તર થઈ શકતો
 નથી ' તે સાંભળી દ્રૌપદી મોઝ્યા કે ભુગગમા ગજ થનાર જુડા
 કામ કરનાર મૂર્ખ, છેકરા જેવા અને દુષ્ટ મનવાગાને બોનાવી
 અભ્યામ વગરના મારા સ્વામી માથે રમાડ્યા તેથી તે હાર્યા એમ કેમ
 કહેવાય ? કૌરવો અને પાંડવોના મુખી અને ભુગગમા અગ્નિજ્વા
 ગમ્મને મધા ઢપટી અને દુષ્ટ કામજનાગઓએ ઝગીને જીતી લીધા,
 પાછળથી ઢપર ક્યુ માટે તે હાર્યા ન કહેવાય આ સભામા વહુદીઙગ-
 વાગા વૃદ્ધ કૌરવો મેમ છે તે આવો અનાય જોઈ તમા મારા
 વાકયો સાંભળી તેનો ખરેખરો ઉત્તર આપો " (સભાપર્વ અં ૬૭)

પણ જે કાર્ય બુદ્ધિ ન કરી સદા તે દ્રૌપદીના પાછળ રહેલા બળના ખ્યાલે કર્યું. મહાત્મા અને ધર્માત્મા પુરુષોની મહામાં, અબળાના વસ્ત્ર પર હાથ લગાડતા, કુળધર્મની મર્યાદા, પુરુષત્વનો ખ્યાલ, નિર્ભળને રક્ષાનો ક્ષત્રિધર્મ, કે નિરાધાર સ્ત્રીના ધર્મ અને માનની રક્ષાનો પુરાણો આચાર, એ કશુંએ કામ નહીં આન્યુ ત્યાં અસહાય જણાતી દુષ્ટની એ પુત્રીની પાછળ યાદવોના નાથ અને આર્યોના સૌથી સમર્થ પુરુષનું સમગ્ર બળ એને બચાવવાને તત્પર હતું. એ ભાને કૃષ્ણના ખેચાતાં વસ્ત્રો બચ્યાં, વસ્ત્રહરણના પ્રસંગમાં ચમત્કાર કરતા કૃષ્ણને નામે યુદ્ધનું આદ્વાહન આપતી પાંચાળીના આત્મબળથી જ એ ભયંકર અપમાનમાંથી એ રક્ષાઈ. ભુદ્ધિમગારો જ સૌથી વધારે કાયરો હોઈ શકે છે.

પણ જે યુગ અને સમાજમાં સ્ત્રીજાતિનું આવું ભયંકર અપમાન શક્ય હોઈ શકે છે તેની નીતિની ભાવના માટે શું કહેવું ? દ્રૌપદી જેવી પ્રતાપી અને બળવાન સ્ત્રીની આ દશા જ્યાં થઈ શકે ત્યાં ખીજ નિર્ભળ સ્ત્રીઓની રક્ષા કેવી રીતે થતી હશે તે વીશે પણ શું ધારવું ? સંસ્કારિતાના કેન્દ્રસ્થાન કુરુકુળમાં જે વડીલોને હિંદુઓ આજ સુધી પુજતા આવ્યા છે તેમની સમક્ષ પાંચાલ દેશની શક્તિશાલી રાજની પુત્રીનું આ અપમાન, એ એ યુગની સ્ત્રીસન્માનની ભાવનાનું અનેકં ચિત્ર પુરું પાડે છે. અને એ સુવર્ણયુગમાં સ્ત્રીજાતિની અતિ ઉત્તમ મનાતી દશાનું ભાન કરાવે છે.

પણ હજી દ્રૌપદીનાં સભામાં થતાં અપમાનનો અંત આવ્યો નથી. કાયરો ભય પામે ને દમાય ત્યારે પણ સ્વભાવની નીચતા દર્શાવ્યા વિના રહેતા નથી. સભામાં ઘોઘાટ આણુ જ રહે છે, અને સૂર્ય ચંદ્ર પણ જેને જોવાને ભાગ્યશાની નહોતા થતા એવી દ્રૌપદીને, ધણા ધણા દષ્ટિપાતો અને ઘણાં ઘણાં વચન્યાણો સહેવાં પડે છે. છેવટે કપડી ધૂતરાધ્ન એમની હંમેશાની રીત પ્રમાણે દ્રૌપદીને મીઠે

વચને વરદાનો માંગવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પાંડવોને એ વરદાનો હારા છેડાવે છે. ધનરાષ્ટ્ર પાંડવોને રાજ્યપાટ પાછાં આપે છે, પણ ફરી છુત રમી ફરી લેવા માટે. પાંડવોનું ફરી હારી જતું, બાર વર્ષ વનમાં તથા એક વર્ષ શુભવાસ રહેવું એ શરતે સ્વીકારેલો વનવાસ અને દ્રૌપદીનું સાથે જતું, એ સર્વ કથા તો અત્રે અપ્રાસંગિક જ ગણાય. પણ વૃદ્ધ કુંતાજીને પણ દ્રૌપદી પાંડવોની સાથે છે એ વિચારે કેક આશ્વાસન મળતું લાગે છે.

દ્રૌપદીના માની સ્વભાવને આ અપમાનનું દુઃખ કેટલું સાહે છે, એ વનપર્વમાં વર્ણવેલા કેટલાક પ્રસંગોમાં બહુ સુંદર રીતે વર્ણવેલું છે. દ્રૌપદીના પોતાના જ સહોદા એનો બરાબર ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કૃષ્ણ પાંડવોને વનવાસ ગએલા જાણી ત્યાં એમને મળવા આવે છે તે પ્રસંગે પ્રથમ શ્રી કૃષ્ણની સ્તુતિ કર્યા પછી દ્રૌપદી કહે છે કે “હે ઈશ્વર ! તમે સર્વ મનુષ્યો તથા સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવતાઓ-રૂપ છો, વારતે નમ્રતાથી તમને હું મારાં દુઃખ કહું તે સાંભળો. હે શ્રી કૃષ્ણ ! પાંડવોની સ્ત્રી, તમારી મંખી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પુત્રી બહેન છું તેને કાઈ જેમી શકે નહીં, પણ કૌરવોની સજામાં રજતવસા, એક વસ્ત્ર પહેરેલી, ચરધર કંપની અને દઃખવાળી એવી મને દુઃસાસને

રહ્યા. હે સંહારકર્તા ! ભીમસેન તથા અર્જુને, અહ્ય પરાક્રમી કૌરવો-
એ મને દુઃખ આપ્યું તે સહન કર્યું. વાસ્તે ભીમસેનના બળને
અને અર્જુનના ગાડીવ ધનુષ્યને ધિક્કાર છે.....હે શ્રી કૃષ્ણ ! આ
પાંડવો પોતાને શરણે આવેલા હરેકની રક્ષા કરે છે, છતાં મારી રક્ષા
કરવામાં કેં પણ દયાયુક્ત થયા નહીં. હે વાસુદેવ ! આ પાંચ પતિથી
મને જે પાંચ પુત્રો કિપ્ત થયા છે તેમની ઉપર નજર રાખીને
મારી રક્ષા કરવી યોગ્ય હતી. વળી હે શ્રી કૃષ્ણ ! ધનુષ્ય ધારણ
કરનારાઓમા એક અને યુદ્ધમાં સત્વથી નહીં જીતાય એવા અ
પાંડવો બળ વગરના ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના અપરાધ કેમ સહન કરે છે ?

આ જાતનાં ને આવા ઘણાં વચનો દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણને કહે છે
અને છેવટે તેમને ઉપાલંબ આપતાં કહે છે કે " હે મધુસૂદન ! પતિ
પુત્ર, સગા સંબંધીઓ, ભાઈઓ, પિતા અને તમે કાઈ મારાં નથી
કારણકે જ્યારે અહ્ય પરાક્રમવાળા કૌરવોએ મારો પરાભવ કર્યો ત્યાં
શોક વગરના પુરુષ સરખા થઈને કાઈએ પણ મારી સહાયતા કર
નહીં. તે વખતે કણે જે મારો ઉપહાસ કર્યો છે તે દુઃખ મને શમ
નથી. હે કેશવ ! તમારે મારી રક્ષા સંબંધભાવથી, અથવા હું અમિત
કુંડમાં ઉત્તમ થઈ છું તે માટે વા સખાપણાથી અથવા ઇશ્વરભાવથી
કરવી હતી. (વનપર્વ અ. ૧૦). આ વચનોમાં ફટલો ઉગ્ર રો
રહેલો છે તે સહેજે દેખાઈ આવે છે. અને શ્રીકૃષ્ણ આશ્વાસન આપે
છે તેમાં પણ દ્રૌપદી પ્રત્યે રહેલો ઉઠો ભાવ દેખાઈ આવ્યા વિ

હતા. શ્રી કૃષ્ણ ત્યાથી તરત જ પાંડવોને મળવા આવ્યા અને દ્રૌપદી સહ પાંડવોને આશ્વાસન આપ્યું.

વનપર્વમાનો એક ખીન્ને પ્રમગ પણ છેક અરથાને નહોં ગણાય.

દ્રૌપદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો બગવાન ક્ષત્રિઓએ આ જાતના અપમાનને સહન કરવું એ નિર્મલતાની નીસાની રૂપ જ હતું, અને તેથી એનાથી પરિતાપ ક્યાં વિના રહેવાતું નથી. ધર્મરાજને હિપાયલ આપતા પહેલાની અને હાથની સ્થિતિ એનાથી સગખાવ્યા વિનાએ ગહેવાતી નથી એના જેવી અભિમાની સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે પોતાની દૂરાવસ્થા અને શત્રુઓનો આનંદ સામે છે એ તો યુધિષ્ઠિરને ચોખ્ખું કહી સભળાવે છે કે “હે ભગતકુળમા ક્ષેષ્ઠ ! તમને વનવાસના દુખોયુક્ત તમારા ભાઈઓ તથા મને ભોઈને ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી માટે હું એમ માનું છું કે તમારામા કેં પણ ક્રોધનો લેશ નથી હે ગજુન ! જે ક્ષત્રિયને ક્રોધ હોતો નથી એને જગતમા ‘આ ક્ષત્રિય છે’ એમ કોઈ કહેતું નથી તેમ આજ હું તમને ક્ષત્રિયપણા વગરના ભોઈ છું હે યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિય સમય આવે પોતાનું પગક્રમ ન દેખાડે તો તેનો સર્વ ભૂતપ્રાણી પરાભવ કરે છે, માટે તમારે શત્રુ પર ક્ષમા ગમની યોગ્ય નથી” (વનપર્વ, અ. ૨૭)

જ્યારે આ વચનોથી યુધિષ્ઠિર ઉત્તેજિત નથી ત્યારે દ્રૌપદી ભુલ્લિવાદમા ઉતરે છે અને શત્રુઆતમા બલિ-દેરાચનનો સવાદ કહે છે બલિગામ પ્રશ્ન પુછે છે કે “હે પિતામહ ! મનુષ્યનું કન્યાણુ શાથી ચાય ? ક્ષમા રાખવાથી કે ક્રોધ કરવાથી ? એ વીશે મને સંદેહ થયો છે” ત્યારે પ્રત્ષાદ એનો ઉત્તર આપે છે કે, “હે પુત્ર ! મનુષ્યનું સદૈવ ક્ષમા ગમવાથી અથવા ક્રોધ કરવાથી કન્યાણુ થતું નથી વપ્તમગ ભેદ ગમવાથી કન્યાણુ ચાય છે એમ તું જાણ” અને ક્રોધ ક્યે પ્રસંગે કરવો એ વીશે ઉપદેશ કરે છે પછી ક્ષમા ક્યારે રાખવી તે વીશે કહે છે જવાબમા યુધિષ્ઠિર રાગ ક્રોધની સામે જુની પુરાણી

દક્ષીણે ઉત્તરમાં કહી સંભળાવે છે. (વનપર્વ-અ. ૨૮). ત્યારે દ્રૌપદી બંહેરાઈને કહે છે કે “ હે યુધિષ્ઠિર! ઈશ્વર તથા પૂર્વનાં કર્મ જે તમને મોહ પ્રાપ્ત કરાવે છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું. તમારે તો તમાગ પિતા અને પિતામહો બંને કરી રાજ્યમહણ કરવા રૂપ ધર્મમાં વર્તતા હતા તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ. તેમાં તમને અવળી મતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે.....તમને જીવવાથી પણ ધર્મ પ્રિય છે. તો તે ધર્મનું પાલન કરવા સારુ મારા સહિત હામસેન, અર્જુન સહદેવ, નકુલનો પણ ત્યાગ કરો. હે હરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ! ધર્મ પોતાનું સેવન કરનાર રાજાની રક્ષા કરે છે, એમ મેં મહા-પુરુષોથી સાંભળ્યું છે; પણ તમારી રક્ષા કરતો નથી. તમને ધર્મમાં નિરંતર એકાગ્રબુદ્ધિ રહેતી છે, તેથી તમે તમારા મમોવડીઆ કે તમારાથી કમી પુરુષોનું અપમાન કરતા નથી. તો તમારાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષનું તો શાનું જ કરો? કોઈનું અપમાન કરવું એ અભિમાન વગર થતું નથી, અને તે તો તમને રાજ્ય હતું ત્યારે પણ નહોતું... પણ તમે સદા ધર્મનું જ મેવન કર્યું છે ત્યારે તમને અધર્મરૂપ છુત રમવાની છુદ્ધિ કેમ પ્રાપ્ત થઈ? જે છુતથી તમે રાજ્ય, દ્રવ્ય, આયુષી, પોતાના બાઈઓ તથા મને પણ હારી ગયા, તેથી તથા આપણને થતાં વનવાસનાં દુઃખો જોતાં મને મોટો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે.

હે રાજા! સર્વ જીવ ઈશ્વરને વશ છે, પોતાને વશ નથી...હે યુધિષ્ઠિર! ઈશ્વરની માયાનું બળ તો જુઓ કે જે ઈશ્વર પોતાની માયાએ કરી લિંગ શરીરાભિમાન જીવને જડરૂપ સ્થૂલ શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ કરાવોને પરસ્પર નાશ કરાવે છે...જેમ માતાપિતા પોતાના સંતાનોનું પ્રિય કરે છે તેમ ઈશ્વર પ્રિય કરતા નથી ને દોષથી બીજા મનુષ્યોની પેઠે કોઈને સુખ ને કોઈને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે; તે ઈશ્વર દયાળુ નથી. વળી ઈશ્વર ધર્મમાં વર્તનારાને દુઃખ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને અધર્મીઓને સુખ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ મને જણાય છે. હું ધર્મમાં વર્તનાર તમને આવી આ પત્તિ, તથા અધર્મ

દુર્યોધનને આવી રાજ્યસમૃદ્ધિ જોઈ હું માટે તેની (ધૃત્વરની) નિંદા કરું છું. હે શ્રેષ્ઠ રાજા! ધર્મશાસ્ત્રની મર્યાદાથી હિંચોટા ચાલનાર, કૂર, લોભી તથા અધર્મી દુર્યોધનને મમૃદ્ધિ આપી તેથી તેને શું ફળ પ્રાપ્ત થયું હશે? હે યુધિષ્ઠિર! જીવને કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે એમ તમે કહેશો, તો કર્મ કરવામાં પ્રેરણા કરનાર ધૃત્વર છે, માટે તેને ફળ મળવું જોઈએ, પણ જીવને મળવું જોઈએ નહીં. જો જીવે હરેક કામમાં કરેલું પાપ તે કરાવનાર ધૃત્વરને પ્રાપ્ત થતું નથી તો તેમાં ધૃત્વરનું બળ જ કારણ છે. માટે બળ વગરના જીવો માટે હું અફસોસ કરું છું.” (વનપર્વ-અ. ૩૦) કાણુ કહેશે કે આવું કહી શકે તે બી આજથી મણુ હજાર વર્ષ પૂર્વે જન્મી હતી!

પણ ધર્મના અવતારરૂપ યુધિષ્ઠિરને આવાં નારિતક વચનો કેમ રૂચે? એમના મત પ્રમાણે દ્રૌપદીના અગ્નિરૂપ વાદળને વીખેરવા તરત જ ધર્મ અને કર્મફલ વીશેનો ઉપદેશ શરૂ કરે છે અને ફરીથી આવી નારિતકશ્રુદ્ધિ ન કરવા માટે દ્રૌપદીને વીનવે છે. દ્રૌપદીને તરત જ લાગે છે કે આ પાસે બરાબર નથી પડ્યો, એટલે તરત જ નમ્રતા ધારણ કરી યુધિષ્ઠિર ગમને ખાત્રી આપે છે કે એનો પ્રિયો ધર્મની નિંદા કરવાનો ન હતો, પણ વનવામનાં દુષ્ટોએ જ એને અકળાવી મુકી હતી. પણ આટલું કહીને એ ચિરામ પામતી નથી. સાથે માથે ઉઘોગનું માહાત્મ્ય તો એ વર્ણવે જ છે એ કહે છે કે “જેમ તલમાં તેલ, ગાયોમાં દૂધ અને કાષ્ઠમાં અગ્નિ ગણ્યો છે પણ તે ઉઘોગ કર્યા વિના હાથમાં નથી આવતાં, તેમ કર્મફળપર આધાર રાખ્યાથી ગએલું રાજ્ય પણ પાછું ન આવે. અને રાજ્ય ન આવે તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણાં અદૃષ્ટમાં રાજ્ય છે જ નહીં. ખેડુત ખેતી કરે પછી વરસાદ ન આવે તો દૈવનો દોષ, પણ તેમાં ઉઘોગ ન કર્યાનો અસતોષ તો રહેતો નથી. હું ઉઘોગ કરું અને ફલસિદ્ધિ ન થાય તો? એ વિચારે પુરુષાર્થોએ ખેતી રહેવું યોગ્ય નથી, કારણકે તેથી પોતાના પરાક્રમની પુરુષને ખબર પડતી નથી.

સામ, દામ, બેદ કે દંડ એ હરેક ઉપાયથી અર્થસિદ્ધિ કરવી એ જ પરાક્રમી પુરુષને ધર્મરૂપ છે.” (વનપર્વ, અબ ૩૨).

આવા અર્થનાં ધણાં વાક્યો દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરને સંભળાવે છે. ભીમસેનનું અંતર તો દ્રૌપદીના આ શબ્દોથી એકદમ ઉકળે છે, અને તે પણ ઉછળતા અંતરે મોટાભાઈને ધણાં વચનો સંભળાવે છે. ત્યારે પ્રથમ તો રાજા યુધિષ્ઠિર એને ધર્મબોધથી શાંત કરવાનો યત્ન આદરે છે, પણ છેવટે ભીમસેન નથી જ સમજતો ત્યારે એક ખીજું અલાર સુધી ન કંહેલું કારણ દર્શાવે છે; “હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થએલા ભીમસેન ! જે પુરુષ સાદ્યથી પાપરૂપ કામ કરવાનો આરંભ કરે છે તેને તે કામ દુઃખ આપનાર થાય છે, વાસ્તે હું કહું તે તું સંભળ. ભૂરિશ્રવા, રાત્ર, જરાસંઘ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા તથા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સૌ અશ્રવિષ્ણામાં કુસળ અને મોટા ધનુર્ધારીઓ છે. જે રાજાઓને આપણે તાપ પમાડેલા છે તે સૌ કૌરવપક્ષનો આશ્રય કરનાર તથા દુર્યોધનના સ્નેહને લીધે તેનું હિત ઇચ્છનાર છે. માટે તેઓ મોટા ધનવાન હોવાને લીધે યુદ્ધમાં ખુબ યત્ન કરશે. તેઓને દુર્યોધન મોટા ગન્ધાનથી અનેક તરેહનાં સાહિત્યો તથા ખાનપાનાદિ આપશે. પુત્રો તથા પ્રધાનાદિ સહિત તેઓ યુદ્ધમાં પોતાનો પ્રાણ લાગ કરશે એમ મને નિશ્ચય છે. વળી ભીષ્મ, દ્રોણ તથા દુભાચાર્યને આપણામાં તથા કૌરવોમાં સરખી પ્રીતિ છે. તો પણ તેઓ દુર્યોધનનું અન્ન ખાય છે માટે તેનો પક્ષ કરીને યુદ્ધમાં પોતાના

અં ૩૬) ધર્મરાજના હૃદયમા ધર્મથીએ ઉડું આવી શકાઓનું શર્થ
પ્રુ મતું હશે કે નહીં ? આ શકાઓથી દુખી થએલા યુધિષ્ઠિર
મહાબાહુ અર્જુનને અજેય જોવા ઇચ્છે છે, અને તેથી તેને હૈંદ્ર પામે
દિવ્યાસ્ત્રો લેવા મોકલે છે ગાંધીજીની માફક વર્મગાળનો ધર્મ પશું
એમની બવહારબુદ્ધિને કીમ મદદરૂપ થતો લાગે છે એવો નાસ્તિક
વિચાર કોઈ વાર આપણા અંતરમા આવે તો એ માનુષી નિર્મલતા
ક્ષમ્ય કરવા યોગ્ય છે

દ્રૌપદીની પ્રીતિ અર્જુન પર મૌથી વિશેષ હતી એ તો ધણે
ઠેકાણે દેખાય છે દ્રૌપદીના રસિક અને વીર હૃદયને મતોપે એવોએ
માત્ર અર્જુન એકજ છે એમ પણ કંઈક લાગ્યા વિના રહેતું નથી
સહદેવ અને નકુળને દ્રૌપદી કહી જુનતી નથી, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે
એમની પાસે સીંદી યાચના કરતી કે એમના પરાક્રમમા ખામ ગર્વ
લેતી કહી એ દેખાતી નથી. સ્ત્રીમએનના તગ્ત ઉચ્છેરાય એના સ્વભાવનો
એ પ્રસંગમર ઉપયોગ કરે છે, અને યુધિષ્ઠિરના ચાત હૃદયમાએ વેગ
આણે એવી ચાવી તો એ એક જ છે એને ધમકાવતા અને મીઠાશથી
સમજાવતા આવડે છે જરૂર પડે ત્યારે એ દલીલોમા ઉતરી શકે
છે એ સ્ત્રી છે પણ સત્તાધારી થવાને એ વધારે યોગ્ય ■ કીચકને
ભોળાપતા કે સ્ત્રીધ્મને છેતરી વગ્દાન લેતાએ કપટ કરવાની જરૂર
પડે તો તે કરતા પણ તે અચમતી નથી અને છતા સત્યભામાને
ઉપદેશ આપતા સ્ત્રીધર્મની પ્રજોગા એ ચર્ચ શકે છે નમ્રતા એના
સ્વભાવમા નથી પણ તેનોએ ડાળ કરવો હોય તો તે તેને પુરેપુરે
આવડે છે માનવીના નિકારોને એ વશ થતી નથી પણ એનું પ્રદર્શન
એ પોતાને અનુકૂલ વખતે ધ્રોણ માધરાને કરે છે અર્જુન સુલદ્રાને
પગણી આવે છે ત્યારે ' સુલદ્રા પામે જાઓ ' એમ મહેતી આ
અપૂર્વ સ્ત્રી માત્ર સ્ત્રીસ્વભાવને સુવજ ધર્મ્યા દાખવે છે કે એ રીતે
અર્જુનને વધારે જેએ છે એ કાણુ કહી શકે ?

પાંડવોનો દ્રૌપદી પ્રત્યેનો ભાવ તો એ એને પૂતળ્ય કુલદેવતા માનતા હોય કે પાંચ ઈંદ્રિયો જેવા પાંડવો આત્મા સમી દ્રૌપદીને વશવર્તી થઈ ચાલતા હોય એવો કંઈક છે. દરેક એના પર રનેહ રાખે છે અને છતાં દરેક પર એનો તાપ પડતો હોય એવું લાગે છે. એનામાં કંઈક એવું આકર્ષણ છે કે એની અતિ તેજસ્વીતાનો જીલમ કાઈક વખત એમને લાગતો હશે તોએ એનાથી દૂર ખસવાનું મન કાઈને થતું નથી. માતાની માફક એ એમની સંભાળ રાખે છે અને પત્ની થઈ એ એમને રીઝવે છે. દ્રૌપદીની મહત્વાકાંક્ષાને ન સંતોષવાની હોત તો પાંડવો આટલાં પરાક્રમ કરત ખરા ?

પણ દ્રૌપદીમાં સુકુમારના નહોતી એમ નહીં. દુઃખ પડે ત્યારે અશ્રુનાં પુર એનાં નયનોમાં સદાય ઉગ્રદતાં, પણ એના અશ્રુનું મૂલ્ય ધણું મોંઘું પડતું એટલો જ એનામાં ફેર. એના સુકોમલ દેહને દુઃખ થતું ત્યારે તે અશ્રુ પડાવતો. એ દેહમાં વસતો જલવાન આત્મા ધરાતો હ્યારે તેમાંથી નિશ્ચયની ઉગ્ર જ્વાલાઓ નીકળતી. આ સ્ત્રીના કાં તો મિત્ર રહી શકાય કે શત્રુ થઈ શકાય. શત્રુ કે મિત્ર એ એમાંથી એકે હારમાં ન આવે એવી કાઈ પદ્ધતિ જ આની સાથેના સંબંધમાં શક્ય નહોતી.

અને તોએ આ સ્ત્રી કોડીલી હતી. પણ સાહસ વિનાના કોડ એને સંતોષતા નહીં. ગંધમાદન વનમાંથી સહસ્ત્રલ્લ ક્રમલ લેવા એ સ્ત્રીમને મોકલે છે ત્યારે રાક્ષસોથી ભરપૂર વનમાં સ્ત્રીમને એકલો મોકલતાં એને મંકોચ કે ગજરામણ થતી નથી. ને અરણ્યમાંએ એ રાસીના જ તોરથી રહે છે. જ્યદ્રથે મોકલેલા કોટિકને જવાળ દેતાં ને જ્યદ્રથને સત્કાર માટે નિમંત્રણ કરતાં મોટા ઘરની એ કુલવધૂ એની મોટાઈને ચોખ્ખ જ જવાળ દે છે. ને જ્યદ્રથનું સ્વાગત કરતાંએ સામ્રાસીનું ગૌરવ એને છોડતું નથી.

જ્યદ્રથ દ્રૌપદીનું હરણ કરે છે તે પ્રસંગે પણ દ્રૌપદીનો પ્રભાવ

દેખાયા વિના રહેતો નથી અબળા અને એકલી તેથી તેનું જોર ન ચાલ્યું એ ખરું, પણ ગર્વ અને પ્રતિભા તો એની વાણીમાંથી સારે પણ જરે છે. એના તિરસ્કારમાં એક પ્રકારની હિમ જવાળા છે, અને એના પર એ છુટે છે તેને એ બાળ્યા વિના રહેતી નથી.

યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞ અને ધીમા સ્વભાવથી કાર્ષવાર એ પોતાના સ્વભાવ પરનો કાષ્ઠ ખુએ છે, પણ બનતા સુધી એમના તગ્ધની માનવૃત્તિને જરાએ હાની ન પહોંચે એ દેખાડવા એ પ્રયત્ન કરે છે. જયદ્રથને ન મારવાનો આદેશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કરે છે ત્યારે આક્રુગ-બ્યાક્રુગ થએલી દ્રૌપદીથી "જો તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય તો જયદ્રથને માર્યા વિના છોડવો નહીં" એવું ભીમાર્જુનને કહ્યા વિના રહેવાનું નથી. પણ જ્યારે એને પકડી લાવે છે અને યુધિષ્ઠિર એને મુખી દેવાનું કહે છે ત્યારે ભીમ કહે છે કે 'આને દ્રૌપદી કહે તો મુખી કહી.' યુધિષ્ઠિર ફરી ભીમને એને મુખી દેવાનું કહે છે અને દ્રૌપદી પણ યુધિષ્ઠિરનો મનોભાવ અણી વગર કહે એ જ આગ્રા કરે છે આ પ્રમગમાં ગમે તેટલો ક્રોધ ચડ્યો હોય છતાં યુધિષ્ઠિરની મહત્તા ન ઘટાડવાની એની ચિંતા દેખાયા વિના રહેતી નથી.

ત્યાં રહે છે. રાણી સુદેષ્યાએ જરા બોળી તો ખરી કે દ્રૌપદીને આ રીતે ઝાળખતી નથી.

સુરક્ષિત મૌઁદ્ય પ્રેરણા અર્પે છે, અરક્ષિત મૌઁદ્ય જોઈ માનવી ની પાશવવૃત્તિ ઉદ્દેરાય છે. અગ્નિની માફક સૌંદર્ય પણ સુખ અને દુઃખ બંને લાભે છે. જે સૌંદર્ય દ્રૌપદીની સામ્રાજી તરીકેની શોભામાં વધારે કરતું તે તેની અસહાય અવસ્થામાં ને દાસીપદમાં તેનાં કષ્ટો વધારવાનું સાધનજીત થયું. ગમે તેવી બલવાન હોય તોએ સ્ત્રીજાત. તેની પાછળ કોઈ પુરુષનું રક્ષકબલ ન દેખાય તો તેને સન્માનવાનો ધર્મ કોણ જાણે કેમ ધણીવાર પ્રરુપજાતિ બુદ્ધી જાય છે. અસહાય અને અરક્ષિત દેખાતી દ્રૌપદીને પણ તેમજ થયું. એને જોઈને કીચકની પાશવવૃત્તિ જાગી. રાણી સુદેષ્યાએ જાઈનો પક્ષ લઈ તેનું દુઃખ નીવારવા દ્રૌપદીને મદિરા લેવાને બહાને મોકલી. દ્રૌપદી તેનો તિરસ્કાર કરી સભામાં દોડતી ફરીઆદ કરવા આવી. પણ રાજાના દેખતાં કીચકે દ્રૌપદીને કેશ પકડી મારી. દ્રૌપદીનો ક્રોધ આ વખતે સમાતો નથી. યુધિષ્ઠિર અને ભીમ બંને ત્યાં હાજર છે પણ કેં કરી શકતા નથી. રાજા અસહાય સ્ત્રીનો પક્ષ લઈ ન્યાય આપવાને બદલે બલવાન કીચકને કેપણ કહેવા અસમર્થ થાય છે. દાસ દાસીઓની નીતિ બનીતિની કીમત તો અત્યારે પણ ક્યાં અંકાય છે ? ઈર્ષ્યસ્થની મહારાણી આ અપમાનને કેમ સહી શકી હશે તે તો તેનો અંતરાત્મા જ જાણે.

દ્રૌપદીને પંડવોની નિર્બલતા આ વખતે ધણી જ સાલે છે. એ જાણે છે કે શાંતિના અવતાર યુધિષ્ઠિર કે ગણગીજાજ અર્જુન આ વખતે ઉદ્દેરાઈ એની વારે ચઢવા કે વેર લેવા નીકળવાના નથી અને કીચક જીવે તો એના સળગતા આત્માને એક ક્ષણની શાંતિ પણ મળવાની નથી. બલવાન ભીમના સ્વભાવ અને બળ બંને પર શ્રદ્ધા રાખી એને સુતેલાને ને એના સુતેલા સ્વભાવને તે જગાડે છે. દ્રૌપદીનો એ વખતનો શોક ખરેખર હૃદયને હલાવે એવો છે.

ભીમને હાથે કીચકો મગયાની કથાનો સબધ દ્રૌપદીના કાઈ વિશિષ્ટ ગુણ સાથે સંબધ ધરાવતો નથી એટલે એ વીશે વધારે વિગતમા આપણે નહીં ઉતરીએ.

ગણી મુદેષ્ણાના અંત પુગમા ઐંદ્રિનુસ્થાન સામાન્ય દાસીઓ કરતાં ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારનુ હોતુ જોઈએ ઉત્તરકુમાર “સારથિ વગર યુદ્ધે કેમ ચલાય” એમ વીમાસણુમા પડે છે ત્યારે અર્જુનના મુચ્ચન્ધાથી દ્રૌપદી તેને બૃહન્નલાને સારથિ તરીકે લઈ જવા ભયામણુ કરે છે. એવા કટાકટીના સમયમાં જેના અભિપ્રાયની ભાગ્યે જ કીંમત હોય એવી દાસીની સલાહ ઉત્તરકુમાર માન્ય રાખે ખરે ? અને તે પણ બૃહન્નલા જેવા અગ્રણ્ય ગાયક માટે ? બૃહન્નલાતુ અર્જુન તરીકેતુ ઝાળખાણુ તો ઉત્તરકુમારને પછીથી થાય છે. દ્રૌપદીની કહેવાની રીતમા પણ દાસત્વનો અંશ પણ જણાતો નથી.

આ પ્રમંગ પછી દ્રૌપદી ઉલોગપર્વમા કૃષ્ણુ વિષ્ટિતુ કહેણુ ફાઈ જાય છે ત્યાં દેખાય છે. સહદેવ શીવાય મર્વ પાંડવો-ભાઈમ અને અર્જુન સુદ્ધાત-અનતા સુધી શાંતિ કરાવવાનો આગ્રહ શ્રી કૃષ્ણુને કરે છે. ભીમનાં નિર્ભય વચનો સાભળીને તો શ્રી કૃષ્ણુને પણ આશ્ચર્ય થાય છે, પણ માત્ર દ્રૌપદી જ યુદ્ધની ખરેખરી આતુરતા દેખાડે છે. આ પ્રમંગે ખરેખર એમ લાગના વિના નથી રહેતું કે આ સ્ત્રી ન હોત તો મહા-ભાગતનુ યુદ્ધ મહાત નહીં અને મહાત તો જીતાત નહીં. શોકયુક્ત

તો તેમ તમારે ત્યા જઈ ક્યારેએ કરવું નહીં. હે મહાત્માહો ! સંન્ય-
મહિત પાંડવો કોપેલા બચકગ દુર્યોધનના સૈન્ય સામા ઉભા રહેવા
સમર્થ થશે તેમને વીશે સામ તથા દામે કરી કોઈ પણ અર્થ સિદ્ધ
કરી શકાય તેમ નથી માટે તેમને વીશે તમારે દયા કરવી નહીં. જે
શત્રુઓ સામ તથા દામે કરી શાંતિ ન પામે તેમને વીશે તો દડને
જ ઉપયોગ કરવો. ” વળી કહે છે કે, “ હે કેશવ ! મારા મરખી
શ્રી પૃથિવીમા કોણ છે ? દુષ્ટની કન્યા, વેદીનાં મધ્યમા ઉત્પન્ન
થએલી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન, તમારી પ્રિય સખી, અજનીનના કુળમાં
પ્રાપ્ત થએલી, મહાત્મા પાંડુરાજની પુત્રવધૂ અને તેજે કરી પાત્ર ધર્મ
સરખા પાત્ર પાંડવોની પત્ની એવી હું છું. તે પાંડવો દેખતે છતે
અને તમે વિભ્રમાન છતે મારા કેશ તણાયા અને સલાના મધ્યમાં હું
કલેશ પામી પાયાલ રાજઓ, વૃષ્ટિઓ અને પાંડવો જીવતે છતે
પાપિષ્ઠોની દાસી અર્ધ સલામા હું બની...હે કૃષ્ણ ! લીમના બળને
અને અમર્ણનના ધનુષ્ય ધરવાને ધિક્કાર છે, નહીં તો એવું કામ કરી
દુર્યોધન બે બહી પણ જીવે ? હે કૃષ્ણ ! હું તમારો અનુમદ કરવા
હાયક હોઈ અને મારા વીશે તમને દયા હોય તો ધૃતગાહ્વના પુત્રો
ઉપર તમારે પૂર્ણ ક્રોધ કરવો. ” જરા વારે ફરી દ્રૌપદી પોતાના સુદર
કેશપાશને હાથમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતા આખમાં આસુ આણી કહે
છે કે : ‘ પુન્ડરિકાક્ષ ! હું શાસનને હાથે ખચાએલો આ કેશપાશ તમે
જીઓ. તેજે કેવો બેચ્છો છે ! સધિની ઇચ્છાવાળા તમારે સર્વ કાર્યને
વીશે એને પણ માદ ગખવો. હે શ્રી કૃષ્ણ ! કદી સ્ત્રીમ અને અમર્ણન
વૃષણુતાને લીધે સધિની ઇચ્છા રાખતા હોય તો મહારથી પુત્રો
મહિત વૃદ્ધ એવો મારો પિતા, અને અલિમન્યુને આગળ કરી મારા
મહાપગકમી પાત્ર પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે કૃષ્ણ ! જન સુધી
પાપી દુઃશાસનનો હાથ મારી રીતે કપાલવો તથા રજ્યથી ભરેલો હું
ન જોઉં ત્યાં સુધી મારા હૃદયને કેમ શાંતિ વળે ! પ્રદીપ્ત અગ્નિની
માફક હૃદયમાં ક્રોધ રાખી વાટ જોતા મને તેજ વર્ષ વીતી ગયાં. તમે

આ ટાણે ધર્મ વિચારવા જાઓ છો ખરા, પણ તેમનાં વચનશસ્ત્રથી પીડા પામતું મારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે.”

કાયરના હૃદયમાંએ ચૌર્યની છાનો ઉછાળે એવાં દ્રૌપદીનાં આ વચનો સાંભળતાં એના પ્રિયસખા શ્રી કૃષ્ણના અંતરમાં શું થયું દશે ? આ પ્રતાપી સ્ત્રીના વેગ આગળ પાંડવો પણ નિરુત્સાહો જેવા જણાય છે. માત્ર શ્રી કૃષ્ણ સરખા પુરુષોત્તમ જ એને તો ધૈર્ય આપી શકે છે.

શ્રી કૃષ્ણ રડતી દ્રૌપદીને કહે છે કે : “ હે દ્રૌપદી ! યોડા વખતમાં તું કૌરવોની સ્ત્રીઓને રડતી દેખીશ. હે બીરુ ! જેમની ઉપર તું ક્રોધી થએલી છે તેમની સ્ત્રીઓ પોતાના બંધુઓ મરવાથી જે રીતે તું રડે છે તેજ રીતે યોડા વખતમાં રડશે. હું પોતે ધુધિધિરની આગ્રાથી લીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ સહિત એ કામ કરીશ. કાળે કરી પાકી રહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જે મારાં વચનો નહીં સાંભળે તો નારા પામી પૃથિવી ઉપર રામન કરશે અને શ્વાન અને શૂંગાક્ષો તેમને ખાશે. હિમવાન પર્વત ચક્ષાયમાન થાય, પૃથિવીના શત કટકા થાય, કે કદી નક્ષત્ર સહિત સ્વર્ગ પડે તો પણ મારું વચન મિથ્યા થાય નહીં. હું આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું માટે હવે તું રડતી ના. - શત્રુરહિત થએલા લક્ષ્મીયુક્ત પતિને તું યોડા વખતમાં દેખીશ.” (ઉદ્યોગપર્વ, અ. ૮૨).

યર્ષ પડે છે એ બને કાયદામા બધાએલા નથી, પણ કાયદાઓને બનાવનારા છે બને લોકમતના વહેણમા દોડતા નથી પણ તેને દોરે છે એ બનેનું વ્યક્તિત્વ મૌથી અથમ સ્થાન ન મળે એવી કોઈ પણ સ્થિતિ કે પદવી સ્વીકાગવાની ના પાડે છે પરસ્પરની આની મામાન્ય વિશિષ્ટતાઓથી જ મને પરસ્પરને આકર્ષે છે

ગોપીઓની ભક્તિમા પ્રેમ અને ભક્તિ છે પણ સમાનતા નથી - દ્રૌપદી સાથેના શ્રી કૃષ્ણના મનધમા મખ્યભાવની સમાનતા છે શ્રી કૃષ્ણ જેના પુરપત્ન હૃદય પ્રિયતમાઓના મનોરથો પુરવા સદા તત્પર રહે છે, પણ આદેશ અને પ્રેરણાની આકાક્ષા તો એ સદા દ્રૌપદી જેવા જવલત ઓત્વ પાસેથી જ કરે છે પત્નીઓની ઈચ્છા પુરવામા તેને ભર્તાને આનંદ દેખાય છે, પણ સખીના આદેશ ઝીલવા અને તેની સાથે સ્વમા જોવાની તેના હૃદયની હિડી અભિવાપા રપટ જણાય છે બહારની દુનીઆ માટે રોહ કે સત્તાના રાખેલા બખ્તર વિના એને એના સ્વરૂપે જુએ અને ઓળખે, એની મહાત્વાકાક્ષાઓને વિજય-ગીતથી ઉત્સાહ અર્પે અને એની નિર્મલતાઓને એ નિર્મલતા ખાતર જ આહે અને જાનજીના હૃદયના લાડથી પ પાલે એવી સખી પામવાની આકાક્ષા કયા સાચા પુરુષને નથી થતી ' અને કયુ સાચુ સ્ત્રીહૃદય એવા પુરુષની મૈત્રી પામવા તલસતુ નથી '

પાંડવો પામે આ કુવનાશક યુદ્ધ કરાવવું યોગ્ય હતું કે નહીં એ એક ખીજો પ્રશ્ન છે. કુરુઓના અપમાનનો ખદ્દો લેવાને ઇચ્છતા પાંચાલ દેશના દુષ્ટ રાગ્નની તે પુત્રી હતી. અપમાન પામેલા પાંડવોની તે પત્ની હતી. અંગત અપમાનથી દુભાએલી તે સ્ત્રી હતી ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીપદની આકાંક્ષા ધરાવનાર રાગ્નઓને વિજય ન મળવા દેવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા રાજ્યદ્વારી નીનિનિપુણ શ્રીકૃષ્ણની તે મખી હતી. અને કાયરતા જેના સ્વભાવમાં ન હતી એવી દ્રૌપદી

કોમળ ભાગ યુદ્ધને આવશ્યક અને ધર્મ માન્યા છતાંએ એ સંહારને જોતાં જરૂર કમકમ્બો હશે એમ આપણને માનવાનું મન થયા વિના રહેતું નથી.

યુદ્ધ પછી અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિસંહાર વખતે જ દ્રૌપદીથી આ પડકો પળાતો નથી. પુત્રો અને સ્વમનોનો હાવધર્મ વિરુદ્ધ થએલો મંહાર જોઈ એનો અંતરાત્મા કંકળા ઉઠે છે અને એ અશ્વત્થામાને મરેલો જોયા વિના અજ ન ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આવેશથી ધર્મરાત્રને મહેણુ ચાર્યા વિનાએ ઝોનાથી રહેવાતું નથી કે, “હવે પુત્રો વગર તમે રાત્ર જોગવી સુખી થાઓ.” આ વખતે ભીમ અને કૃષ્ણથી પ્રેરાએલો અર્જુન એની સહાયતા કરે છે અને અશ્વત્થામા સાથે ઘોર યુદ્ધ કરી એના માથામાંથી મણિ લઈ આવે છે. આ બધામાં કૃષ્ણની એક ખુબી દેખાયા વિના રહેતી નથી. દ્રૌપદીનું પ્રિય કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બનતાં સુધી તો અર્જુન કે ભીમ પાસે જ કરાવે છે, અથવા કરાવ્યાનો દેખાવ કરે છે. એમનાથી ન બને ત્યારે ન છુટકે જ એ સીધી રીતે કાર્યમાં એકલા ઉતરે છે. ઝોના મિત્ર થવા ઈચ્છતા પુરુષે તે સ્ત્રીના પતિના મિત્ર થવાની સંભાળ પ્રથમ લેવી એ સૂત્ર કૃષ્ણ જોવા ચતુર નરને અગાત કેમ હોઈ શકે ?

મહાભારતકારને છેલ્લે સુધી ખટકતી લાગે છે અને એ પાપને સારુ સર્વથી પહેલાં એનો દેહ પડે છે એમ ધર્મરાજને મુખે એ કહેવાયે છે. પુરપહાવની ધર્મીનો એમાં અંશ હશે ખરો ?

આ અદ્ભુત સ્ત્રીનો જન્મ અને મૃત્યુ બંને એના વ્યક્તિત્વની માફક મૌથી જુની રીતે જ થયાં. એનામાં સૌંદર્ય હતું ને શક્તિની વાંછના હતી. એનામાં બધું હતું ને બધવાનને આકર્ષવાની શક્તિ હતી. એનામાં ગર્વ હતો અને ગર્વને સંતોષવાની તાકાત હતી. એનામાં છુદ્ધિ હતી અને તેનો ઉપયોગ કરવાની આવડત હતી. એનામાં સૌંદર્ય હતું ને તેને શણગારવાની એનામાં કળા હતી.

એને સમય ઓળખનાં ને રાહ જોતાં આવડતું. એને ધીરજ રાખનાં ને બહો વાગતાં આવડતું. એને સ્વાચ્છથી થતાં ને પ્રસંગ ઓળખતાં આવડતું. એને સેવા સ્વીકારતાં ને સંભારી રાખતાં આવડતું.

બધું એ એનો મહામંત્ર હતો. તેજસ્વિતા એના સ્વભાવમાં હતી. શક્તિ એના હૃદયમાં હતી. મદ એની દૃષ્ટિમાં હતો.

મહાન પદને માટે એ સરગર્હ હતી. મહાજનોથી એ મિત્ર હતી. એના સંબંધથી મહત્તા પમાતી, એના સંગથી મહત્તા કેળવાતી.

જુના આર્યાવર્તની સૌમ્યશ્રિમાં ન્યોતિર્ભાષામાં સવિતા સરખી જ્વલંત અને તેજસ્વી એ મદાએ પ્રકાશશે.

મીરાંબાઈ :

એક દૃષ્ટિ *

સુંદરીઓ મદા રસિકતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ સમી ગણાય છે અને કવિતા રસિકતાનો પ્રગટ આવિર્ભાવ મનાય છે. કવિને મન સુંદરી ને કવિતા ઘણું ખરું સરખાં જ પ્રિય હોય છે. રસિક હૃદયનો આનંદ કવિતાના સ્ફુરણમાં કે સુંદરીના દર્શન સમયે એક જ પ્રકારનો હોય. સૌંદર્ય કવિતાનો વિષય છે; કવિતા સૌંદર્યનો સ્ફોટ કરવા સરખાએલી છે, અથવા સૌંદર્યદર્શનથી લોભ પામતી રસવૃત્તિનું પ્રગટ સ્વરૂપ કવિતા છે, અને સર્વ સૌંદર્યનો સાર તો સુંદરી જ છે. કવિતા જ્યાં મૌનદર્શપોષક સનાતન લાવોને ગાતી નથી ત્યાં કવિતા કવિતા નથી રહેતી. ।

કવિતા અને સુંદરીનો આવો નિકટ સંબંધ છતાં કવિતા ગાતી સુંદરીઓ કેટલું જાણે કેમ સંસારમાં બહુ થોડી જ નજરે પડે છે. પોતામાં રહેલા સૌંદર્યના પોતે જ દૃષ્ટા ન થઈ શકાય એ કારણ તો ન હોય ? પોતામાં રહેલા સૌંદર્યનું અત્તાન અને બહારનું સૌંદર્ય જોવાની અશક્તિ એ જ કારણ એ કવિતા અને સુંદરીને ઘણું ખરું દૂરનાં દૂર રાખ્યાં છે. સુંદરીઓને જોવા નિયંત્રવાના સંકુચિત પ્રદેશો, સંસારનાં બંધનો કે ભોગ્યદશામાં

• સાહિત્ય સંસદ તરફથી આડમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં અપાએલો ને વંચાએલો નિબંધ. •

રહેલી પરત્રતા કે પરને અનુકુળ થવામા સ્વત્વના વિકાસનો વિનાશ એ બધા પશુ આ દશા આણુવામા કારણભૂત ગણી શકાય માણુમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીકસાવી પછી તેનું સમર્પણ કરે અને વ્યક્તિત્વ વીકસ્યા પહેલા જ એનું દાન દર્ષ દેનાય એ બે સ્થિતિ વચ્ચે બહુ ફેર છે એકમા સૌદર્યદર્શનની શક્તિની પગલાંબાએ પહોચાય છે અને તેમા જ માણુમ સ્વત્વ ખોઈ વિલીન બને છે ખીજમા તો એ દર્શન કરવાની શક્તિ જ આવતી નથી, અથવા ખીજરુપે હોય તો એ સ્વત્વ ખોતા એ શક્તિનોએ વિનાશ થાય છે સ્વત્વના ભાન વિના સૌદર્યદર્શનની શક્તિ વિકસતી નથી દેવમદિરમા વીકસેલાં પુષ્પ ચડે તો સુવાસ અને શોભા સધાય તેમ વિકાસ પામેલા વ્યક્તિત્વમા સમર્પણથી જ સૌદર્ય અને રસના ઝરણુ વહે અને મહત્તા પમાય પુષ્પની અને વ્યક્તિત્વની અણુ-વીક્સી કળાઓમાથી થુ થુ થઈ શકે તેના સ્વપ્નો કોઈ કવિ ભણે રમે પશુ એ બધા સૂઝવે કવચિત જ શક્ય બને છે

કનિતા ગાતી મુઠ્ઠીઓ બહુ ન મર્જવાનું એક ખીણુ પશુ કારણુ છે પહેલા સરકાર પામના એ જનસમાજનો સામાન્ય વારમે ન હતો પશુ શ્રીમત અને ઉચ્ચ ગણાતા કુળોમા જ એને માટે સગવડ અને સમય હતા. સામાન્ય જનસમાજમાથી પુરુષો સરકારી પાકતા કારણુકે એ લોકો સરકારની શોધમા બહાર જઈ શકતા, પશુ સરકારી કુટુંબોમાએ સ્ત્રીઓની અસ્પ્રારમર્ષાદા તો ધરની દીનાલ જેટલી જ ગણાઈ હતી સરકાર વિના સૌદર્યદર્શન થતું નથી અને સૌદર્યદર્શનને મર્ષાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. ન્યા ન્યા સ્ત્રીઓની આમપાસ રચાએલો આ કાટ તુટયો છે કે તેમણે પોતાને હાથે તોડ્યો છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ પોતાના આત્માના પરિમય પ્રમાગ્વા શક્તિમાન થઈ છે દ્રૌપદીએ એ કાટ તોડ્યો અને પુગણુ કાળમા એ અદિતીય સ્થાને વીરાજી રહી નુરજહાએ એ કાટ તોડ્યો અને

ભારતમાં બીજી નહીં એવી અપૂર્વ સામ્રાજી તરીકે પ્રદર્શી રહી. (મીરાંએ એ તોડ્યો અને ચૂદીએ થયાં લોકહૃદયનાં ઉંડાં તંતુઓને હલાવનારી એ પ્રેરણામૂર્તિ બની રહી.)

મીરાંનું જીવન અને કવિતા એ આવા એક મહા પ્રયત્નનું પરિણામ છે. બાલપણથી જ મીરાંનું મન મંસારમાં રાચેલું નહતું, અત્યંત પ્રેમભાવના વેગથી એની આત્મરચ્ચિત્ત રંગાયેલી હતી. આ વૃત્તિ ભક્ત પિતામહને ત્યાં બાળપણમાં પોષાઈ. વૈષ્ણવ્યે એને જીવનમાં વણવાની તક આપી. મહારાષ્ટ્રીપદ અને રાજકુળે એના મંદકારે વિકસાયા, અને પ્રતિકુલનાઓ સામે ઝડપમાં ટકવાની તાકાત અને માનેલા આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉત્સાહ આપ્યાં. અને આ બધાના પરિણામે એના વિકાસ પામેલા વ્યક્તિત્વે આદર્શની પાછળ આત્મસમર્પણ કરી ચિરંજીવતા મેળવી.

મીરાંની કવિતા અને જીવનને એકબીજાંથી છુટાં ન પાડી શકાય. એના જીવનરસના નિર્ઝરણમાંથી એની કવિતા બની છે; એના કવિતાના રસપ્રવાહમાંથી એનું જીવન રચાયું છે, અને એ બંને, એનું જીવન અને એની કવિતા એકબીજાંથી એટલાં અલિન છે કે એમને છુટાં પાડતાં બંને સામાન્ય થઈ રહે.

સૈદ્ધાંતો થયાં આ સ્ત્રીનું આકર્ષણ હજી ઉત્પન્ન નથી અને એણે કરી હોય તેથીએ ઘણી વધારે કવિતાઓ એને નામે મવાઈ છે. કોઈ પણ સારું કાવ્ય ગમે એનું હોય છતાંએ એને નામે માવામાં લોકોને આનંદ આવે છે. મીરાંની લોકપ્રિયતાનાં મુળ આટલાં ઉંડાં કેમ ઉતર્યાં હશે ?

એની લોકપ્રિયતાનાં એક નહીં પણ ઘણાં કારણો છે. લોકો પોતે ઘણી સામાન્ય રીતે જીવે છે પણ કોઈકના જીવનની અદ્ભુતતામાં એમને ઘણો રસ પડે છે, અને તેમાંએ આ તો સ્ત્રીજાતિ, રાજકુળમાં ન્હેલી, મહારાષ્ટ્રી પદને માટે નીર્માયેલી, એવી સ્ત્રીનાં જન્મ લોક-

હા પગ કેમ ન આવે । એનો પ્રતાપ ગીરધરલાલના સાક્ષાત્કારને ચમત્કાર કરવાની માન્યતા પર રચાયો છે એની શ્રદ્ધાની અવિચ્છેદ તાથી એનો પ્રભાવ ફેલાયો છે ઉપગત પ્રવામને લીધે એનું ભાષાજ્ઞાન વધુ અને ઘણી ભાષામાં કવિતા રચવાની એની શક્તિએ એને ઘણા પ્રાંતોમાં પરિચિત કરી હજારો વર્ષોથી આર્થહિનને આકર્ષનારો કહાન અને તેથીએ સનાતન પ્રેમ એણે પ્રિયતમા લાવે ગાયો અને તેએ પડિતાઈનું પ્રદર્શન કરાવીને નહીં પણ લોકોના નિત્યજીવનના પ્રમથોમાં રસિકાનો ઉમળકા પુરીને એની લોકપ્રિયતાના આ બધા કારણો છે અને જનહૃદયની એક સ્વાભાવિક નિર્મલતા-મહા પદવીવાન જન સાથે પરિચયથી વર્તવાનો સતોષ-એ પણ એક મરણ ગણવું હોય તો ગણાય એવું છે

પણ હરિની અને લોકોની લાડલી મીરાના કાવ્યોને માત્ર કાવ્યો તરીકે જ જોતા એમાના ઘણા કાવ્યો સામાન્ય છે એમ કહેવાની હિમત કોઈ ઢરે તો એમાં ધૂષ્ટતા લેખી શકાય એવું નથી મીરાના મુગ કાવ્યો કેટલા છે એની જ પુરી પ્રતીતિ અત્યારે તો કોઈને થતી નથી એના હાલ જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં છે એમાંથી એના પોતાના કેટલા હશે એ વીશે સંશોધકોના ઘણા જુદા જુદા મતો છે ઘણીવાર એના જુદા જુદા કાવ્યોમાં માત્ર એકની એક જ વસ્તુ એને કહેવાની હોય છે અને મીરાને નામે પ્રચલિત કાવ્યોમાં તો આશ્ચર્ય પાળી શકાય એવું છે

આ દોષો દેખાડવાથી મીરાની કવિતાનું મૂલ્ય ઉતરી જતું નથી એને કહેવાની એક જ વાત છે અને એનું જ્ઞાન પરિમિત છે તેથી એના કાવ્યોમાં વિવિધતા કૃત્તા લાલિત્ય અને કામગતિ વધારે આ યા છે

પણ એનામાં વિવિધતા નથી એમ તો કોઈથી ન કહેવય.

એણે સંન્યાસ લીધો છતાં શૃંગાર ગાયો. એણે તપસ્વિની થઈને રસિકતા પોષી. વિગાળિની છતાં રાગ-ત્રેમની ધુન એણે જગાવી. સંસાર છોડ્યો છતાં સંસારીના સર્વ ભાવોથી એણે ગીરધરલાલને ગાયો અને આ બધા પરસ્પર વિરોધાભાસી મિશ્રણએ એની કવિતામાં એક જુને જ રમ અને પ્રકુલતા આપ્યાં છે. મીરાંની કવિતામાં વિશાળતા નથી એ દોષ એના જ્ઞાનની સાંકડી સીમાએને લીધે આવ્યો છે, એના હૃદયનો નથી. હૃદયે એના ભાવોમાં પ્રખયતા આણી; જ્ઞાને એની દિશાએને મર્યાદિત કરી. મીરાં જ્ઞાની નથી, જ્ઞાની હોવાનો એનો દાવો પણ નથી. અંતઃપ્રેરણાથી જડે એટલું જ્ઞાન એને સ્વયંમૂ સ્કુયું છે. મીરાં એટલે ક્ષાપણ નહીં; એ તો માત્ર ભર્મિઓની પરંપરા.

મીરાં એટલે સત્તા નહીં પણ ત્રેમનો દોર; અને વિકાસ નહીં પણ શોભા. મીરામાં ગદ્યનતા નથી પણ રમિકતા અને ભાવ છે. યૌવનને એના ગીતમાંથી ઉત્થાસ જડે છે. પ્રૌઢ વયમાં રમવૃત્તિને એ ઠરમાયા વિનાની રાખે છે. વૃદ્ધ અંતરમાં એનાથી અતિ વૃદ્ધતા આવતી અટકે છે. એના સુરમાં લહેજજત અને મનાતન ધરકનો પુકાર છે. મીરાંના ભજનના સુરમાં ભુદ્ધિને અને સ્થિતિને બેઠ સર્વદા જુવાઈ ગયો છે અને ભુદ્ધિમાન કે અજ્ઞાન, ગરીબ કે તરંગર સૌ એનાં ભજનો ગાતાં રસ નિમગ્ન બની રહે છે.

મુકિતના બધા માર્ગોમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિમાર્ગનો મહિમા વધારે ગાયો છે, અને તેને પરિણામે સાહિત્યમાં અને તે દ્વારા લોક-હૃદયોમાં ભકતોનું સામ્રાજ્ય વધારે અસરે પ્રવર્તી રહ્યું છે. આપણે ત્યાં જ્ઞાનીઓ પાકતા પણ તેમનો મોટો ભાગ ચિત્તંડાવાદ કે દિગ્વિજયના મોહમાં શુદ્ધ જ્ઞાનના અખંડ આનંદને ભુલી જતો. લોકોને એમની વિકૃતતાના આડંબરમાં સમજણ પડતી નહીં અને એમની ચર્ચાઓના અખાડા સાકારી બોવા જેટલો રસ પુરો પાડતા.

કવિ અને ભક્ત ધણીનાં એક અર્થમાં વપરાતા, અથવા ભક્ત હોય તે જ ધણુંખરુ કવિ થતા વૈષ્ણવ કવિઓમાં કૃષ્ણ કે રામને સમુગતા ન ગાયા હોય એવો કવિ ભાગ્યે જ કોઈ મળી આવશે. ભક્તિ એ જ આદર્શ મનાતો અને એ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપમાં સમાનાની ભક્તોની ઉડી વાઝના હતી એ વિગ્રહભર્યા જાગમા જ્ઞાનદ્વારા આવતી તર્કપરપરા પ્રવાની કોઈને કુરમ કે છપ્પા નહતા જ્ઞાન પામવાના સાધનો પણ મરુ એાછા હતા અને તેથી શ્રદ્ધાથી પગાય તેની સહેલી મુક્તિન આકર્ષણ સૌને વધારે થતું

મીરાનો આદર્શ પણ આવો પ્રેમનશ્વરુ ભક્તિનો જ છે અત પુરના અધારામાં અને એવા અશાંતિ અને રિષ્ટદના સમયમાં જ્ઞાનમાર્ગ એને માટે શબ્દ જ નહતો નૈમર્ગિક ભુદ્ધિનો ચમકાર તો એના પદોમાં સ્થગે-સ્થગે દેખાઈ આવી એની સગળ કરિતાને શણગારે છે

આદર્શભક્તિ દ્વારા માનવ આત્માનો માક્ષાત્મક કરે છે અને તેજ્યે અશે એ મદત્તા પ્રાપ્ત કરે છે, એની મહતાનુ માપ પણ આદર્શના પ્રમાણ ઉપરથી મપાય છે ગિરિધરનાની પાપાણુમૂર્તિમાંથી આદર્શધેવી મીરા પ્રભુત્વને પામીને અમર થઈ / એની કરિતાનું બધું પણ એમાં રહેના શબ્દોમાં નથી પણ એ શબ્દોની પાછળ દીપતી એની ભક્તિજ્યોતમાં છે /

મીરાની કવિતામાં ખીન્નુએ ઘણુંનણું છે, એમાં પ્રણયવેની સ્ત્રીની પૃષ્ઠતા છે અને નવોદા સમી આતુરતા છે મોહનપરને ગાતા એ મોહના બને છે ગિરિધરને એ ગોપી ભાવે ગાય છે વિગ્રહની વેદનાનું તીવ્ર ભાન છતા મિનનની આશા એને કદી છુટી નથી પણ એની આશા તો નિલ પગિચિત ભાવોથી પુરાત એની લાગે છે મીરાનો કદાન ગોપીઓમાં ગમ ગમનારો છે, / વૃદ્ધાવનની ગાયો ચારનારો છે, મોગમુકુ ધાગનારો છે, દહોમાંખણને ચોગનારો છે,

ગોવર્ધનને ધરનારો છે, પનીહારીઓને સતાવનારો છે; વેણુને વગાડનારો છે ને ઘેલી પ્રજનારીઓની આશા પુગનારો છે વૈભવે એને સતાવી છે તેથી વૈભવી શ્રીકૃષ્ણને એ બહુ મહાગતી નથી, વિગ્રહો ભેઈ એ કટાણી છે તેથી મહાભાગતના મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણરૂપે ભજવાયુ એને બહુ આર્જયુ થયુ નથી મીઠુ મન એના વેણુનારે મોહુ છે શ્રીકૃષ્ણના શાસ્ત્રોના ખડખડાટ તો એ સ્વામીભાવ હોવાથી જ મહી લે છે

મી રાં બા ઈ

ભક્તકવિ મીરાંબાઈનો જન્મ મેડતાના રાવ દુદાજીના નાન

પુત્ર રત્નસિંહને ત્યાં કુડકી ગામમાં થયો હતો. એમના જન્મકાલ સંબંધમાં વિવિધ મતો પ્રચલિત છે. મીરાં સંવત ૧૬૦૦માં વિદ્યમાન હતાં અને ભોજરાજનાં પત્ની હતાં એ ઉપરથી કેટલાક એમને જન્મસમય સંવત ૧૫૭૩માં અનુમાને છે, કેટલાક સંવત ૧૫૫૫થી ૧૫૬૦માં માને છે, અને સંવત ૧૫૭૩ એમના વિવાહનું વર્ષ માને છે. આ મત વધારે પ્રચલિત અને માનવા યોગ્ય લાગે છે.

મીરાંબાઈની માતા એમના બાલ્યકાળમાં પરલોકવાસી થય હોવાથી એમના પિતામહ રાવ દુદાજી પાસે એ ઉછરીને મોટાં થયાં. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ભક્તગીર રાવ જયમહા એ મીરાંબાઈના કાકાના પુત્ર હતા, અને તેમનો બાલ્યકાળ પણ રાવ દુદાજી પાસે જ ગયો હતો. રાવ દુદાજી વૈષ્ણવ અને પરમ ભક્ત હતા, અને તેમના સંસ્કારે

યુવરાજપદે જ ગત થયા. ઐતિહાસિકાના અનુમાન પ્રમાણે આ કાળ સંવત ૧૧૭૩થી ૧૫૮૩ના મધ્યમાં હોવાનો સંભવ મનાય છે.

મીરાનાર્ધનું વલણ બાલપણથી જ કૃષ્ણભક્તિ તરફ વિશેષ હતું અને અકાળ વૈધવ્યે, એ વૃત્તિને વધારે ઉત્તેજ અને પોથી લાગે છે. ચિત્તોડમાં પણ આ જ અરસામાં ભયંકર વિપ્લવ ચાલી ગયો હતો. સંવત ૧૫૮૩માં રાણા સાંગાજી બાબર બાદશાહ માથેના યુદ્ધમાં પરાજિત થયા. મીરાનાર્ધના પિતા રત્નસિંહ અને કાકા રાયમધ પણ આ જ યુદ્ધમાં ખપી ગયા. રાણા સાંગાજીનું મૃત્યુ પણ આ જ અગમમાં થયું અને સંવત ૧૮૫૪માં રાણા રત્નસિંહ ચિત્તોડની ગાદી પર આવ્યા. પણ એમનો દેહાંત સંવત ૧૫૮૮ માં થયો અને તેની પછી રાણા વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યા. મીરાનાર્ધને મહેવા પડેલા ઉપદ્રવે રાણા વિક્રમાદિત્ય તરફના જ હશે એમ માની શકાય.

મીરાનાર્ધની ભક્તિની ધુન આ જ અરસામાં બળવત્તર થઈ હશે. બહારના વિઘ્નહોમાં રોકાએલા કુળના મુખ્ય પુરોણનું ધરની આવી બામતો તરફ દુર્લક્ષ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ મીરાનો ભક્તિપ્રવાહ આટલા સમયમાં ધણે વધવા માંડ્યો હતો. અનેક સાધુસંતોનો એને ત્યાં અખાડો જામતો. રાણા વિક્રમાદિત્યનું ધ્યાન ગાદી પર સ્થિર થવા પછી તરત જ આ તરફ ગયું. સૂર્યચંદ્ર પણ જેનાં દર્શન ન કરી શકે એવી ચિત્તોડના મહાગજપતી કુલવંશ સાધુસંતોમાં જેમીને ગાય અને નાચે કુદે એમાં એને કુલમર્ષાદાનો લોપ થતો લાગ્યો અને ત્યારથી મીરાનાર્ધને આ માર્ગમાંથી નિષ્વૃત કરવાના ઉપાયો એણે આરંભ્યા.

રાણાએ પ્રથમ તો અપા અને ચગેલી નામની બે દારીઓ દ્વારા સામ ઉપાસથી મીરાનાર્ધનું મન વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. મીરાના ભક્તિરમના પ્રભાવને બળે દારીઓની અમર મીરાનાર્ધ પર થવાને બદલે મીરાનાર્ધની ભક્તિની અસરમાં આ દારીઓ ગળા મઈ, અને

એમની શિષ્યા થઈ રહી. મીરાંબાઈનાં નણુદે પણ મીરાને સમજવવાનું બીડું ઝડપ્યું, પણ એનીએ એ જ દશા થઈ એવી ક્યા છે. મીરાંબાઈને મામ ઉપાત્થી સમજવવાના બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ થતાં રાણાના ક્રોધે મર્યાદા મુકી અને ક્રોધ પણ પ્રકારે મીરાંબાઈનો નાશ કરવાના ઉપાય એણે શોધવા માંડ્યા. એણે પુષ્પહારોમાં વીંછુ, મપં આદિ જંતુઓ મોકલાવ્યા. કૃષ્ણચરણામૃતને નામે હવાહલનાં પાત્રો ભરી મોકલ્યાં. મીરાંએ એ વિષ પીધાં પણ એને એની અમર ન થઈ અને નીળ ઉપદ્રવોમાંથી એ શ્રદ્ધાને બળે ઉગર્ષાં.

મીરાંબાઈનો એ વિષપાનથી દેહાંત થયો એમ કેટલાકનો મત છે. અને મરતાં મરતાં એ વિષ આણુનાર વણિકને મીરાંબાઈએ શાપ આપ્યો કે તારા કુળમાં મંપત્તિ અને સંતતિ બંને સાથે નહિ રહે. અને કહેવાય છે કે હજુ પણ બીજવર્ગી વાણીઆઓમાં એ શાપને લીધે સંપત્તિ ને સંતતિ માથે હોતાં નથી. પણ મીરાંબાઈનો દેહાંત વિષપાનથી થયો એ વાતનો કં આધાર જણાતો નથી.

રાણાજીના આ પ્રયત્નો ઘણો વખત મુખ ન રહી શક્યા, અને તે પ્રકટ થતાં મીરાંબાઈને ચિત્તોડમાં વધારે વખત રહેવું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેથી તીર્થયાત્રાને બદલે તેમણે તે તન્યું. પ્રથમ પોતાને પીયર મેડતે રાવ વીરમજીને ત્યાં જઈ રહ્યા. રાવ વીરમજી અને તેમના પુત્ર જયમલે મીરાંબાઈનો સત્કાર કર્યો અને આદરપૂર્વક રાખ્યાં. અહીં પણ મીરાંબાઈ પામે માધુમતી અને ભક્તો આવતા. જ્ઞાપ આ રીત તો રાવ વીરમજીને પણ બહુ નહીં ગમી હોય અને તેથી જ મીરા મેડનામાં પણ બહુ વખત રહ્યાં લાગતાં નથી. ત્યાંથી એ મથુરા, વૃંદાવન વગેરે સ્થળોએ ફરીને દ્વારકા જઈ રહ્યાં લાગે છે.

મીરાંબાઈનો ઇતિહાસ સંવત ૧૬૦૦ સુધીનો મળે છે. સંવત ૧૫૯૫ થી ૧૬૧૮ સુધીના જ્યારે મેડતા વિગ્રહમાં સપડાએલું હતું ત્યારે, મીરાં ક્યાં હતા એની કાંઈ ને ચોક્કસ માહિતી કાંઈ સ્થળે

મળતી નથી. પણ એ સમયમાં ઘણુંખરું એ દ્વારકામાં જ રહ્યા હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ભુરીદાન નામના એક ભાટના કથન પ્રમાણે એમનો દેશનું સંવત ૧૬૦૩ માં થયો. તાનસેન અને તુલસીદાસવાળા પ્રસંગને સત્ય માનતા તો મીરાંબાઈનો દેહવિવશ સંવત ૧૬૨૦ થી ૧૬૩૦ પહેલા થયો નહીં હોય એમ પણ માનવાને કારણ મળે છે.

મીરાંબાઈના ચિત્તોડત્યાગ પછી ચિત્તોડમાં આંતર અને બાહ્ય વિમરો બહુ જ વધી પડ્યા હતા. મીરાંબાઈ જેવા ભક્તને રંગડવાનું અને ચિત્તોડ ત્યાગનું આ ફળ છે, એ માન્યતા દિવસે દિવસે ચિત્તોડમાં વધારે ને વધારે પ્રસરતી ગઈ. સંવત ૧૫૬૨ માં રાણા વિક્રમાદિત્યને મારી વનવીર નામના એક ખવાસે ગાદી પચાવી પાડી હતી. કુમાર ઉદયસિંહ એ વખતે બાળક હોવાથી પૂના નામની એની ધાવમાતાએ એને છુપાવી રાખ્યો હતો. એણે વયમાં આવતાં વનવીરને મારી, ગાદી પાછી લીધી. પણ મુસલમાનોના હુલ્લા તો એક પછી એક આવ્યા જ ગયા. મીરાંબાઈ જેવા ભક્તની પદપંક્તિઓ ચિત્તોડની ભૂમિ ઉપર પડે તો આ બધા ઉપદ્રવો શાંત થાય એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું, અને તેથી મીરાંબાઈને તેમાં મોકલાયાં. મીરાંબાઈએ આ તેડું ન સ્વીકારતાં, રાણાએ ફરી બાહ્યો તોડવા મોકલ્યા. મીરાંબાઈએ છેવટે ના જ પાડી ત્યારે બાહ્યોએ લાંઘણ કરવા માંડી. મીરાંબાઈ ખિન્ન હૃદયે દ્વારકાનાયની રંગ લેવા મંદિરમાં ગયાં અને—

“સાજન સુધ જૈં જાને ત્યોઉં લીન્ને હો”-એ ૫૬ ગાતાં ગાતાં એમના પ્રિયતમ ગિરિધરલાલની મૂર્તિમાં મીરાંબાઈની મૂર્તિ સમાઈ ગઈ.

મીરાંબાઈના આ પ્રકારના મૃત્યુની વાત સત્ય છે કે રૂપક એ ચર્ચારપદ વિષયને કોઈ ભવિષ્યના લેખક માટે રહેવા દઈશું.

• મીરાંબાઈને નામે ઘણી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. એને સંક્ષિપ્તમાં નીચે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુન્દાવનમાં છુપા

ગોસ્વામી અથવા રૂપ ગોસ્વામી નામના કોઈ ચૈતન્ય મંત્રદાયના બાપ
બ્રહ્મચારી રહેતા હતા. યાત્રાર્થે મએલાં મીરાંબાઈને એમનાં દર્શન
કરવાની ઇચ્છા થઈ અને કહાલી મોકલ્યું. ઉત્તરમાં પોતે બાલબ્રહ્મ-
ચારી હોવાથી સ્ત્રીનું મુખ જોતા નથી, એવું સ્વામીએ કહાવ્યું આથી
મીરાંબાઈએ કહાવ્યું કે હું આજ સુધી એમ જાણતી કે મનમાં શ્રીકૃષ્ણ
એક જ પુરુષ છે. આપ બીજા પણ વસો છો તે આજે જ જાણ્યું.
સ્વામીએ લલિત થઈ પટનો ત્યાગ કરી મીરાંબાઈ સાથે વાર્તાવાપનો
આનંદ લીધો. બીજી રીતે એમ પણ કહેવાય છે કે મીરાંબાઈ આગા
માગી આશ્રમમાં રહ્યાં. ગોસ્વામી મીરાંબાઈના શિષ્ય થયા છે એમ લોકો
માનવા લાગ્યા, પણ મીરાંબાઈ તો એ પોતાના શુરુ જ છે એમ કહેતાં.

એક બીજી વાત એવી છે કે તાનસેન અને શાહ અકબર
મીરાંબાઈના યશથી આકર્ષાઈ તેને મળવા વેપ જલ્દી મવા હતા, અને
મીરાંબાઈ સાથે સંગીત અને જ્ઞાનની ચર્ચા કરી ઘણા મનન થયા હતા.
અકબરશાહનો જન્મ સવત ૧૫૬૬ અને રાજ્યાભિષેક મંવત ૧૬૧૨માં
થયો હતો. આ વાત ખરી હોય તો મીરાંબાઈ આ મમય પછી પણ
વિદ્યમાન હતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે.

બાઈએ તુલસીદાસની મલાદ મગાવવા પત્ર લખ્યો હતો અને એમના પ્રત્યુત્તરથી દહતા પામી, ચિત્તોડ છોડ્યું હતું. પણ આ વાત ખરી લાગતી નથી. તુલસીદાસે રામાયણની શરઆત સંવત ૧૬૩૧માં કરી અને એમનું મૃત્યુ સંવત ૧૬૮૦ માં થયું. એ જોતાં મીરાબાઈનો અને એમનો સમય એક નહોતો એમ જણાય છે.

લગ્ન પછી શ્વસુરપક્ષ તરફથી કુંળદેવીનું પૂજન કરવાનું મીરાં-બાઈને કહેવામાં આવ્યું. પણ મીરાબાઈએ ગિરિધરલાલ શીવાય ખીખને ન નમવાની પોતાની પ્રાંતિકા જાહેર કરી. મીરાબાઈનો શ્વસુર-પક્ષ સાથેનો મતભેદ તે ઘડીથી જ સર થયો, અને રાણાએ ક્રોધે ભરાઈ એમને જૂનીમામહેલમાં જુરો નિવાસ આપ્યો. આ વાતમાં પણ વલ્લુ હોય એમ દેખાતું નથી. કારણ કે એક ખીજી વાત પણ આને છે એ ઉપરથી મીરાં રાણાને એટલા બધાં અજબામણાં થઈ પડ્યાં હોય એમ દેખાતું નથી.^૧ કાઈ પંડિતે રાણાને કાગળ લખ્યો હતો, તેમાં 'સા' અક્ષર હીંગણોડથી લખ્યો હતો. એનો શા અર્થ હોઈ શકે, એ રાણાને કાઈ પણ કહી શક્યું નહિ. છેવટે રાણાએ એ કાગળ મીરાંબાઈને ખતાવવા મોકલ્યો. મીરાબાઈએ તરત જ એનો અર્થ કર્યો કે 'લાલ' ની જગે 'સા' મુકીને 'લાલસા' વાગ્યો. લખનારે આ રીતે પોતાની ધ્વજા વ્યક્ત કરી હતી. રાણાજી મીરાંની આવી ચતુરાઈ જોઈ ઘણા જ આનંદ પામ્યા.

મીરાંબાઈનાં નણંદ પણ મીરાંબાઈની નિંદા સાંભળી, તેમને મતાવવા ગયાં પણ ત્યાં જતા તે પોતે જ લલિતમાં ગળી ગયાં, એવી પણ એક કથા છે.

મીરાબાઈના ચમત્કારની પણ ઘણી વાતો લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. મીરાબાઈનાં લકતો મીરાબાઈને ગિરિધરલાલ માક્ષાત મળે છે એમ માનના. મીરાં, વાત કરતા હોય તેમજ રીતે, મનના સર્વ લાવો મોદેરમાં

ગિરિધરલાલ પાસે વ્યક્ત કરતાં, તેથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી, આવી કથાઓ પ્રચલિત થઈ દશે. એકવાર રાણાને પણ આવી શંકા થઈ કે મીરાં તેના આવામમાં કોઈ પુરુષ માથે વાત કરે છે. રાણા કોધાયમાન થઈ તરત જ તરવાર લઈ મીરાંના મહેલમાં દોડ્યા અને મીરાંને આવાસ તપાસવા માંડ્યો. પણ એમની દૃષ્ટિએ કોઈપણ પડ્યું નહિ. રાણાએ મીરાંને પુછ્યું, ' આવે વખતે જે પુરુષની માથે વાત કરી રહ્યા હતાં તે ક્યાં છે ? ' મીરાં કહે, " મારા પ્રભુ ગિરિધરલાલ તો સર્વત્ર વિરાજે છે. તમારી દૃષ્ટિની સામે પણ છે." રાણાએ ચારે તરફ જોતાં કોઈને ન દીઠું એટલે ખડગ લઈ મીરાંને મારવા દોડ્યા, પણ તેમને એક મીરાંનાં બેચાર મીરાં દેખાયાં. (બીજી રીતે પલંગ પર નરસિંહ રૂપ દેખાયું) રાણા ભયભીત થઈ જતા રહ્યા. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે તારા ઈષ્ટદેવ તો બહુ ભયાનક છે. અમારા કુળદેવને તું કેમ પૂજતી નથી ?

રાણાએ ડબ્બીમાં શાલીગ્રામને બદલે સર્પ મોકલાવ્યો. પણ તે મીરાંના ભક્તિપ્રભાવથી શાલીગ્રામ જ થઈ ગયો. ચરણામૃતને નામે વિષ મોકલ્યાં પણ તે અમૃત રૂપે જ મીરાંને પચી ગયાં.

એક વાર એક સાધુએ મીરાંબાઈ પાસે આવીને કહ્યું કે મને ગિરિધરલાલે સ્વપ્નમાં તમારું દુઃખ દૂર કરવાની આજ્ઞા કરી છે. તમે તેનાં હાસી છો અને હું તેનો દાસ છું. માટે મારો સ્વીકાર કરો. મીરાંએ કહ્યું કે પ્રભુની આજ્ઞા મારાથી લોપાય નહિ, પણ તમે પ્રથમ ભોજનાદિકથી નિવૃત્ત થાઓ. મીરાંએ તેને આદારાદિથી તૃપ્ત કર્યા, પછી સાધુમંડળની વચ્ચે બેઠા અને તે સાધુને કહ્યું કે નિ.શંક થઈ આપને જે આજ્ઞા મને કરવી હોય તે કરો. સાધુએ તેને એકાંતમાં જનાનું સુચર્યું. મીરાંએ કહ્યું કે મારા ગિરિધરલાલ ન હોય એવું એક ત સ્થળ હું આખા વિશ્વમાં પણ દેખતી નથી, તો એવું એકાંત હું ક્યાંથી લાવું ? સાધુની વિપરેક્ષા આવા ગર્ભિત

ઉપદેશથી ગળી ગઈ અને માના કળી મીરાંને ચરણે પડ્યો. ભક્ત-
મંડળમાં આનંદ થયો અને મીરાંએ પ્રેમભક્તિની ધુનમાં ગાયું કે
“ દરદ ન બને કોઈ. ”

મીરાંના આવા આચરણથી દુઃખી થઈ, રાણાએ એને દેહત્યાગ
કરવાનું કહ્યો. તેથી દુઃખી થઈ મીરાંએ ગામ જહાદની નદીમાં
મૃત્યુની ઈચ્છાએ ઝંપલાવ્યું પણ કોઈ દેવદૂતે તેને ઉગારી, અને
એને કહ્યું કે હજી તારે મંસારમાં ઘણા કાર્યો કરવાનાં બાકી છે,
અને ભક્તિનો મહિમા પ્રમારવાનો છે. જાન આવતાં મીરાંએ પોતાના
દેહને યમુનાતટે ભેંચ્યા. મીરાં ત્યાંથી વાટ પુછી ઘૃંધાવન ગયાં.

મીરાંનાઈને નામે આવી આવી ઘણી વાતો પ્રચલિત છે. પણ
આપણા દેશમાં તો જાણે જ કોઈ પણ મંત્રજન કે મદાપુરણની
આસપાસ આવી કથાઓના તારે વીંટાયેલા ન હોય. આપણો ઘણો-
ખરો ઇતિહાસ લોકકથા રૂપે સચવાયેલો છે. અને એવી વાતોમાં
દરેક જણને મુળ વાતમાં કંઈક ઉમેરવાની કે ઓછું કરવાની લાલચ
થયા વિના રહેતી નથી. પરિણામે ઇતિહાસમાં ઇતિહાસ કરતાં
દંતકથાનો જાગ વધારે હોય છે.

કુંભારાણીની સુંદર મદારાણીની પ્રેમભક્તિ અને મંસારત્યાગમાં
જોડેલો અદ્ભુત રમ છે તેટલો લોખંડાજની વિધવા રાણીના આત્મ-
સમર્પણમાં ઘણાંને નહીં લાગે. વિધવાને કર્મે તો તપ, વ્રત અને
ભક્તિ લખાયેલાં જ છે, એવી કે માન્યતા આપણા સમાજમાં આવી
ગઈ છે. પણ હિંદુસ્તાનના ત્રણે ખુરે નામ પ્રસરાવનાર આ સ્ત્રીના
જીવનમાં તે બક્તિત્વમાથી અપૂર્વતા જુદી જુદી કથાઓની ચાળણી-
માથી ટપકી રહ્યા વિના રહેતી નથી. અને એની કવિતાનો રસ તો
ઘોડે કે ઘણે અંશે સરકાર જોડેલો જ અગત્યનો લોકહૃદયને ચર્ષ
પડ્યો છે. કવિતા શું, એ સમગ્ર ત્યારથી મીરાંના નામ અને પદની
ઓળખાણ શરૂ થાય છે, અને જીવનમાં અનેકવાર એનાં પદ રસનાં

લાલિત્યમાં ડૂબી જતો આશ્વાસન શોધે છે. ઉત્તર, પશ્ચિમ અને પૂર્વના " મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર " એ કડીની ધૂન જોના કર્ણમાં એક વાર પણ ન પડી હોય, એવા નર કે નાર કોઈ હશે ખરાં ?

૧ મીરાંબાઈ રચિત ગ્રંથો તથા પદોની યાદી:—

૧. નરસિંહજી કા માયરા : નરસિંહ મહેતાનું ગામેર જુદા જુદા રાગપદમાં છે. તેની પ્રથમ કડીની ખીજ પકિતમાં છે કે " નરસિંહજી માયરા મંગળ ગાવે મીરાં દારી " અને તેની પાંચમી કડી ઉપરથી જણાય છે કે તે લક્ષ્મિક્યા પોતાની મિથુના નામની સખીએ ભક્તોને મંલજાતી હતી.

૨. જયદેવકૃત ગોત્ર ગોવિંદની ટીક : આ ટીક કુંભારાણ્યએ કરી છે, એમ પણ કહેવાય છે. તે માથે મીરાંબાઈને નામે પણ લેખકા ચઢાવે છે. તેથી જ લાગે છે કે મીરાંનો અને કુંભારાણ્યનો સંબંધ લેખકોએ માન્યો હશે અને પ્રચલિત થયો હશે.

૩. રામગોવિંદ : પંડિત ગૌરીશંકર માને છે કે એ ગ્રંથ કવિ-તાનો હતો, તે મળતો નથી.

૪. પરચુરણ પદો તથા ભજનો : કહેવાય છે કે જોધપુરના દરબારમાં મીરાંનાં પદો તથા ભજનોનો ગંગ્રહ છે. તે પદો તથા ભજનો તથા આપણા વાંચવામાં અને માંલજવામાં આવે છે તે મીરાંકૃત છે પણ તેમાં કેટલાંક ક્ષેપક પણ છે, તથા ધર્માઈ ધર્માઈને હિંદી મારવાડી અને મુજરાતી શબ્દોથી મિશ્રિત થયેલાં છે.

૧ ભાનુસુખરામ નિર્જીરુરામ મહેતાના 'મીરાંબાઈ' માથી આ યાદી લીધી છે.

ઝરપેશીઆ :

સ્ત્રીઓમાં એક વસંતાવતાર

જે નગરમાં વસતોત્તમ ઉજ્જ્વાલ, જ્યાં વસંતે રંગેસાં અમ
અને હૃદયનાં દર્શન થાય, જ્યાં જનવર્ગે જીવનમાં વસંતની વાટ
જોતો થયો હોય, ત્યાં લોકોને વસંત વીગે ને વસંતની ભાવના
વીશે શું કહેવું ? કોઈને વસંતમાં વિશ્વાસ જણાય, કોઈ વસંતના
ઉત્સવ ઉજવે, કોઈ પોતે વસંતને વિજ્ય કરે કે પોતાના પર વસંત
ને વિજ્ય થવા દે, કોઈ જીવનમાં વસંત માણે કોઈને સૃષ્ટિ પર
વસંત ઉતારવાના કોડ હોય, કોઈના આયુષ્યની વસંત બેસવાની હોય,
કોઈના હૃદયમાં સદાય વસંતરંગી હોય, એમ સૌના જીવનમાં કોઈને
કોઈ સ્વરૂપમાં સદાય વસંત પધારે છે; અને જીવનપ્રદેશમાં વસંતના
વાયુ પોતાની સુગંધ મુક્તા મુક્તા વાય છે.

ને એ વસંત દેશ દેશની જુદી જુદી હોય છે. દરેક માનવવર્ગની
જુદી હોય છે. દરેક ખંડ વસંતના રંગ અનોખા હોય છે. કોઈની
વસંત લાંબી, કોઈની ટુકડી, કોઈની એકરંગી, કોઈની ત્રિવિધરંગી
અને કોઈની ક્ષણજીવી હોય છે.

વર્ગમાં આવે ત્યારે નહીં પુષ્પપાંદડીઓ અને નવા આદર્શોથી તેનું આવાગમન સુચવાય છે અને મૌ તેથી વર્ગમાંને ઋતુરાણીની ઉપમા આપે છે.

જીવન ને વસંતને આવો નિકટ સંબંધ છે. માનવોની કે માનવોના કોઈ વર્ગની વર્ગમાં મહોરે ત્યારે, સૃષ્ટિ વર્ગમાં નવપક્ષવિત થાય તેમ, તેમના નિત્યજીવનમાં નવા ફેરફાર થાય છે; અને એક વાર આમ પ્રગટેલી વર્ગમાં પુનરાગમન ક્યારે ને ક્યારેએ થયા વિના રહેતું નથી. સૃષ્ટિની વસંતની માફક પ્રતિવર્ષે તે નવી પાણી અનેકવાર-વારંવાર જનવર્ગમાંના એવા કોઈ સુભાગી આત્મામાં નવા ભાવો-નવા આદર્શોના ફાલ આવે છે. એ ફાલમાંથી પડેલાં બીજોમાંથી કોઈ રહે, કોઈ જાય કોઈના ઉપર થર ચરે કોઈ પૃથ્વીના પડમાં દટાઈ નાશ પામે. વર્ગમાંની માફક માનવજીવનનીએ એવી એક અનંત વાર્તા છે.

પણ આપણે આ સૃષ્ટિના અને માનવોના મહાકુશની વાતો જવા દઈએ આપણે તો માનવોના એક નાના ગણાતા, છતાં મોટા વર્ગની-શ્રીવર્ગની વર્ગમાંનાં માંડીએ. ના, તેમનીએ આખી પૃથ્વી-ફાલી નવપક્ષવ વર્ગમાંની નહિ પણ સુંદર અને કામળ છતાં ચિર-સ્મરણીય એવી વર્ગમાંની પ્રથમ કુંપળની એ કુંપળરૂપે-એક વસંતા-વનારલેખે-આજથી ચોતીસસો વર્ષ પૂર્વે શ્રીમના સુવર્ણ યુગને નામે ઓળખાતા યુગના અધિષ્ઠાતા પૈરીક્ષીમની પત્ની એરપેશીઆને આપણે ઓળખીશું.

માર્ગ કહેજો કે ભારતખંડનો જનવર્ગ વર્ગમાંનવ ઉજવે ત્યાં દૂરની એ શ્રીનાં મંબારણાં શા માટે ?

ઉત્તર અધરો નથી. વર્ગમાં જેમ એક જ દેશનો વારસો નથી તેમ માનવકુળના વર્ગમાંવતાગે પણ એક જ રથએ ઉતરતા નથી. ભારતનો શ્રીવર્ગ ત્યારે જીવનમાં વસંત પ્રગટાવતો હોય ત્યારે પૂર્વે સૃષ્ટિના એક ખુલામાં પ્રગટેલી, એમના જેવી દશા અને સમયનો

લાંસ આપતી, પહેલી વમનની કથા અસ્થાને શાને કહેવાય ? અને કોઈ દેગની કે જાતિની વમતકથાને મધ્યે સ્ત્રીવર્ગની વમતકથા તો એટલા માટે કે પોતાના વર્ગ તરફ કોને પક્ષપાત નથી હોતો ?

પણ એસ્પેશીઆને ઝોળખતા પહેલાં એના સ્થળકાળને અને મમાજમાં શિશીગની થડી મમી ગિયિતિમા વસતી તે મંમયની સ્ત્રીઓની સ્થિતિને લોઈએ

એસ્પેશીઆનો મમય એટલે ગ્રીમની-ખામ દરીને એથેન્મની મતાનો, મૃત્કૃતિનો, જ્વાનો સુરર્ણયુગ

પણ આ સુરર્ણયુગમાએ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો પગ તોળેની રજકણ જેડી જ હતી આજે ભારતમા છે તેમ એથેન્મની સ્ત્રીઓથી તે વખતે બહાર નીકળી શકાતું નહીં તેમનાથી પરપુરુષની સાથે વાત ન થઈ શકતી વાત થઈ શકતી નહીં એટલું જ નહીં, પણ તેને મુખ સુદ્ધા ન બતાવી શકાતું તેમને કેવણી બીવકુલ મગતી નહીં તેમનાથી ધર રાખવા અને છોકરા ઉઠેરવા સીવાય બહારની એક પણ વસ્તુમા ભાગ લેતાં નહીં. એ બધું તો 'હીગીધરી' નામથી ઝોળખાતો આજની અસિષ્ટ ગણાતી સ્ત્રીઓની સમાન પદનીએ લેખાતો સ્ત્રીવર્ગ જ કરી શકેતો

અને એ 'હીગીધરી' વર્ગમાં માત્ર અસિષ્ટ વર્ગની જ નહીં પણ એથેન્સમા પગણી આવેલી પરદેશી સ્ત્રીઓનો પણ મમાવેશ થતો. એથેન્સમા ને વખતે એવો કાયદો હતો કે એથેન્સના વતનીથી - એથેન્સ શહેર બહારની કોઈ બક્તિ સાથે જાયદાપૂર્ક પરણી શકાતું નહીં બીજા કોઈ શહેર કે ટાપુની ઉત્તમ વર્ગની સ્ત્રી પણ એથેન્સી અનને પતિ તરીકે સ્વીકારે તો તે 'હીગીધરી' સ્ત્રીમા ગણાતી *

આ ૧૫૧ એસ્પેશીઆને મળ્યા પહેલાં પેરીશ્વીએ પમાડ
કગ થો દતો એ માયાના એ જ કુમાનવી એથેન્સમા પગણી
આને ની કે નીએ પગેશી ગૃહિણીએને તેણે ' હીગ્રીસી ' વર્ગમા મુકી,
કે નાએ ધરો તેથી ભગવા ને એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પોતાની પ્રિયતમા
પત્નીને એ અધમ સ્થિતિમા નોઈ-તેને આખી ૭ દગી મુધી કરવું પડ્યું *

જાતિના માણસ સાથે પણ લમ યઈ શકતા નથી દાખલા તરીકે દશા અને
વીગાઓ બીજા દરેક રીતે આચાર વિચાર, ધર્મમા સરખા હેવા છતાં માહો
માણ પાણી શકતા નથી

* એ સુખધી છે ત્રાગા છે ની સોધનો સાર ગર દેડ એધરદન તેના
પુસ્તક "The Immortal Marriage" ની ઐતિહાસિક નોંધમા આ
પ્રમાણે આપે છે —

The conclusions of modern scholars who have made
her social status a matter of exhaustive research are these
" While her irregular marriage with Pericles may have
made her a leetora under the law, she was not one by
profession Her position was much the same as that of
the marginalis wifo of a prince in subsequent times Adolf
Schmitt seems to have settled the question once for all
The attacks of the comic poet who were allowed more
licence than our yellow press—were directed partly by hat
red of Pericles partly by resentment that a member of
a thoroughly despised sex should possess the "virtues"
of a man In all ancient literature there is no authority
for the prevalent belief, so facilely accepted, that she was
a professional leetora except these same comic poets
Plato and Xenophon speak of her with the greatest re
spect As the glory and prestige of Athens declined her
men of genius were forgotten, to be resurrected later

આ 'હીમ્મટરી' સ્ત્રીઓને એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય વધારે મળતું તેઓ કેળવણી લેતી તેઓ નૃત્ય ગાન ચિત્ર વગેરે ડળાઓમાં પાઠ-ગત થતી તેમને વાચતા લખતા આવડતું, તેઓ પડદા વગર બહાર જઈ શકતી તેઓ પુરોની સાર્થે છુટ્ટી લાગી શકતી એથેન્સના સરકારી પુરુષો ધનના સ્ત્રીવર્ગના અઘાનથી ડટાળી આની સ્ત્રીઓની મૈત્રી શોધતા

એસ્પેશીઆ પણ જન્મથી એથેનીઅન નહોતી, પણ મીવેટમ નામના ટાપુમાં જન્મી એથેન્સમાં આવીને વસી હતી મીવેટમની સ્ત્રીઓ આજની સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓની જેમ ઘણા પ્રકારની છુટા ભોગની શક્તી મીનેટમ તે વખતે એસીઆમાં મળેલાં, મૌન્ડર અને ક્યામાં સૌથી પ્રથમ પશ્ચિતએ આવતુ શહેર હતુ એસ્પેશીઆ સાના તવૈગર વતની એ સીઓન્સની પુત્રી હતી સા તેને વૃત્ત, ગાન, કથા અને ખીછ અનેક પ્રકારની કનાઓ શીખવવામાં આવી હતી સ્ત્રીઓના

by the Romans. When interest in these great poets, architects, sculptors revived, as well as their patron Pericles, Aspasia too was remembered, and libelous minds accepted without question the savoury libels of the comic poets. Plutarch was the most careless offender. On one page he states that her house was full of young boys; on another that Pericles never left the house nor returned to it without kissing her, which certainly implies that she lived under his roof. Is it to be imagined that the First Citizen and virtual ruler of democratic Athens kept an assignation house? It is astonishing that for twenty-four centuries scholars seem to have done no thinking for themselves where this remarkable woman was concerned.

-Historical notes to The Immortal Marriage

હુતરમાં તે એકેકો હતી. વાંદવિદ્યામાં જલુ થોડા જ તેને હરાવી શકતા. તરવતાન તેનો પ્રિય વિષય હતો.

એસ્પેશીઆ મીલેટમ મુકીને, એથે-સમાં કેમ વમવા આવી તેની ઓક્કમ માહિતી કાઢીને નથી. કદાચ કલા, સંસ્કાર અને શૌર્યના શિખરે મનાતા શહેરમાં પોતાની શુદ્ધિ અને જ્ઞાન અજમાવવા તે પ્રેરાઈ હોય; કદાચ ત્યાંના મહાજનો અને શુદ્ધિશાળીઓના સંગમાં પોતાનો વિકાસ માધવા તે આવી હોય. યુવાન અને આંજી નાખતા વસ્તુત્વકલાના શિક્ષક તરીકે ત્યાં આવી તે પોતાની મેધાના અમકારા ચારે પાસ વેરી રહી, અને એથે-સના વિદ્વાનો અને કલાવિદો એના દરબારને શોભાવી રહ્યા.

એથે-સમાં તે વખતે પેરીકલીઝનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. ગ્રીમમાં અનેક મદીઓ મુધી મત્તા ભોગવતું રૂપાર્થ નિસ્તેજ થયું હતું. પેરીકલીઝનાં રણુક્તા કંઈની વસ્તુત્વછટા, મુરલીથી પ્રેરાતા નાગની માફક એથેનીઓને ડોલાવી ગઈ હતી. એની રાજ્યદારી કુનેહ અને ભવ્ય દેખાવથી દેશમાં અને દૂર દૂરના પરદેશોમાં એ જાણીતો થઈ ગયો હતો. આવો પુરુષ જ્યારે એસ્પેશીઆની શુદ્ધિછટાથી આકર્ષાય ત્યારે એ જી અસાધારણ હોવી જોઈએ એમ સહજ માનવાનું મૂર્ત થાય છે.

તત્પ્રણાલીઓને ધિક્કારનારો ઝેરીરોડેનીસ તિસ્કાર ને મનકથી જમતને ડામતો. છતાં પણ ત્યાં આખા વગર રહેતો નહોતો, અને બાલક આશ્ચર્યજનકીય જેવો રૂપાળો હોય જેને પેરીકલીસે ઉછેરને મોટો કીધો હતો. તે ગામગણાટીથી આ મંડળની ગહન પ્રભાવલિ-ઓમાં માનુષી તરવે ઉમેરતો.

ઐસ્પેશીઆ પેરીકલીસને મળી ત્યારે પુરા પચીસ વર્ષની પણ નહોતો હોય. પેરીકલીસની ઉંમર તો તે વખતે ઘણી મોટી-તેના કરતાં લગભગ પંદર વીસ વર્ષ વધારે હતો. ઐસ્પેશીઆ પેરીકલીસ જેવો કાઠિ નર તે વખતે નહોતો; ઐસ્પેશીઆ જેની કોઈ સ્ત્રી પણ નહોતી. બંનેમાં લોકોને આકર્ષવાની અને દારવાની શક્તિ હતી. બંનેમાં મદ્દાન આશી રચવાનું અને તેને પાર ઉતારવાનું બળ હતું. બંને સ્થળકાળની સાંકડી સીમાઓની પાર જોઈ શકતાં.

છતાં જે એકમાં હતું તે બીજામાં નહોતું. પેરીકલીસમાં સખ્તાર્થ અને એકસતા હતાં, ઐસ્પેશીઆમાં કુમાર અને આકર્ષણ હતાં. આમ બંને કેટલેક અંશે સમાન તો ઘણી રીતે જુદાં હતાં. પણ એ સમાનતા અને જુદાપણું એકબીજાનું પૂરક હતું. બંનેએ એ જોયું અને બંને તેથી નજીક આપ્યાં.

ઐસ્પેશીઆ કાયદા પ્રમાણે લગ્નથી ઐસ્પેશીઆ પરદેશી હોવાથી ક્રીક સ્ત્રીની પક્ષે લઈ શકે તેમ નહોતું, છતાં આવા એ આત્માઓને દૂર રાખવાને તે કાયદાનું કે સમાજનું બંધન પુરતું ન નીવડ્યું. પેરીકલીસ ઐસ્પેશીઆને પરણ્યો.

દેંક વર્ષો સુધી આ બંનેનો સહચાર રહ્યો. શરીર, જીર્મિ અને બુદ્ધિ એ ત્રણે એ સહચારને સમૃદ્ધ કરી રહ્યાં. પેરીકલીસ ધૃત્યુ પામ્યો ત્યારે જ એ સમૃદ્ધિ નષ્ટ થઈ.

ઐસ્પેશીઆની અસર પેરીકલીસના આખા જીવનમાં તે તેનાં કાર્યોમાં બાધી રહી. એનાં કાર્યોમાં તે ઉત્સાહ ભરતી; એના સખત

જીવનમાં તે કુમાર આણુતી અને તેની એકસતાથી દૂર ને દૂર રહેતા જનવર્ગની સાથે સંબંધમાં આવી બંને વચ્ચેની તે સાંકળાઈ બનતી.

તે પેરીકલીસનાં ભાષણો તૈયાર કરવામાં મદદ કરતી. પેરીકલીસનું એક પ્રખ્યાત ભાષણ એનું જ લખેલું કહેવાય છે. એ દૂર યુદ્ધ ચઢ્યો હોય ત્યારે તેના મંત્રીની ગરજ તે મારતી. એ પાસે હોય ત્યારે સૂચનો ને સલાહ દ્વારા એનાં કાર્યોમાં તે સંપૂર્ણતા આણુતી.

એથેન્સની આ કાળની જહોજસાલી અવર્ણનીય હતી. દુની-આના ઇતિહાસમાં બીજા કોઈ દેશે પ્રાપ્ત કરી ન હોય એટલી સમૃદ્ધિ અને સંપૂર્ણતા તેણે આ કાળમાં પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં અને મદીઓ સુધી ચાલે એટલો કળા અને સંસ્કારોનો પાક તે જ કાળમાં ત્યા તૈયાર થએલો હતો. વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અપૂર્વ નાટ્યકારો, અદ્વિતીય શિલ્પીઓ, અન્યેક વક્તાઓ, અત્રિતમ ઇતિહાસકારો, અમર કવિઓ એ સૌ, કોઈ દેવી ચમત્કારથી હોય તેમ, પૃથ્વીના આ નાનારા ખુણા પર એક મામટા ઉતરી પડ્યા હતા એથેનાના-મરસ્વતીદેવીના આ નગરે સર્જવેલા સંસ્કાર અને માહિત્યની અપૂર્વતાની આજ ચોવીસસો વર્ષેએ જગત ઝાંખી કરી શક્યું નથી.

અને એથેન્સની મતા તે વખતની દુનીઆપર જેવીતેવી નહોતી. આખી સુધગેલી દુનીઆમાં તેની આણુ મનાતી. તેને દરીઆઈ ટાકલો મીસનું રક્ષણ કરવાને ગાંઠિ ને હિરમ મજાજ રહેતો અને એ મેવાના જહવામાં એથેન્સ મીસનાં બીજાં રાજ્યો પામેથી ખંડણી ઉગાવતું આખી દુનીઆના વેપારનું તે મુખ્ય મથક હતું. ખિરાનીઓના પ્રતાપી ગમ્મઓનાં હૃદય ઉંધમાએ તેની અદેખાઈથી ફફડતાં. તેની સ્પર્ધામાં સ્પાર્ટા વગેરે બીજા મીક રાજ્યોનાં અંતર જળના. તેના સૌન્દર્ય, સૌર્વ અને સમૃદ્ધિની દરીકાઈ કોઈ કરી શકતું નહોતું. મીગની-એથેન્સના મતા અને મંસ્કૃતિનો તે વચ્ચેતકોળ હતો.

આ સમજાનો વિધાતા પેરીકલીસ હતો. દુશ્મનોની સાથે સંધિ-
વિગ્રહમાં જેવો તે નિપુણ હતો, જેટલો યુદ્ધ સમયે સૈન્યને દોરનારો
તે ચતુર સેનાપતિ હતો, તેટલું જ એથેન્સની આંતર-વ્યવસ્થામાં
તેનું બુદ્ધિકૌશલ્ય અપૂર્વ હતું તેણે ઉદ્યોગને વધાર્યો, તેણે પરદેશો
માથેનો વેપાર વિસ્તાર્યો, તેણે લોકસત્તાને વધારે વ્યવસ્થિત કરી.
તેણે દરેક જણને મળી શકે તેવી રીતે ન્યાયને નિયંત્રિત કર્યો.
તેણે કળાને પોષી, તેણે એથેન્સની આમપામ દીવાલો બાધી તેની
સુદૃઢતા સાધી. તેણે શિશ્ય અને સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમુનાઓને ઉત્તેજ
તે દ્વારા શહેરની જાન્યતા વધારી.

એસ્પેશીઆ તેનાં આ બધાં કાર્યોમાં ઓતપ્રોત ધએલી રેખાય છે.

પણ જ્યાં સુખ હોય ત્યાં સુખને જોઈ જળનારા પણ હોય છે.
અને આ સુખની લીલી વાડી જોઈ જળનારા જવાસાઓ પણ તે
વખતે ઉગ્યા હતા. જેમ એસ્પેશીઆને વખાણનારા મહાજનો તે
વખતે હતા તેમ તેની નિંદા કરનારા, તેને હક્કી પાડનારા નાટકકારો
-ક્રમીક પોએટ્સ-પણ હતા. એસ્પેશીઆની સ્વતંત્રતા તેમને ખુશતી.
એથેન્સમાં કોઈ સ્ત્રી આટલી છુટથી રહી શકે તે જ તેમને મન
અશક્ય હતું. સ્ત્રીઓથી પુરુષને સુખ ન બતાવાય, ઘરની બહાર
પગ પણ ન મુકાય એવો તે વખતે રીવાજ હતો, છતાં એસ્પેશીઆનું
જોઈ બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આગળ આવવા લાગી હતી.
એસ્પેશીઆને મજા અને તેની વાતો માંભજવા ધણા પતિઓ તેમની
પત્નીઓને તેની પામે લઈ આવતા. એસ્પેશીઆનું સખીમંડળ પણ
૬ નાનું નહોતું. તે સ્ત્રીઓને શીખવતી; તેમના મગજમાં સ્વાતંત્ર્યનાં
બીજો રોપતી; તેમના મનમાં નવી અભિવ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન કરતી.

રુઢિરક્ષકોથી આ કેમ સહ્યુ જાય ? પેરીકલીસની ઉત્તરોત્તર
ચતી ઉન્નતિ પણ તેના દુશ્મનોની આંખમાં ખુશતી. તેમણે “ક્રમીક
પોએટ્સ” દ્વારા એસ્પેશીઆ પર નીચ હુમલા કરાવવા માંડ્યા.

તેના ઉપર એક આરોપ પેરી-નીમને મતોપનાનો બીજી સ્ત્રી-
ઓને એકી કરાવો હતો * નીચે યથા ગણી ગણાતો આરોપ

* And rumours were set afloat which represented her as ministering to the vices of Pericles by the most odious and degrading of offices. There was perhaps as little foundation for this report, as for a similar one in which Phidias was implicated, though among all the imputations brought against Pericles this is that which it is the most difficult clearly to refute.

But we are inclined to believe that it may have arisen from the peculiar nature of Aspasia's private circles, which, with a bold neglect of established usage, were composed not only of the most intelligent and accomplished men to be found at Athens, but also of matrons, who it is said were brought by their husbands to listen to her conversation, which must have been highly instructive as well as brilliant, since Plato did not hesitate to describe her as the preceptress of Socrates, and to assert that she both formed the rhetoric of Pericles and composed one of his most admired harangues. The innovation which drew women of free birth, and good condition into her company for such a purpose, must, even where the truth was understood, have surprised and offended many and it was liable to the grossest misconstruction. And if her female friends were sometimes seen watching the progress of the works of Phidias it was easy, through his intimacy with Pericles to connect this fact with a calumny of the same kind.

નામિકતાનો-તેવ દેવીઓમાં થદા ન રાખવાનો હતો. આ આરોપનું
 ધુળ એસ્પેશીઆના દરબારમાં ઓનાકઝાગોરામ વગેરે સ્વતંત્ર
 વિચારના ધણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકઠા થતા તેમાં રહેલું હતું. સામીઅન
 અને પેલોપોનીશીઅન વિમ્મહોમાં પેરીક્લીસે એથેન્સને ઉતાર્યું તે
 પણ તેની જ પ્રેરણાથી, એવો ત્રીજો આરોપ હતો.

શરૂઆતમાં આ આરોપો નિહોંતી જીભોએ શોધી કાઢ્યા
 અને પારકાઓ પર ધુળ છાંતીને જીવનારા મનક કરનારા કવિઓએ
 ઉતાર્યા. એનું પ્રામત્ય એમણે એટલું વધાર્યું કે પેરીક્લીસના
 દુસ્મનોએ એસ્પેશીઆ પર એ આરોપો ઉધાડી રીતે ન્યાયામન
 પાસે તોધાવ્યા.*

* The comic poets, as the chief organs of the opposi-
 tion, engaged in this most merciless and unjust tirade
 against the party of the philosophers. None of their char-
 ges, however, can be said to have had any basis in fact,
 and all may easily be accounted for when the envy and
 hatred of the ignorant towards the beautiful and accom-
 plished and independent woman is taken into consideration.
 In the Athens of the fifth century before our era, when
 people were just beginning to break away from the
 narrow conservatism of centuries, a woman who enjoyed
 an unheard of degree of liberty, and because of her
 talents not regarded with admiration by the greatest
 men of the city, might well be the target for the grossest
 abuse. A vicious woman would be the last to undertake,
 as did Aspasia the study of philosophy, which, with
 Socrates, was the study of virtue.

—Mitchell Carroll's Woman in all Ages in all Countries.

આના આરોપો જેટલા ગોધના સહેવા છે તેટલા તેને નિર્મૂલ
જરવા અવગ છે જુહુ બોવનાગને પોતાનું જુમાણુ સગ્ગ રીતે વણીને
માત્ર ફેનાવવાનું હોય છે, અને એજ જુમાણુ બાપ તો નીચ હમરો
જુકાણા માત્ર મગજમાથી જ પેદા કરવાના હોય છે તુજ્જાન તો
માત્ર તેની મામે લદનાગને થાય છે એ જુમાણાનો ડાદવ જેમ વધારે
ચોળાય તેમ તેના ડાદ તો ખરી કે ખોટી બને ગીતે માત્ર નિર્દોષ
ઉપર જ પડે છે

પેરીક્લીસનો એસ્પેશીઆ પ્રત્યેનો પ્રેમ આ વખતે ખરી કમોટીએ
તવાયો, એને એસ્પેશીઆ પોતાના જીવન જેટલી જ-કદાચ તેથીએ
વધારે પ્રિય હતી તેણે ન્યાયામન આગળ એસ્પેશીઆની વતી
વકીલાત ચલાવી, અને તેને છોડવી

પણ શા બોલે ? જે મહાનરની મુખકળા શત્રુઓ માથે લકતા
કે પોતાના વહાલાઓના મરણ મમથે જરાએ બદવાઈ નહોતી, જેની
સ્વસ્થતા દેવાધિગેવ જેટલી જ અભેદ ગણાતી, જેની શાંતિ કડામા
કડવા પ્રમગોએ પણ છેદાઈ નહોતી, તેણે એસ્પેશીઆને માટે ન્યાયાસન
આગળ વકીલાત કરતા આખમાથી આસુ માર્યા. ગૌરવ અને લવ્યતાની
સપૂર્ણતામા માનનાર એ શહેરમા એ આસુઓ ઢગતા દસ એસ્પેશીઆઓ
જુન્હેગાર હોઈને એ છુટી ફરે તો વધારે માફ એવું પેરીક્લીમના શત્રુઓને
પણ બાબ્યા વગર ગળું નહીં હશે ઇતિહાસકાર ઇયુસીડાઇડીસ
એસ્પેશીઆનો પ્રશ્ન મક્ક થતા અચકાય છે તે પેરીક્લીમ જેના અભેદ
વીરની આખમા આસુ આણુવાનું તે કાગળુ બની તેથી જ.

એથેન્સ પર આ પછી યુદ્ધના વાદળો આવ્યા, ઘણા કટાકટીના
સમયમાથી એને પમાગ ચલુ પડ્યું, પણ આ દપતીનું આતગજીવન
તે પછી શાંતિમા પસાર ચલુ પેરીક્લીમની સત્તા છેક મુધી કાયમ
ગહી એના મગતી વખતના શબ્દો ' એસ્પેશીઆ ' અને ' એથેન્સ '
એ બે જ હતા.

પ્રો. કેરોલે આ જ પ્રમંજને બહુ મુંઝવે શબ્દોમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :

“ તે મગતા મુત્તમદીના વિચારમાં એથેન્સ અને એસ્પેશીઆ બંને સંઘળાએલા હતા જેમ તેણે પહેલાને (એથેન્સને) મદદાન બનાવ્યું તેમ તેણે બીજાને (એસ્પેશીઆને) અમર બનાવી. જે એસ્પેશીઆ અને પેરીકલીમના જીવનનો ઇલાજદારી સુયોગ ન થયો હોત, જે પેરીકલીમનો સ્વભાવ એસ્પેશીઆની મેત્રીથી મીઠો બન્યો ન હોત, જે તેની રાજનીતિ એસ્પેશીઆની કેટલેક અંશે જીવિ અને કેટલેક અંશે મધાદથી ન ઘડાઈ હોત, જે તેના શોખ એસ્પેશીઆના ક્ષાત્રમક સ્વભાવના સદ્વિવામથી સૂક્ષ્મ અને સસ્કારી થયા ન હોત તો જે ક્ષાત્રની કૃતિઓથી આજે તે નગર (એથેન્સ) મહુબોની ભાવના ઉપર અપૂર્વ રીતે રાજ્ય કરે છે તે કૃતિઓથી તે જાણી રહેત નહીં. સૌની અસર જ્યાં ઘણી હોય ત્યાં એ ઘણી ખરી મુગી હોય છે અને પુરુષ દ્વારા જ તે અસરકારક બને છે. તે “ વાયોલેટ પુષ્પના મુકુટથી શોભતા નગરમા ” એસ્પેશીઆના કાર્યોનું પરિણામ

ધીકાએ જગતને ત્રણ સ્ત્રીઓ આપી છે. વિનાશનો દાવાનળ પ્રગટાવનાર મોંઢ્યમૂર્તિ હેલન; માહિત્યમાં પ્રથમ ફાલ આપનાર કર્મિંગીતો ગાનારી કવિયત્રી સેફા અને સ્વાતંત્ર્ય અને મરખાપણાનો દાવો કરનારી એસ્પેશીઆ. આ ત્રણે સ્ત્રીઓની વિખ્યાતિ એકબીજાથી જુદી છે છતાં એ ત્રણે સ્ત્રીઓનાં નામ અબ્યાસીઓની જીમે વસેલાં છે.

જગતના ઇતિહાસમાં મેંડેડા વર્ષો સુધી દેશપરદેશમાં મંભારાય એવી સ્ત્રીઓના નામ આંગળીને વેડે ગણાવ એટલાં જ છે. ઈજીપ્તે ક્લીઓપેટ્રાના રૂપમાં જ્વલંત વાસનાની ચીનયારી જગતને આપી. અદમ્ય અનુભિના અવતારમયી રસીઆની મહારાણી કેથેરાર્કને પોતાના પાસના મંભારણાં જગતભરમાં મોકલ્યાં. ક્રાન્મે એક અને અદ્વિતીય એવી વીરતાની પ્રાક્ષાત મૂર્તિ જહોન આફ આર્કને સજાવી. હિંદુસ્થાને સતીત્વનો આદર્શ સીતા, પ્રેરણાની જ્વલંત મૂર્તિ દ્રૌપદી; કાલ્પનિક છતાં સત્ય લાગતી મીકી શકુંતલા અને પ્રણયમૂર્તિ રાધા : એમ ચાર સ્ત્રીઓ જગતના કીર્તિમંદિરમાં મોકલી. બીજી નાની મોટી અનેક પ્રતાપી સુંદરીઓની દેરીઓ ઉપર નાના કે મોટા સોના રૂપાના અનેક કીર્તિકળશો ચઢ્યા છે, પણ કારણે કે અકારણે, કાર્કનાં તેજ આમના જેટલાં આખી દુનીઆ પર ફરી નથી વળ્યાં.

એસ્પેશીઆનું સ્થાન આમ જગતની પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓમાં છે, એની આ વિખ્યાતિ એ સુંદર છટાદાર હતી તે માટે નહીં. જગતમાં સુંદર અને છટાદાર સ્ત્રીઓનો તોટો કદી હોતો જ નહીં-એ બુદ્ધિશાળી અને સરમ વાર્તાનાપ કરનારી હતી તેટલા માટે પણ નહીં-એવી સ્ત્રીઓ એક કે બીજા સ્વરૂપમાં બધે રથજે જડે છે-પણ શ્રીંગતિની મહતાનુ ભાન કરાવનાર એ પહેલ્લી હતી તે માટે એને મળી છે. આજની ' મફેજેટ મુવમેંટ 'નાં મૂળ આમાથી જડે છે, એણે સહેલાં દુખો અને નિંદાઓનું કાગળ પણ એમાથી જ મળી રહે છે. આ જુદી નિંદાઓમાથી પ્લુટાર્ક જેવો લેખક એને ન્યાય ન આપી શક્યો.

ચોતીમ મદીઓ સુધી એની નિર્મલતા અંધકારમાં દટાઈ રહી. સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ ઓળખનાર આ યુગમાં તેની કીંમત અંદાઈ અને છેલ્લી શોધખોળોએ આપેલાં પ્રમાણોદ્ધારા તે સ્વીકારાઈ.

ત્યારથી સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ જડે છે ત્યારથી સ્ત્રીઓની દશા પરાધીન આલેખાઈ છે. પુરુષ-સ્ત્રીને માટે કાયદા કરે, એમનો જીંદગીના બીજા વ્યવહારોમાંથી બહિષ્કાર કરાવે, એના રક્ષણનો ભાર પોતાને માથે લઈ એને નિર્બલ બનાવે, અને તેથી આખા સ્ત્રીવર્ગનું વ્યક્તિત્વ એવું કરમાઈ જાય કે વર્ષો અને સદીઓના અંધારા પછી અકસ્માતરૂપે કોઈ વ્યક્તિત્વશાળી સ્ત્રી ઝળખી રહે. ફટલી થોડી સ્ત્રીઓ સતીત્વના એક સર્વમાન્ય ગ્રાણી શોવાય બીજા બાજતોમાં અમર થઈ છે એ ગણીએ ત્યારે ઉપરની વસ્તુસ્થિતિની તીવ્રતા જરાજર ધ્યાનમાં આવે છે.

અને તોએ આમ દબાએલી-કરમાએલી સ્ત્રીની અસર માનવ-જાત પર થોડી નથી. એણે ઇતિહાસ લખ્યો નહીં હશે પણ ધણે રચ્યો ઇતિહાસની ખીનાઓનો માર્ગ નિશ્ચિત કરનાર સ્ત્રીઓ હતી. એણે સાહિત્ય રચ્યું નહીં હશે પણ સાહિત્યનો જન્મ અને પ્રેરણા એને લીધે યવાં દતાં. તે જાતે કલાકાર નહોતી પણ ધણી ખરી કલાઓનો ઉદ્દેશ સ્ત્રીની વિવિધતા અને ભાવોને ઝીલવાનો અને એક મંપૂર્ણ સ્ત્રીના આદર્શને મૂર્તિમાન કરવાનો હતો. સંગીતના સુરો સૌથી પહેલા તેના મગજમાંથી નહીં જન્મ્યા હોય તો મીઠાશ, ક્રામળતા અને ભાવસમૃદ્ધિથી એને સ્વર્ગીય બનાવનાર તો સ્ત્રીઓ જ હતી.

જે એકનિગ્ર સ્ત્રીમાં હોય છે જે મૃદુતા અને નમ્રતાથી તે દુ.ખો સહે છે જે ધીરજથી તે મંમાગ ચલાવે છે, જે શ્રદ્ધા અને સ્નેહથી તે અન્યાયો મહે છે, જે આત્મભોગ તે ડગલે ને પગલે કરતી દેખાય છે, જે ખતથી ત્રીણી ત્રીણી બાળતો અને વિગતોમાં આયુષ્યની અવધ પુરી કરે છે, જે સ્નેહ અને મદિષ્ણુતાથી મંમારના બધા તાપોને તે ગળી જાય છે, અને જીવનપર્યંત જે રીતે એ એક આદર્શને વળગી રહે છે એટલું અને એ રીતે તો માત્ર સ્ત્રીઓ જ કરી શકે.

પણ એસ્પેશીઆની મદત્તાનું એક ખીજું કારણ કહેવાનું બાકી રહી ગયું.

આરંભકાળથી સ્ત્રી અને પુરુષનો મંબધ માત્ર શારીરિક સહાનુ-
ભૂતિ પર ચલાયો હતો. પુરુષ આત્માના વિકાસ માટે સૃષ્ટિમાં ફરે,
માનસિક સમભાવ-મિત્રોમાંથી શોધે અને શારીરિક વૃત્તિઓ સંતોષ-
વાનો વિચાર એને થાય ત્યારે એને ઘર સાંભરે ! અસહના કળમાં
સ્ત્રીને માટે સૌન્દર્ય શીનાય-પુરુષની આંખમાં ગમવા શીવાય-ખીજ
કોઈ વસ્તુ ખાસ આવશ્યક મનાતી જ નહીં. સુંદર સ્ત્રીને માટે
પુરુષ મુહો લહે, સુંદર સ્ત્રીની શોધમાં પુરુષ જગતયાત્રા આરંભે
અને ઉવટે ગોખના માધન જેવી એક સુંદર સ્ત્રીને આણીને પોતાના
ઘરમાં કોઈની દૃષ્ટિએ ન પડે તેમ સંતાડી ગણે.

એથી જગત જરા આગળ વધ્યું અને સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધમાં
ભર્મિઓનો સમભાવ ઉમેરાયો. સુખ દુખના મવેવો જે સાથે
અનુભવે; સૃષ્ટિની નાની મોટી સુંદરતામાં જે સાથે રસ લઈ શકે;
પ્રેમ કે ભક્તિના ગાન જે સાથે ગાઈ શકે; સસાર ને મમાજના
વ્યવહારોને જે એક દૃષ્ટિએ જોઈ શકે; એવી એવી બાબતો પર આ
ભર્મિનો સમભાવ મંડાયો છે. અને તેનાથી માત્ર શારીરિક સ્પર્શથી
જુદો એવો જતા હૃદયોને જે વધારે નિકટતાથી જોડી શકે એવો
સંબંધ સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સંધાય છે.

ત્રીજી અને છેલ્લી સ્થિતિ તે બુદ્ધિના મહકાર પર ગ્યાએલો સળવ. વામનાઓ અને જર્મિઓથી ૫૦ માત્ર મત્ત અને સત્તના વાતાવરણમાં બે આત્માઓ માથે વિહાર કરે-હવામાં પંખીની જેડી તરતી તરતી ઉડે તેમ-અને દૂરદૂરના પ્રદેશોનું સદૃશ્ય મૌદ્વર્ષ વિશાલ દૃષ્ટિમર્યાદાને લાંબે નેઈ શકે એવો મબધ પૃથ્વીની મલિનતાઓથી દૂર વ્યોમવિહારમાં ઉડતા-તરતા બે આત્માઓ વચ્ચે જ શક્ય હોય છે લક્ષ્મી આ છેલ્લી દશા કોઈક જ સ્ત્રીપુરુષો અનુભવી શકે છે.

પણ લક્ષ્મીએટલે સસાર અને સંસાર એટલે બ્યવહાર. મંદવાડ ને મૃત્યુ, જાત્યાવસ્થા ને જરા, નિર્જલતા ને નિવંત્રણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા અને નિદ્રા એ સૌ સંમારબ્યવહારના મંગી માણુમને જન્મથી મળેલો વારસો છે અને એ સંસારમાં બીજું બધું વીમરી માત્ર બુદ્ધિના આઠે પહોરના મહકાર પર જીવન રચવું દુષ્કર-લગભગ અશક્ય છે. બુદ્ધિના મહકારની આ દશા આઠે પહોરની નહીં પણ વચ્ચે વચ્ચે અંતરાળે આવતી મવેદનની એક દશા છે. ખરું લક્ષ્મી માત્ર વૃત્તિ અને જર્મિઓનું પોષક નથી તેમ માત્ર બુદ્ધિ પર પણ નથી શકે તેમ નથી. પણ વૃત્તિ, જર્મિ અને બુદ્ધિ એ ત્રણેની ત્રિગુણાત્મક અસરો વડે જ લખનો આદર્શ મધાય છે.

પણ મંદકારી ગણાતા શ્રીમમાં આજના ભારતદાળની જેમ શારીરિક લક્ષો કરવાની પ્રયા તે કાળે હતી. ધર એ સુવાનું અને જન્મવાનું સ્થળ, પત્ની એ ધર સાચવનારી અને પ્રજાને મારે આણેલી સ્ત્રી. પુરુષને સૌથી ઓછામાં ઓછી વાત કરવાનો પ્રસંગ પોતાની પત્ની માથે આવતો. જર્મિઓ અને બુદ્ધિનો સહચાર માત્ર પુરુષ મિત્રો-વચ્ચે જ શક્ય ગણાતો. તે વખતના જનો પોતાનાથી નાની વયના એક પુરુષ મિત્રને શોધી તેના પગ પોતાની જર્મિ અને બુદ્ધિનાં જળ કાલવતા લક્ષ કરતાં મૈત્રી તે વખતે પ્રથમ પડે ગણાતી. શરીર, જર્મિ અને બુદ્ધિ એ ત્રણેની મહાનુભૂતિવાળું ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર નોંધાએલું લક્ષ એસ્પેશીઆ અને પેરીકલીસનું જ છે.

આમ એસ્પેશીઆથી પુરુષની ધન્યતાને પોષનારી દાસી મટી તેની મિત્ર અને સહાયક થવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમાં પહેલપહેલી જાગી. અને સ્ત્રીપુરુષોની લગ્ન વીરોની ભાવના-પરિવર્તનનાં બીજ તેનાથી નંખાયાં. સારથી સ્ત્રી દાસી મટી સુહૃદ થઈ અને સુહૃદમાંથી અભારે સાથીમાં પરિવર્તન પામી છે.

અને એથેન્સની તે વખતની મંદકૃતિની ઘટનામાં એસ્પેશીઆનો ફાળો કે જેવો તેવો ન હતો. જો કે સ્ત્રી પોતાના કાર્યપ્રદેશોની સાંકડી મર્યાદાને લીધે ઘણું ખરું પુરુષ દ્વારા જ પોતાના આદર્શો સાધી શકે છે અને એસ્પેશીઆથી પણ તેવી જ રીતે થયું. પણ જે સ્ત્રી પૈરીક્લીમ જેવા પુરુષ-ઉત્તમ નરની પ્રિય પત્ની અને સહાયક હોય, જેને જગત આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યું છે એવા પાર્થિનોનના મંદિરના વિધાયક ફીડીપામ જેવા અદ્વિતીય કલાકારની પ્રેરક હોય; જે એનાક્રાગોરાસની પ્રિય શિષ્ય અને સોક્રેટીમની ગુરુ હોય; અનેક કવિઓ અને નાટ્યકારો જેના અભિપ્રાયને અમૂલ્ય લેખતા હોય અને બીજા સમકાલીન મહાન જનો એની સલાહનું ઝાણ મહર્ષિ સ્વીકારતા હોય અને ઇતિહાસમાં જે અમર થઈ હોય તે સ્ત્રીની અમર એથેન્સના તે સુવર્ણયુગની સ્થાપનામાં અતિશય હોવી જોઈ એ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

સ્ત્રીજનમાં પ્રથમ વર્મનસુખી એસ્પેશીઆના જીવનનો આ આદર્શ. આજનો નારીવર્ગ આવા કેટલા વર્મનના આદર્શો સરળવરો ?

કવિવર શેલી

વાં જનાર ! કવિવર શેલી વીશે લખવાનું માહસ કરું તો માફ કરશો ? સૂર્યને ઝોળખાવવા આરસી ધરવા જેવો આ પ્રયત્ન તો નહોતો લાગે ? જેણે શેલીનાં બધાં કાવ્યો પુરેપુરાં વાંચ્યાં નથી પણ માત્ર જે તેમાં ચંચુપાત કરી તેને ઝોળખાવાની ધૃષ્ટતા કરે છે તેનો અનધિકાર સાબીત કરવા તો ઉદ્બુકત નહોં ચાઓ ? ઉત્તર આપવાની હોંમત કરું તો આમ પુછું કે, સરિતાનાં જળની મીઠાશ પારખવા માત્ર પાત્રભર પાણી બમ નથી થતું ? અતૃપ્તિ રહે પણ ત્યાદ તો પરખાય

એની જીવનકથાને હું કરુણકથા કહું તો ચાલે. તમારા માનીતા અને તમને દિવ્યભોમમાં લઈ જનાર કવિની કથા કરણ ન હોઈ શકે ! એના એકલા બાલહૃદયની એકાંત તમને સુંદર લાગે તોએ દર્દભરી નથી લાગતી ? એના આખાએ જીવનમ આપણે શું જોઈએ છીએ ? એના હુંકા જીવનનો બદલો શયિના રુમાળા પતિ માથે પણ ન થઈ શકે. પણ તે તો આપણા માટે ને આપણા મ્વાર્થ માટે, તેથી તેની વેના કેં ઘટી ?

જગતે તેને અન્યાય કર્યો. જ્ઞાનધાત્રી મહાપાકશાળાને પણ તેનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય હાનિગર અને ભયંકર લાગ્યું. ચીલામાં પડ્યા વિનાની ઉગતી બુદ્ધિને તો કઈ મંરથા કે મમાળે સભય નથી જોઈ ? પણ જુની સંસ્કૃતિને નામે પ્રજાવિધાને સાચવી રાખનાગઓનો પણ કેં દોષ કદાશે ? એ તો પરાપૂર્વનો અચલ નિવન છે. એનાથી દગાઈ

જ્ય તેની શુદ્ધિની પ્રતિભા વીશે તો એ વાર વિચાર કરવો પડે. મંસ્થા કે સમાજ જે વિચાર કે વ્યક્તિનો અલપૂર્વક પ્રતિકાર કરે તેમાં જ તેમની જીતના નીશાન રહેલાં છે. ઓફ્ટમ્ફર્ડે ક્યાં તેમ નથી કર્યું ? જે નાસ્તિકતાના નિમિષ માટે એને ત્યાંથી કાઢી મુકાયો હતો તે આજ શેલીના સ્મરણાવગેષરૂપે દ્વિગુણિત ભક્તિભાવથી અને મગરૂરીથી, ધર્મશ્રંથ જેટલી સંભાળથી, એ ત્યાં લખાયો હતો એની યાદગીરીમાં, માયતી રખાય છે. એવા અન્યાય ચીરકાલ ટકતા નથી. કદાચ એવા અન્યાયો જ વધારે બલપ્રેરક બને છે, પણ આવા અન્યાયો સાંભળવામાં કોઈને કેં રમ આવે છે ?

ત્યારે તમને એના પ્રથમ લગ્નની વાત કહું ? અદાર ઓગણીસ વર્ષે એક હોટેલવાળાની છોકરી હેરીએટ વેસ્ટબ્રુક તેના પર આક્રીન થઈ. બાપના જીવમથી કંટાળી તેણે શેલીની મદદ માગી કવિનો કેમળ આત્મા એના દુઃખથી ધવાયો. એણે એને છોડવી અને મંરક્ષક-વૃત્તિ કે હિતમાહના આવેશમાં એ તેને પરણ્યો. ગમે તેમ પણ તે પરણ્યો. પછી મંરક્ષકવૃત્તિનો નીશો હિતરી જતા ભાવનાઓ ને હૃદયના ફેર ભાગ્યા નહીં, અને પાની અને પોતાની વચ્ચે પુગઈ ન શકે એવી ઉંડી ખાઈ એણે બેઠી. શું કામ એ એવો કલ્પનાશીલ અને ભાવના-મય થયો એવું તો તમે નહીં જ પુછો. એના જેવો આત્મા પોતાના અર્ધાંગ વગર કેમ ચલાવી શકે ? અધુરો ગહે કે સુકાઈ જાય. એવું ન થયું એ જગતનું સદ્ભાગ્ય.

આ વાત કરવી એ તે કેં નિંદા કહેવાય ? એણે કર્યું ને આપણે કહીએ છીએ. આપણી પામે તો નીતિનું ધોરણ છે, પણ કેં હૃદયનું ધોરણ ક્યું છે કાઈએ ? અને આવી ગમભરી ચર્ચા પર મન આપ્યા વિનાએ કેમ રહેવાય ? આપણાથી વધારે મહાન લાગતો હોય તેની વાત જરા માશીના દેખાવ સાથે કે સ્વર ધીમે કરીને કરીએ; એટલું નમતુ આપીએ તે કેં થોડું છે ?

પણ આપણે ચર્ચા કરતાં પહેલાં એલીની જ વાત પુરી કરીએ. એણે એ લગ્નમાંથી છુટવાને શું કુચું ? એણે પોતાના આત્માનું અર્ધાંગ શોધ્યું. વ્યવહારનિપુણ જ્યાં વિચાર કરે ત્યાં એ પોતાના અંતરના અવાજને માન આપી એની પ્રિયતમા-મેરી ગોડવીન-ને લઈને નોકો. પોતાની શક્તિઓને આવરતી ગર્વ વસ્તુઓ પાછળ મુકી, એ જીવન સખીને લઈ જીવન મફલ કરવા નીકળી પડ્યો. આખી દુનીઆની સામે ટક્કર ઝીલો પોતાની પ્રાણેશ્વરીની સ્થાપના એણે પોતાના મનુર્ધ રાજ્યમાં કરી. એની પ્રેરકતાથી બળ પામીને એણે એવી સૃષ્ટિ રચી કે જ્યાં દૃશ્ય સૃષ્ટિ કરતાં મનુજે વધારે વિરામ પામે છે. એને કાચર કાણુ કહેશે ?

પછી એ વર્ષ હેરીએટ બીઝની સાથે રહી-તેનાથી વીખુટી પડી અને બેનના ત્રાસે કંટાળીને આત્મધાત કયોં. પ્રભુ પ્રેમમય છે છતાં એની જ સૃષ્ટિમાં એના રચનાં ચક્ર ફેટલાંને કચડીને ચાલે છે ?

ફેટલાંક પરિણામો અનિવાર્ય હોય છે. એ પરિણામો આવવાનાં છે એમ જાણતાં હોઈએ છતાંએ આત્મા તરફના ફેટલાંક ધર્મ તળતા નથી; ત્યજે તો એ અધર્મ વધારે ચર્ધ પડે છે, અને પરિણામ સુધરતા નથી.

આ પછી એ થોડાંક વર્ષ જીવ્યો. મેરીની સાથે એ પરણ્યો. એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ એની મહુચરી-સખી રહી. એના મૃત્યુ પછી લક્તની એકાગ્રતાથી એનાં રમરણોને એ સાચવી રહી. એના કાવ્યલંકારને એણે જાળવ્યો ને તેનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. એક વાર જગતથી તિરસ્કારાએલાં એ બંને અમર પ્રેમીઓ આજ બીટીય પોરટ્રેટ ગેલેરીમાં વીરાજે છે અને જગતભરનાં યાત્રાળુઓ એમને અર્ધ અર્ધ કૃતાર્થ થાય છે.

એના સમયમાં થોડાઓએ એને વખાણ્યો, ઘણાએ એને વખોડ્યો. ટીકાકારોની તીખી ટીકાઓએ એનાં ગાત્રો બાળવા પ્રયત્નો માંડ્યા. જીવનસંગ્રામના આવા કલહો નો કાને નથી માંડવા પડતા !

મહાપુરુષો એમના સમયમાં નથી ઓળખાતા. એમના ગુણો કરતાં એમનાં સ્ખલનો તપાસવાની સમાજને વધારે દરકાર હોય છે. એમનાં કાર્યોની વિપુલતા કરતાં એમના દોષોનો સરવાળો હમેશાં વધી જતો લાગે છે. કોઈ પણ પ્રકારની મહત્તાને તપાસતાં સમકાલિન ટીકાકારોને પોતાનાં શત્રોને વધારે ધારદાર બનાવતાં મગ્ન પડે છે. પોતાને માટે નવા માર્ગ પાડનારને તો આ બધામાંથી બચવું અશક્ય જ બને.

ધણા શેલીને અસ્થિર મનનો ગણે છે. કારણ એના પ્રેમનો ધોધ કોઈ સાંકડી નહેરમાં મમાઈ શકતો નહતો; અને તેથી એનાથી ઉભરાઈને ખીજ ફાંટાઓમાંથી વહી જવાતું. એ જ્યાં જ્યાં વલ્લો ત્યાં ત્યાં રસાળતા પાથરતો ગયો છે. એને જ્યાં માર્ગ નથી મળ્યો ત્યાં એ ઉભરાઈ જઈ પાસેની વસ્તુઓને એના વેગમાં ઘસડી ગયો છે. મોટે ભાગે જનસમૂહની જિર્મિઓની સેર બહુ ઝીણી હોય છે—થોડેક જઈ એ ધરતીમાં સમાઈ જાય છે કે સૂર્યના તાપમાં સુકાઈ જાય છે. અત્યંત વેગવાળા મહા ધોધની શક્તિ એ કેમ માપી શકે ?

વાંચનાર ! જગતનો શેલી વીશેનો અભિપ્રાય તો તે ક્યારનોએ સાંભળ્યો છે. જગતની વિરાટ સમગ્રતાને ન્યાય આપવાની મારી અશક્તિ પર પણ તું હસે છે. મારી એકલી અદ્યતામાં એ કેવો લાગ્યો એ સાબળવાની તું ધીરજ રાખશે ?

શેલી સૌન્દર્યદ્રષ્ટા હતો એમ ઓઠામાં ઓણું તો એને માટે કહી જ શકાય. ધણા ધન્ય આત્માઓએ સૌન્દર્યપૂજનમાં પોતાનું સમગ્ર આયુષ્ય ખર્ચો નાખ્યું છે પણ શેલીના સૌન્દર્ય-માક્ષાત્કારનાં નદુ એ સર્વથી કેં જુદાં જ લાગે છે. ધણાઓની કવિતામાં નરી ચાંદનીની સુધા ભરી હોય છે, પણ એજ ચાંદની વૃક્ષાવલિમાંથી ચળાઈને અને ચુંદડી જેવા ટપકાં પાડી આવે, નવા નવા વાંકવળાટ આગળથી નવીનવી રમ્યતાઓ દેખાડે એ દૃશ્યમાં વશ કરવાની શક્તિ

વધારે છે. કેઈ સ્થળે છાયાઓઢણીથી શરીર મંતાડતા, કેઈ સ્થળે ચાંદનીના મદમાં મત ચર્મ સૌન્દર્ય ઉઘાડું મુકતા ગિરિઓની વધૂઓ જેવી રમત જોવાય; કે સ્થળે તેજની પારદર્શક ચાદરમાં શોભતી કે અધારપછેડા ઓઢેલી ખીચો અભિસારિકાની માફક, છેતરી છેતરીતે આકર્ષે, સપાટ મેદાનમાં નિરજ આકાશમાં મલાલતી ચંદાના નિરંકુશ મામ્રાજયનાં દર્શનથી દષ્ટિ ઉન્મત્ત અને કે વાદળોની વચ્ચેથી જરીક મુખ દેખાડી સંતાર્ધ જતી ચંદ્રિકાને જોઈ આતુરતા જાગે : એવા સૌન્દર્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં દર્શન શેલીની કાવ્ય-જ્યોત્સ્ના વિના ખીજે ક્યાં થશે ? સૌન્દર્યનાં વિવિધ પ્રકારનાં દર્શન એ શેલીના કાવ્યનું ખાસ લક્ષણ છે, અને તેથી જ એને સૌન્દર્યદ્રષ્ટા કહી શકાય.

માત્ર વિદેશી સુમનો જેવું એકલું સૌન્દર્ય એનામાં નથી; પણ માધુર્ય તે ગાન એના કાવ્યના અંગેઅંગમાંથી નીકરે છે. એના કલ્પનાવિમાનમાં જોસવાનો અધિકાર મળ્યો હોય તો સંકુચિત દષ્ટિ-મર્યાદાની સીમાઓનાં સાંકડાં બંધન છુટી જાય છે, અને એની એ વસ્તુઓમાંથી દિવ્ય ચક્ષુઓ મળ્યાં હોય તેમ સૌન્દર્યનાં નવાં તરવો અચાનક જડે છે.

મુખનો દષ્ટિપાત મેળવવાને લાગ્યશાળી પણ થઈ શકાય છે. આવા ધન્યભાગ્યના મહાભાગી કરનાર કવિવરનાં શાં શાં મન્માન દરાય ?

ચંડોળ પક્ષીના મધુર દિવ્ય સૂર મમી શેલીની કવિતાને દૂરનો સૂર પણ હૃદયને આન્દાદથી ભરનારો અને ઉન્નત પ્રદેશમાં દોરનારો બને છે. શોકમિશ્રિત ઉડાસથી એ પ્વનિની હૃદયહારિતામાં અપૂર્વતા આવે છે. આકાશના ઉડાણમાં નાદબ્ધ ભાળે તેમ હૃદયના ઉડાણમાં શેલી રમણ્ણ જગાડે છે. દૂર દૂર ઉડતાં પક્ષીના મધુર કીવકીલાદ સમો, વાતાવરણમાં મધુરતા પ્રમારતો એનો સ્વર મીઠાં શુન્નતોનાં આંહોવનો પ્રમરાવે છે. વેદોચ્ચાર મમા એના રમમંત્રાથી મમાધિ ચઢે છે. પ્રભાતના સુખકર સમીર મમાં શાતા અને નવજીવન એના આત્મામાંથી વહે છે અને પરિનૃપ કરે છે. પર્વતને ખોળે લાડતાં ઝરણાંની માફક એનામાંથી ભર્મિઓના ઉછાળા વેગભર બહાર પડે છે અને રમતરમ્યા પધિકને તૃપ્તિ અર્પે છે. એના કાવ્યમય આત્મામાંથી અમૃત નીર્ઝરે છે અને તેનાં પાન કરનારના આત્માની જરા એક ક્ષણવારમાં ઉતરી જાય છે.

પ્રભાતમાં પાન ધરતા ઋષિઓની ભવ્ય પવિત્રતા, મધ્યાહ્ને કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થએલા મુનિઓ મમી માનવતા અને સાયંકાળે સમાધિમાં સચ્ચિદાનંદનાં દર્શન કરતા મહર્ષિઓની અલૌકિકતા એ સર્વના એકત્ર લાવેતું પ્રદર્શન શેલીના આત્મામાંથી પ્રગટે છે. ત્રણે કાળની મૃદુતા, શાંતિ, પ્રખરતા અને શક્તિ એનામાં મૂર્તિમાન થાય છે. કહીક કાંડાઓના અધનમાં સરગ વહેતી, કહીક એ બધનોને ન ગણકારતાં વેગભર કુદતી, કહીક ખડકોમાં અથડાઈ પડતું મુકતી, કહીક વમળોનાં રુપમાં ઝુલ્ફડી ફૂગતી, ક્યાંક તીરે ઉભેલી વૃક્ષવનિતાઓને અરીસા ધરતી, ક્યાંક મનસ્વી અને લટકાળી ચાલે ચાલતી, જૂમિને રસાળ કરતો, આકાશના વિવિધ રંગોથી શોભતી, પ્રકૃતિના સર્વ લાવેમાં એકતા સાધતી સરિતાસમી એની કાવ્ય-સરિતાને નવેનવે રપે હૃદયને

ધેરે છે. આશા નહીં રાખી હોય ત્યાં અગ્નીત્યા ભાવપલટાથી વિસ્મિત કરે છે. એના સોતની પ્રગળના ચિત્તને સમજતાથી ધસડી જાય છે.

કવિ રસનો અધિષ્ઠાતા છે. પુષ્પમાંથી પરાગ પ્રસરે તેમ એ ધ્રુવે કે ન ધ્રુવે તોએ એના અંતગ્રાથી કાવ્ય નીતરે છે. સ્વભાવથી જ કવિ હોય તો જ કાવ્યો સ્વયંજ્વળ અને સદૃશ રુકુરે છે. દરપક્ષે પ્રકૃતિને એ નવે સ્વરુપે દેખે છે. એના સર્વ માનસિક દશ્યોને એ વ્યક્ત ન કરી શકે તો એમા દોષ એનો નહીં પણ ભાષા અને દેહની મર્યાદિત ગ્રિધનિનો. જેટલા પ્રમાણમાં એ મર્યાદાઓને એ ઉલ્લેખે તેટલા પ્રમાણમાં એની મહત્તા વધે. શેલીને આ નિયમે જોતાં એની મહત્તા માટે પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી. એની દૃષ્ટનાઓની અખુટતા, એના શબ્દોનું લાલિત્ય, એના ભાવની વિવિધતા, એનાં કાવ્યોની ગેયતા અને એ સર્વના સંમેલનથી આવતી અદ્ભુતતાથી એ કવિકુલમાં અદ્વિતીય સ્થાનનો અધિકારી બન્યો છે.

પ્રકૃતિની માફક માનવી પણ પોતાના સ્વભાવમાં રહેલાં તત્ત્વોને વીકસાવે કે સાચો નીવડે તો સૃષ્ટાને પણ ધડીલર પોતાના જગત તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહેવું પડે. મામાન્ય જનને તો એનામાં રહેલા કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વનું જ્ઞાન જ નથી હોતું, અને તેથી એવા વિરલ પ્રયત્નો તરફ એ શંકાની નજરે જુએ છે. પણ એમના સમય પછીએ જેમનાં સ્મરણુ નષ્ટ નથી થતાં તે તો કોઈ પણ તત્ત્વનું પ્રતિનિધિત્વ દાખવનારા જનોનાં જ. એમની શક્તિના પ્રમાણમાં એમની સફલતા ગ્યાય છે. શેલીએ પ્રેમતત્ત્વ, સૌન્દર્યતત્ત્વ, કાવ્યતત્ત્વ, સ્નાતત્ત્વ પોતાનાં કર્યાં. એ અમર થયો તે તેમનાથી. એના દુકા આયુનાં ચિરકાલનાં સંભારણું એના સ્વભાવતત્ત્વ સાથે સારુખથી જ એ મુટ્ટી ગયો.

સ્વાતંત્ર્ય એ એના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો. એની સ્વાતંત્ર્યની બ્યાખ્યા દેહ જેટલી સાંકડી નહતી. આત્માને આવરતાં બંધનો પણ

એને ખુશતા એ મળતો કે આત્મા સ્વતંત્ર હોય તો દેહના બંધન ટકતા નથી 'પ્રેમીથીએસ અનમાર્કડ' એ આત્માના સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા છે કોઈ પણ પ્રજાગ્ના કાયદા નિયમોનું અવરુધ મુકી બંધનોનું સ્વરૂપ ધાગણ કરવા લાગે છે ત્યારે બંધનસ્થાપનાનો એનો ઉદ્દેશ માધવાને મદ્યે તે દ્યરી નાખનારા બને છે રૂપનાના બંધનરહિત પ્રદેશમાં ઉડનાગ્ને મનુષ્યકૃત કાયદાના જડ પિંજરના મળીઆ કેમ ગમે ?

એનેએ ઉદામિન વૃત્તિઓ તો આવતી-આપણા કરતા ઘણી વધારે એવી વૃત્તિઓ આવતી આપણને આવે છે પણ તેને વાચા નથી હોતી એણે એમને રાખેથી આગર અર્પી અમર દરી માનવ-હૃદયના સનાતન ભાવો એણે જુગલે રૂપે ગાયા આપણા અંતરમાં એના પડવા પડે છે તેથી જ એની મહત્તાના માપ આપણે ઘડી શકીએ છીએ કલાકાર કે કવિની કલાની માર્થજ્ઞતા માનવહૃદયના અણુકથ્યા ભાવોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં જ છે

માણસોથી પોતાની જાતને કોઈ પાસે વ્યક્ત કર્યા વિના રહેવાનું નથી જોડલે અમે ભાવોની સદ્મતા વધારે તેટલે અમે તેને વ્યક્ત કરવાની જરૂરીઆત પણ વધારે, અને તેથીએ વધારે તો વ્યક્ત કરવાનું સ્થાન ખોળાની મુશ્કેલી માણસ એકલો જીવી જ નથી શકતો કવિ લખે છે તે એ આશાએ કે નિગ્વધિ કાનમાં કોઈકે તો એને સમજનાર મળી જ આવશે યથાશક્તિ સર્વ જન આવા ભાવ-પ્રદર્શન કરે છે જગત આ આત્માના આવિર્ભાવની જુગી પ્રેરણાને લીધે કેટલું બધું પામ્યું છે ?

*

*

*

મૃત્યુનો દેવ છેક નમેરો ન થયો હોત તો ? માગરે એના લાડકા પુત્રને ઘેર આણ્યો હોત તો ? એની વસત ઉપડી ન ઉવડી એટલામાં એ ઝગમગ ન ગયો હોત તો ? શેલી જીએ હોત તો ?

આ મહાકવિની કથનના દર્શન કરવા જતા અને એના પર નમી ગયેલા એક પુષ્પને એની વિશ્રુતિની પ્રમાદીરુપે સુટતા હૃદય પર આલેખાએલા ભાવો વાચનાર ! તને ઝાંટું ?

દિલીશ્વરે 'દીરાને ખાસ 'મા કોતગણ્યુ હતુ કે " જૃથ્વી પર સ્વર્ગ જેવુ હોય તો અહીંઆ છે, અહીંઆ છે " શેલીની કાવ્ય માટે અતરીક્ષમા પણ એમ લખાયુ હશે કે—

દિવ્ય ગાયક, સૌન્દર્યનો દ્રષ્ટા અને સૃષ્ટા, પ્રણયકાર, અખડ શાંતિના મહત્વારમા સુતેલો અહીંઆ છે, અહીંઆ છે

વાણીના વગ્દાનવાળા, સ્વતંત્રતાના ધ્વજવાહક, પ્રકૃતિતત્વોથી પોષાએલા અને સાગરમુદ્દરીતા અના અભિલાષી શેલીની દેહભ્રમ અહીંઆ છે, અહીંઆ છે

સનાતન ભાવોને જગાડનારા, વાયુની પાંખે ઉડનારા, આકાશ સમી સુનેરી વૃષ્ટનાઝલકથી સાશ્વત ડોલાવતા કવિના દેહની સુવાસ અહીંઆ છે, અહીંઆ છે

શૂરવીર અને સ્વાતંત્ર્યનો જ ઉપાસક, ગાનનો ગ્રસીઓ અને ગસલહાથુ કરનાર, સહૃદય મિત્ર અને રોહની વાટમા જ વિચરનાર શેલીની દેહગંધ અહીંઆ છે, અહીંઆ છે

વાચનાર ! એના કાવ્યશરીરના સહવાસમા તે બે પક્ષ સ્વર્ગના દર્શન કર્યા હોય તો આ તર્પણમા બે છાંટા તુએ જરૂર નાખજો

આનાતોલ ક્રાંસ

મલય પર્વતનો વાયુ અંદન વૃક્ષની સુગંધ લઈ આવે, વૃક્ષો ન દેખાય છતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ને ગંધ પરખાય, તેમ ક્રાંસની દૂરની ભૂમિમાંથી આવતી એક અપૂર્વ ફારમથી માહિત્યવનના સહેલાણીઓનાં ચિત્ત એકદમ ચમક્યાં. આ સુવાસ કીંમતી અને અધુમેલ છે એવું જાન ત્યારે એના ઉપભોગીઓને ન થયું; પણ એ ગંધ કેં જુદી જ છે એવું લાગ્યા વિના તો તેમને ન રહ્યું.

પછી એક દિવસ ખખર આવી કે એ ગંધનો પ્રસરાવનાર ‘નોબેલ પ્રાઈઝ’ જીતી ગયો છે એટલે તેમણે આનંદથી શિષ્ય ધુણાવ્યાં. આપણા કવિવર દાગોરે એ ઇનામ જીતી ભારતવાસીઓને મહાન માહિત્યકર્તુ એક પ્રકારનું ધોરણ આપી દીધું છે. એ ઇનામ જીતે તેના માહિત્યકપણામાં શી ખામી હોય? વર્તમાન ફ્રેચ લેખકો-માંથી આપણે જે જે જાણુને ઓળખીએ છીએ-ગાંધીજીના પ્રશમક રામે રોલાં ને ‘નોબેલ પ્રાઈઝ’ના જીતનાર આનાતોલ ક્રાંસ તે એજ. ત્યારથી હિંદુસ્તાનમાં મોં. આનાતોલ ક્રાંસનાં પુસ્તકો વધારે વંચાવા માંડ્યાં.

શૈક્ષમીઅરની માફક ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ પામતી કથા, તેના વિજય અને પ્રાપ્તિઓની કથામાં જ આ મહાન સાહિત્યકર્તા જીવન-ઇતિહાસ રચાયો છે. કવિઓ અને લેખકો-જેમણે કદ્દનામય સૃષ્ટિ રચી હોય એવા લેખકો-ના જીવનચિત્રિના વારાફર અને અદ્વિતીયતાથી

ભરેલી હોય એવી જનસમૂહની માન્યતા એમના જીવનમાં માયી નથી પડતી. પણ બહાગથી નિયમિત દેખાતી પ્રકૃતિના અદ્ભુત વિકાસ અને પરિવર્તનો એમના અંતરમાંએ ચલા છે ને પરિણામે એમણે એક નવી જ સૃષ્ટિ સરજાવી છે.

આનાતોલ કામ ૧૬ મી એપ્રિલ ૧૮૪૪ ને દિને જન્મ્યા. તેમના પિતા પુસ્તક વેચનાર હતા અને તેમની દુકાનમાં જાણીતા વિક્રાનો ને ઉછળતા સાહિત્યકોની ચર્ચા મદદ ચાલ્યા કરતી, સાહિત્યના મસ્કારથી રસખમ ચર્ચ રહેતું ઘર છોડી ક્રાંસ નીશાળે ગયા અને ત્યાં થોડીઘણી કેળવણી લઈ, જુવાનીમાં સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં રચાન મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા.

તેમનું બાલપણ સ્વપ્નયેતુ હતું ને તેમને નીશાળે જઈ પાઠ કરવા કરતાં સ્વપ્ન જોવાનો વધારે શોખ હતો. મારા 'માર્ક' કે સારી 'રીમાર્ક' એમની નીશાળની પોથીમાં લાગ્યે જ લખાતી એમના પિતાને આવા બાલક માટે બહુ ઉંચો મત ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.

ક્રાંમને! સ્વલાય આ વખતમાં અતડે અને એકાંતપ્રિય હતો. દરેક વાતમાં એને ખચકાટ લાગતો. એમનાથી નીશાળમાં બાળકો સાથે બહુ બળાતું નહીં ને રમતો એમને બહુ ગમતી નહીં. બધા ગમે તેમ આનંદ કરતા હોય ત્યારે આ સ્વપ્ન જોનારો છોકરો 'સોફોકલીસ' અને 'યુરીપીડીસ', 'આલ્સીઅમ' અને 'એન્ટીગોન' વાંચતો અને એ વાંચતાં વાંચતાં એ દિવ્ય સુદરતાના સ્વપ્ન જોતો.

બાલક ક્રાંસ પર પિતા કરતાં માતાની અસર વધારે યર્ષ હતી. એમના પિતા-ક્રાકોર્ક નોએલ થીએલ્ટ-રામન કેથોલીક ગંધર્વાયના અને બહુ આર્થિક હતા. પણ એમને બહુ વ્યાવહારિક ન કહી શકાય. પોતાની પુસ્તક વેચવાની દુકાનમાં બેસીને સારા નફો કરવા કરતાં સામા પક્ષ પર વાદવિવાદમાં સરસાર્થ મેળવવામાં એમને વધારે આનંદ

આવતો. પણ એમની વ્યવહાર શુદ્ધિની ખોટ માફમ થીમોલ્ટ પુરી પાડતાં. એમનામાં ઝીણી વ્યવહારશુદ્ધિ અને ધાર્મિકતા હતી. એ ઘરરખુ ગૃહિણી અને માયાળુ મંબધી ચર્ચ, શકે તેવાં હતાં મુંદર થવાનું - દેખાવાનું-એમને ગમતું. બાલક ક્રાંસને એ ખુબ વાર્તાઓ કહેતાં. એમને પોતાના પુત્ર પર અગ્ન્ય શ્રદ્ધા હતી. આનાતોલ ક્રાંસને લેખક થવાની પ્રેરણા કરનાર એ જ હતાં.

બાલકવયમાં પડેલી નાનામાં નાની છાપો મહાન ક્રાંસે અખંડિત જળજી રાખી હતી, અને નર્સથી માંડીને દૂરનાં મંબધીઓનાં રેખાચિત્રો અને પોતાની બાધ્યાવસ્થાની ઝીણી ઝીણી વાર્તાઓ એમણે પોતાના પુસ્તકોમાં ઘણા સરખ રંગો પુરીને અમર કર્યા છે.

તેમની જીવનની શિક્ષકોની ચેષ્ટા કરવામાં અને શુષ્ક પદ્ધતિ પર અપાતી કેળવણી તરફ તિરસ્કાર કેળવવામાં ગર્ભ. પણ એમની ખરી કેળવણી અને ખરા વિકાસનું મુખ્ય સાધન તો પેરીસ શહેર હતું. ક્રાંસ કેંચમેન હતા અને કેંચમેનની પેરીસલકિત તેમનામાં હતી.

પેરીસ શહેર ક્રાંસ દેશમાં જે સ્થાન ભોગવે છે તે કાઈ દેશમાં કાઈ પાટનગર ભોગવતું નથી. પેરીસ ક્રાંસનું હૃદય છે; કેંચમેનના જીવનનું કેંદ્રસ્થાન છે. ‘પેરીસની બહાર કે’ શીખવાનું હોતું જ નથી’ એ કેંચોનું પરાપૂર્વથી આશુનું આવતું દષ્ટિબિંદુ છે. મામાન્ય માણસ પોતાના પૂર્વજોના રહેઠાણ તરફ જે માન ને ભક્તિથી જુએ છે તેવા જ માનથી કેંચો તેમના પાટનગર તરફ જુએ છે.

ફેંચોને ગ્રેર છે અને જોન ઓફ આર્ક ને નેપોલીઅન-ફેંચોનાં આદર્શ સ્ત્રી ને પુરુષ-ફેંચ પ્રગ્નને પ્રોત્સાહન આપે છે ને તેમનું જીવન ઘડે છે.

આ સ્મરણમય અને મંસ્કારી શહેરમાં મમે તે કથનકારની વૃત્તિઓ સતેજ થાય ને કળવાય એમાં કે નવાઈ નથી. અને જો તે કથનકાર ફેંચ હોય તો તે શહેર કરતા તેને બીજી કંઈ પ્રોત્સાહક પરિસ્થિતિ જોઈ એ ? તેને તો તેના પથ્થરપથ્થરમાં સર્જનની કલાણી નજરે પડે અને મો. ક્રાંસને પણ તેમ જ થયું.

આ શહેરમાં તેમણે જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોનાં માણસની નિર્બલતાનાં, દુખનાં, વિચેત્રના, મુખની ચંચલતાનાં દર્શન કર્યાં. માણસમાં રહેલા સનાતન ઇશ્કનો સ્થાયી અને અસ્થાયી રૂપે ત્યાં તેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો, અને ત્યાં જ તેમણે અંતરનું સૌન્દર્ય કેળવ્યું. તેમનાં લખાણોમાં તે મળક કરે છે, કટાક્ષ ફેંકે છે, તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરે છે પણ છતાં તેમાં મતભેદ, દુઃખ, રુખલન ને નિરાધારી તરફ તેમનાં ઔદાર્ય અને અનુકંપા દેખાયા વિના રહેતાં નથી.

નીશાળ છોડ્યા પછી ક્યાં સુધી તો શો વ્યવસાય સ્વીકારવો એ આનાતોલ ક્રાસને સુઝ્યું જ નહોતું. પિતાને આ બાળક માટે કે બહુ આશા નહોતી. માતાને મન તો એનો પુત્ર મર્વમાં પ્રકાશવાને મર્મીયો હતો. પિતાના વ્યવહારુ સ્વભાવને પુત્રને એકદમ ઢેકણે પાડવાની બહુ ઉતાવળ ન આવી. માતાએ ઘણા મોટા કામોને માં સર્જાએલા પુત્રને એકદમ ઝંખલાવવાનું કે કહ્યું નહોતું. પરિણામે અભ્યાસ પુરો કર્યા પછી કે પણ વ્યવસાય વગર ક્યાં સુધી ક્રાંસ ફરતા જ રહ્યા.

પણ આ વર્ષો કે એમણે નકામાં નહોતાં માળ્યાં. માહિત્ય રસિકોની મંડળીઓમાં તે ફરતા અને ઘણા ઉગતા સાહિત્યકોનાં સમાગમમાં આવતા. એમના એ વખતના ઘણા મિત્રો તે પછીન અગ્રગણ્ય સાહિત્યકોમાં ગણાયા છે. એમને પણ સાહિત્યમેવાની ધુન્વારથી લાગી. એમણે કવિ આલફ્રેડ દ. વી ના જીવનનું પહેલું

પુસ્તક ૧૮૬૬ માં લખ્યું ફ્રાંસની શક્તિ આ વખતે બહુ ખીલેલી નહોતી એમણે ચોપાનીઆમાં પણ પોતાના લેખો આપવા માડ્યા બી માગ નામના પ્રકાશકને માટે કેટલાક જુના પુસ્તકોની ભૂમિકાઓ પણ એ લખતા, પણ આટલાથી નિર્વાહ પુરતું ઝમાવું અશક્ય હતું

પણ એટલામાં મન ૧૮૭૦ માં લઢાઈના મગળાચરણ થયા અને ફ્રાંસે ક્યમને બદલે તવવાર પડી પણ ગોળાઓના વરગાદ નીચે પણ એ એમનો માનીતો વર્જીલ વાચનાનું સુગતા નહીં એ વખતમાં શાંતિના ઉનામકે આ નરે યુદ્ધના બચારમાં એક પુસ્તકે પણ લખ્યું છે

ત્યાંથી પાછા આવતા ફ્રાંસ માહિત્યના ક્ષેત્રમાં પાછા આગ્યા પણ એમને જે કામ મળતું તે એમની જરૂરીઆતને પુરતું ન હતું તેથી એમણે ૧૮૭૪ માં લગ્ગર્જની લાયબ્રેરીમાં લાયબ્રેરીઅનની જગા સ્વીકારી એ જ લાયબ્રેરીમાં પ્રથમથી કામ કરતા ત્રણ સાથીઓ હતા એમના વખાણમાં માત્ર એટલું જ કહી ચકાવ કે પોતાને માટે ધણો ઉચો મત ધરાવનારા એ લેખકો હતા, પણ પગરપગને માટેનો તિરસ્કાર વિષયીએ વધારે ઉડો હતો પણ એ ત્રણ એક ખામતમાં એકમત હતા પોતે જે કામ ન કરતા—આનાતોલ કામ પામે બહુ કામ કરાવવામાં આવતું હોય પગરપગ વૈમનસ્ય અતિશય વધતું ગયું અને આનાતોલ ફ્રાંસે એ સ્થળેથી રાજીનામું આપ્યું

મેં આનાતોલ કામ આ વખતે વિદ્વાન વિનોદી, ચતુર, સારા સ્વભાવવાળા અને સગસ વાનગીત કરનારા લેખાતા આ બધા ગુણો, વિદ્વતા, મસ્કાગિતા અને સુગતા પાગખવાની રક્તિ એ જીવનમાં ધણા કીમતી સદ્ગુણો છે મગજનાં રણભાર તરીકે તે મુદત પણ લાગે છે પણ પૈમાં કમાવાને તો કામ જ કરવું જોઈએ. મેં ફ્રાંસે આવક વધારવાનું એક બીજું માધન તો રૂઝેના રાબ્દકોષ માટે કામ કરવાનું સોંપી કાઢ્યું પણ એમાંથી દર વખતે પૈમાં નહો

મળતા ને તેથી લલિત્યના આ મહાન લેખકને પાકસાઅની ચોપડી-માં લેખ લખી પૈમા મેળવવા પડતા.

મેા આનાતોલ કાસે ગદ્યરચના માથે માથે પદ્યરચના પણ કરી છે. એમના કાવ્યોમા સુરુચિ છે, કવિતા છે, કલ્પના છે અને ભાવો પણ છે પણ એમનું મહાન સાહિત્યકર્તું પદ તો એમના ગદ્ય લેખોએ જ એમને અપાવ્યું છે.

ક્રાંસનું પ્રથમ લઘુ જીવન ગેરીનની લગ્નીજી સાથે થયું હતું. આ લઘુથી એમને એક પુત્રી થઈ. શરુઆતમાં આ બેંકું સુખી હતું પણ એમનું જોડાણ બહુ વખત ટક્યું નહીં. 'માઈ ફ્રેંડસ બુક' માં આ ગૃહજીવનનું એક સુંદર ચિત્ર ક્રાંસની દૃષ્ટિએ દોરેલું છે. પણ આ જીવનની થોડી જ સુંદરતાઓ જે પછે એ અનુભવાઈ હોય તે પણ જતાં એનું એ જ આકર્ષણ ધારીને રહે છે.

આ બધાં વર્ષોમાં ક્રાંસે એક પછી એક પુસ્તકો પ્રકાશવાનું કાર્ય પણ ચાલુ જ રાખ્યું હતું. એક પણ એવું વર્ષ ખાલી નહીં ગયું હોય કે જેમાં તેમણે એક પણ પુસ્તક બહાર પાડ્યું ન હોય. અત્યાર સુધીમાં એ પુરતા વિખ્યાત થઈ ચુક્યા હતા. મેં. ક્રાંસ સન ૧૮૯૧ના ડીસેમ્બરની ૨૪ મીએ ક્રાંસની એકેડેમીના સભ્ય ચુંટાયા.

મેં. ક્રાંસે મુસાફરી ખુબ કરી છે. સ્વેન ને ઈટલીથી તો એ પોતાના દેશ નેટલા જ પરિચિત છે. અમેરીકા અને ઈંગ્લાંડમાં પણ એ જઈ આવ્યા છે. ઈંગ્લાંડની એમની મુલાકાત દરમીઆન એમને પુષ્કળ માન મળ્યું હતું. એમને માન આપવાની સલામાં મી. બર્નાર્ડ શો પ્રમુખ હતા. એ વખતે બનેલા એક અપૂર્વ બનાવનો ઉતારો જરૂર કરવા જેવો છે :

આનાતોલ ક્રાંસનું ભાષણ પુરું થતાં જ એક વિચિત્ર ને અદ્વિતીય પ્રસંગ ઉપજ્યો. સામાન્ય રીતે આનાતોલ ક્રાંસને અને પ્રાકૃતિક સ્વસ્થતાને ખાદ્ય ગાળના છંદા ગણાતા; પરંતુ આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે તો તેમણે સારાએ

જીવનની શારીરિક શક્તિ એક ક્ષણમા એવી રીતે વાપરી કે સૌ આશ્ચર્ય-ચકિત જ થઈ ગયા હાથ લખાવી ' ઈંગ્લાડના મોનોચર ' તરફ તે આગળ વધ્યા અને એકદમ તેમને ગળે વળગી પડી તેના (બર્નાર્ડ શોના) શરમથી લાલ બનના દરેક આંતરે એકએક ચુબન લીડુ. કદાચ રંગભૂમિ ઉપર ઈંદ્રતુલ વજ્ર પડ્યું હોત તોપણ આ અતિ રમણીય પ્રસંગે ફેબીન્સો જેટલા આશ્ચર્ય-મુગ્ધ થયા તેટલા ન થયા હોત

મી રો-અતડા અને અસ્પર્શ્ય મી રો-સહેજ એક ક્ષણ માટે ગભરાયા; પરંતુ એક જ ક્ષણમા તેમણે સ્વસ્થ થઈ બેઠક અને આનંદપૂર્વક હર્ષની તાગીઓના ગટગટાટ વચ્ચે મો ક્રાંસના આર્થિકનોનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

માર્ક રુથફોર્ડને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ચુબનો, ઇંદરેનના ગળે વીંટાતો નેસેફ, એફેસસ ઉપર પોવને ગુરુજન તરફથી મળેલા ચુબનો, એકાત વાતાવરણને સરાખિત કરતા રોમીઓ અને જીવીએટના ચુબનો અદ્ભુત પરાક્રમે પછી પેનીલોપ અને યુવીસીસના હૃદયમીલનમાથી એક પછી સ્ટેનાપોર ખાતે થએલા ઈંગ્લાડના જ્યોર્જ બોયા અને ક્રાંસની લુઈ અરાડમી સાથેના હૃદયાવિગન જેટલું મહત્ત્વનું આસિગન જણાતું નથી. ને તે બર્નાર્ડ શો અને આનાતોલ ક્રાંસના આસિગનો જેવા ભાગ્યશાળી નીવડયા હોત તો જરૂર આને વધારે મહત્ત્વનું પદ આપત

આ પછીના આનાતોલ ક્રાંસના જીવનના છેવટના અગત્યના બનાવોમા બે જ વસ્તુઓ નોંધી શકાય ૧૯૨૦ મા મેડમોઝેલ એમા લે પ્રેવોટ સાથેના તેમના લગ્ન અને ૧૯૨૧ મા તેમને મળેલું ' નોમેલ પ્રાઈઝ ' એક ખીન્ને બનાવ પણ નોંધના જેવો છે ૧૯૨૨ની પાનખર ઋતુમા સાહિત્યકો અને જીવિમાનોની બનેલી દુનીઆ એક ખમગ સાલગીને ચમત્કે કે આનાતોલ ક્રાંસના બધા પુસ્તકો રોમન ફ્યોલીક સપ્રવાર તરફથી બહિષ્કારની યાદીમા મુકવામા આવ્યા છે એમા ન વપગયો સારાસારનો વિવેક કે નહોતું એમા કે ડહાપણ આનાતોલ ક્રાંસના પુસ્તકોને તો એથી વધારે જાહેરાત મળી અને લોકોનું ધ્યાન તેમના તરફ વધારે ખેંચાયું ઈંગ્લાડમા મંત્રદાયના આ જાતના ફરમાનોથી કે અમર ભાગ્યે જ થઈ.

મોં. આનાતોલ ક્રાંમ યુદ્ધની વિરુદ્ધ છે અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે એમના વિચારો ફેટલાકને વિચિત્ર લાગતા. એમણે એમનાં પુસ્તકોમાં જેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઉતાર્યું છે તેટલું કાંઈ પણ મહાન લેખકે નથી ઉતાર્યું અને એમાં એમણે ધાતુના કીર્તિસ્તંભોથીએ વધારે ટકે તેવા રમગ્યુસ્તંભો પોતાને માટે રચ્યા છે.

આનાતોલ ક્રામનું પહેલું વાર્તાનું પુસ્તક સને ૧૮૭૯ માં બહાર પડ્યું પણ તેણે બહુ ધ્યાન જેમ્યું નહોતું. લોકોએ તો એમના ૧૮૮૧ માં લખેલા 'કાર્મિ ઓફ સીન્સેસ્ટર બોનાર્ડ' નામના પુસ્તકથી જ એમને ઓળખ્યા. આ વખતે આનાતોલ ફ્રાંસની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. એમના ખીજાં પુસ્તકો 'માઈ ફ્રેન્ડ્સ શુક', 'પીએર તોઝીએર', 'લીટલ પીએર', 'ધી બ્લુમ ઓફ લાર્કફ' ધણુંખરું એમની પોતાની જ જીંદગી પરથી લખાએલાં છે. 'થાઈસ' એમણે ૧૮૯૦ માં લખી. ખીજું કોઈ પણ પુસ્તક ન રચ્યું હોત તોપણ આ પુસ્તકથી જ એમને જગતના સાહિત્યકોમાં અમરસ્થાન મળત.

'રેડ લીવી'એ પણ એમનું અતિશય આકર્ષક પુસ્તક છે. એમાં એ મહાન કલાકારનો ચબ્બો અને ભાવો પરનો કાણુ અદ્ભુત રીતે જણાઈ આવે છે. આનાતોલ ફ્રાંસે ખીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. આ નાના લેખમાં એ સર્વનો તો માત્ર નામનિર્દેશ જ થઈ શકે. એમાંનાં ઘણાંખરાંનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થઈ ગયાં છે.

ઉપર લખ્યાં તે શીવાયનાં એમનાં વધારે સુખસિદ્ધ પુસ્તકો નીચેનાં ગણી શકાય—'મધર ઓફ પર્સ', 'એટ ધી સાર્મન ઓફ રેન પેટોક', 'ધી ઓપીનીયન્સ ઓફ જેરોમ કાર્મનાર્ડ', 'ધી એમેથીસ્ટ રીંગ', 'પેન્થીન આઈલેન્ડ', 'ગોડઝ આર એથર્સ', 'રીવોલ્ટ ઓફ એન્જલસ', 'કેકનબીલ' વગેરે વગેરે. આ શીવાય પણ એમના ખીજાં ઘણાં પુસ્તકો છે. સાહિત્ય અને સાહિત્યકોની સમાલોચના કરતા એમના 'ઓન લાર્કફ એન્ડ લેટર્સ'ના ચાર વિભાગ ભૂતકાલના સાહિત્યકોમાં એમને અનેરું સ્થાન અપાવે છે.

મેં. આનાતોલ ફ્રાંસની સૈધી વિવિધ અને કલાત્મક છે. પણ એમનાં ઘણાં પુસ્તકોમાં એક આખી વાર્તા કળતા બુદ્ધ બુદ્ધ બનાવેલી દાર જેની-છુટા છુટા કુલોની ગુલેલી આખી પુષ્પમાળ જેની-વસ્તુ-રચના વધારે પ્રધાનપદે હોય છે ને ઘણી વાર તો એક વિભાગને દાનિ ન પહોંચે તેવા છુટા મંગધ વગરના વિભાગો પણ હોય છે. જાણે એક એક પ્રકરણ એક એક જુદી જ વાર્તા હોય એવું લાગે છે. એમનાં ' રેક લીલી ' કે ' થાઈસ ' જેવા પુસ્તકો આ પ્રકારનાં ન ગણી શકાય એમથી તો એક પણ વસ્તુ કાઢી લઈએ તો આખી રચના જ બગડી જાય. પણ આવી છુટી કે એકત્ર ગમે તેવી રચનામાં એ પગિસ્થિતિના વર્ણન અને મનુષ્યસ્વભાવના દર્શન અદ્ભુત રીતે કરાવે છે. ક્રીષ્નામાં ક્રીષ્ણ બીના કે આછામા આછો રંગ એ પ્રુખીદાગ રીતે પુરે છે. માનવસ્વભાવની એ બધી નબળાઈઓ જાણે છે પણ બાલકોની ભુનો તગ્ધ મોઢાં હમે તેમ અડધી રમુજ, અડધી સદાનુભૂતિભરી રીતે ચીઢાયા વિના સહી લઈને એ નીરખે છે. બહારથી એ વિકલાવી (cygares) દેખાય છે પણ એની પાછળ હૃદયનો ધમકાર ચતુર જોનારને તરત દેખાઈ આવે એવો છે.

એમનો વિનોદ સૂક્ષ્મ, સચોટ અને આખાદ છે, પણ એ પોતે ગંભીર દેખાઈને મશ્કરી કરનારની માફક પોતાની ગંભીરતાનો ડોળ કઢી હોડતા નથી. દરેક વસ્તુનો-પવિત્ર પૂજ્ય ગણાએલી વસ્તુઓથી માડીને છવનની સામાન્ય બીનાઓ સુદાતનો-એ ઉપહાસ કરે છે; ઘણી વાર આકરુ લાગે તેવી રીતે. પણ ભગ્નતા અને સગ્સતાને માટે એમના હૃદયમાં જે ભાવ છે તે હોવાનો બહુ થોડા જ કયાકરો દાવો કરી શકે. એમનો પરિહાસ જોટલો આકરો છે તેટલો મહદથી પણ છે, પણ મિત્રભાવે કર્યો હોય તો : યત્રુભાવે કરેલા એમના કટાક્ષમા તીર કરતાએ વધારે તીક્ષ્ણતા હોય છે.

તાદશ્યતા આણવાની એમની શક્તિ અપૂર્વ કહી શકાય. છેક

બાલકથી માંડીને વૃદ્ધના સ્વભાવના એકેએક છાયાભેદથી એ પરિચિત છે. સ્ત્રીઓનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે-પણ જરા દયાહીન રીતે દરેક દુઃખની અને દરેક અવસ્થાની સ્ત્રીઓ એમની જિજ્ઞાસાનો વિષય છે અને સ્ત્રીઓનો એમને ઘણો પરિચય હોય એમ પણ લાગે છે

માણુસના સ્વભાવમા ગહેલા મનોભાવ ને ઇદ્રિયવૃત્તિઓને એ સતાડવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા પણ દરેક જીણા બેદને પણ એ પકડે છે ને ઉચ્ચારે છે ઇદ્રિયવૃત્તિઓને એ ઘણીવાર પ્રધાનપદ-સક્ષોભ પમાડે તેવી રીતે-પણ આપે છે અને આ બધામા કોઈ કોઈ વાર નિદ્રમ હોય એવું લાગ્યા વિના નથી રહેતું એ શુદ્ધિના આડબરવાળા (pradābh) સ્વભાવને માટે એમને જરાએ દયા આવતી દેખાતી નથી ને તોપણ ઘણીવાર સરસતા ને કેટલીક વાર ભવ્યતાને શિખરે એ પહોંચે છે ચિત્રદારની માફક નવાનના ચિત્રફલકો માનદાર્થ પમાડે તેવી રીતે એ અપાટનમય દષ્ટિ સમક્ષ ખુલા મુકતા જ જાય છે ઘણી વાર વધારે પડતું બોલી એ ગભરાવે છે ખરા, પણ તેથી એમની મહત્તાના શિખર પરથી ગળડાવી પાડવાની તો કોઈની તાકાત નથી

આનાતોલ ફાસને મન સૌથી ન માફ કરી શકાય એવો ગુન્હો સગસતાનો દ્રોહ છે, ને એ એક જ દેવીની ઉપાસનામા એમણે આખું જીવન વ્યતીત કર્યું છે એમની ક્યાપરીક્ષા અને ગમવૃત્તિ માટે તો બે મત હોઈ જ ન શકે

માણુસ તરીકે જરાક આત્માભિમાની, કદાચ અહંકારી, સાં સ્વભાવના, ઘણા જ આર્કર્ષક વ્યક્તિત્વવાળા એવા દૈક આપાં એમને વગર જોયે કંઈપી શકીએ.

આવા સમર્થ સાહિત્યકો આપણા ગુજરાતમાં પણ કયા અનુતરશે ?

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

જેમ દોઢ પ્રતિભાશાળી નરના આગમનથી યુગ શરુ થાય છે, તેમ એવા યુગનાં દાર વાસવાનું કાર્ય પણ ઘણી વાર દોઢ એવા જ પ્રતિભાશાળી નરને હાથે બને છે. ઘણીવાર એ પુરા થએલા યુગનાં બધાં બજો એ નરમાં મૂર્તિમાન પણ થયાં હોય છે. એવા નરની દષ્ટિ જૂતકાલમાંથી પ્રેરણા લે છે. નવા વેગના પુરની ઉન્નતતા આવડે બહુ ફાવતી નથી. કવીશ્વર દલપતરામને પણ કેંક આપણે આ જ વર્ગમાં મુકી શકીએ.

એમનો જન્મ ઓગણીસમી સદીની શરુઆતમાં—સને ૧૮૨૦માં થયો હતો અને સદીના અંત સુધી—૧૮૯૮ સુધી—એમનો આયુષ્યકાળ પહોંચ્યો હતો. આ અડ્ડોનેર વર્ષના લાંબા જીવનકાળમાં, ટીપે ટીપે ભરાય તોએ લાંબે કાળે સરોવર થાય, એમ એમણે ઘણી કવિતાઓ રચી છે, અને એ સમયના ઉત્કૃષ્ટકાળમાં એમણે બને તેટલો વેગ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કવિ દલપતરામનો સમય એટલે જુનાં અને નવાં બજોની અને જુના અને નવા મનોની અધ્યપ્રઅધીનો કાળ. પશ્ચિમનાં નવાં બજો અને વિચારપ્રવાહોનું આક્રમણ તે જ કાળમાં આપણા દેશમાં થવા માંડ્યું હતું. આ નવો વા કેવી જાતનો વાય છે તેથી અગ્રણી જુના મતવાદીઓએ, સંસારમાં અને સાહિત્યમાં, અદ્વિતીય રક્ષણના કાયદાને

વશ થઈને વિગ્રહ પણ તેજ કાગમાં સજ્જક રીતે આરબ્યો હતો કવિ દવપતરામે જુના સાહિત્યમાના બધા બળો પોતાનામાં મૂર્તિમાન કર્યા હતા એમનું ખરું સ્થાન તો, એક વાર આપણા પ્રમુખ મહાશયે કોઈક સ્થળે કંચુ હતું તેમ, પ્રાચીનોના હેત્વા પ્રતિનિધિ તરીકે સાહિત્યમાં મણ્ડી શકાય

પણ એમણે પોતાની કવિતાનો ઉપયોગ ધણેખરે તો નવ જગોને પોષવામાં કર્યો છે એમની કવિતાનો ખાસ ઉપયોગ, રજન કરે છતાં ઉપદેશ આપે અને ધીમી પણ હલ રીતે અદાનતાના મૂળ કાપે, એવો છે છે.

એટલું ખરું કે એમની કવિતાનો જોડો વિસ્તાર છે તેવું ઉગ્રણ નથી ને તેમાં જોશ-ભાવો સાથે વાચકને પણ ધમકી જાય એવું જોશ-નથી એવું કારણ એમ કહી શકાય કે એમની કવિતાઓ અત્યંત જોશને પરિણામે નથી જન્મેની પણ મણિતશાસ્ત્રી જેવા ગોઠનાએવા મગજમાંથી બરાબર વ્યવસ્થિત રીતે બહાર આણેની એ રચના છે। એમની કવિતાનો ઉદ્દેશ લોકોનું અજ્ઞાન ટાળવાનો, વહેમ અને દુષ્ટ રીવાજો સામે લડવાનો અને ચેતવવાનો, ઉપદેશ પણ આપવાનો અને કદાચ એક જગત્સુ દરીદ્ર સામે ટકી રહેવાનો પણ હતો એવું લાગે છે એમને 'યાહોમ' કરવાને બદલે 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' સમજાવી લોકપ્રિયતા સાધવી હતી એમનો ઉદ્દેશ એમણે જીવનમાં બરાબર પાર પાડ્યો, અને પ્રતિજ્ઞા અને લોકપ્રિયતા બંને એમણે સાધ્યા પણ તેથી એમની કવિતા ઉડુનો કરવાને બદલે લોકરજન કરીને જ સતોષ પામી છે ને તેથી આમ ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ રચાએલી કવિતાઓનો રસ પણ, એમાંનું ઉપયોગીપણું જાણી રહે ત્યારે આજે થાય એ સ્વાભાવિક છે

કવિ દવપતરામે પિંગળ અને અનકરશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એમની કવિતા પિંગળના નિયમોને વશ રહેનારી અને અનકરોની રમતમાં આનંદ માનનારી છે. એમણે ફટલાક પ્રમથોના

ચોક્કા રચીને પણ કેટલોક વિનોદ કરવાનો અને કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આવી રમતોમાં પ્રતિભા ન હોય—ન આવી શકે જુના વખતમાં કદાચ શિષ્ટ સાહિત્યનો આ એક પ્રકાર હતો. અને દલપતરામે પણ આવી શિષ્ટતા આણવાનો સરખ પ્રયત્ન આવી કવિતાઓમાં કર્યો છે.

કવિ દલપતરામ આપણને અત્યારે તો કવિ કરતા એક વડીન જેવા-શીખામણ આપતા, સમજાવતા, ધીરે ધીરે આપણી હડોને ફર કરતા અને કદી કદી વિનોદ કરાવતા હોય એવા-વધારે લાગે છે. અને લોકોનો બાવ ક દ ડા ઉપરનો હતો તે ધણુ ખરૂં આ પ્રકાર હોવાને લીધે જ એમની કવિનામાં ખામીઓ હતી કે નહીં એ જોવાનું બાગ્યે કોઈને મન થાય છે.

કવિને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપી ટકાવી રાખનાર ફાર્મસસાહેબ હતા એ મનેનો મનઘ કવિ અને નૃપ વચ્ચે હોય છે તેના પ્રભરની મૈત્રીનો હતો. કવિ નમદની સાથેના વિગ્રહને લીધે એમનામાં આગ્રહ અને ધારણાશક્તિ ઉત્પન્ન થયા ફાર્મસ સાહેબે એમની અભિલાષાઓને પોતાને જોઈએ તેની રીતે વાળી જળસિંચન કર્યું અને આશ્રય આપ્યો આ ફાર્મસ સાહેબ ન હોત તો દલપતરામ કવિ તો રહેત પણ કનીશ્વરની પદ્મીએ કદાચ નહીં પહોંચત. એમણે પણ 'ફાર્મસ વિનાસ' અને 'ફાર્મસવિરહ' રચી પોતાની કૃતચત્રા પુરેપુરી દર્શાવી આપી છે.

એમના જીવનમાં ને કરનમાં તોફાનો નથી—આબ્યાં જ નથી કહીએ તો માત્રે ડાહ્યા દલપતરામમાં આપણા પ્રાચીનોએ કેટલાએ હજારો વર્ષોના અભ્યાસથી સેવેની શાંતિ જ દુઝોચર થાય છે નર્મદની માફક એમણે કદી પ્રતોષનો જાણ જ નથી અને તેથી એમને કદી માનમગ કે ગૌરવમગ થવાનો કે એમની સમતાને હતાવે એવા આત્મમથનો કરવાનો પ્રમગ જ આજ્યો નથી કુવિનના, પ્રતિદા, ખાન લી, એમણે જીંદગીના અત સુધી અનુભવી છે.

પણ એક વાત સદગ સ્ફુરે છે કવિવર નર્મદ જો આ જ અગામી ન જન્મ્યો હોત તો કવીશ્વર દલપતગમમાં જીનાંતુ આટલું પ્રતિનિધિત્વ સ્પષ્ટ સ્ફુરત ખરું કે ? તેમજ એમની કાવ્યસરિતાનો પણ આટલો વિસ્તારવાગો પણ થયો હોત કે ? નર્મદાશકરે વિરુદ્ધભાવે કરેલી આ પ્રકારની અસર દલપતરામ પર ઢેલવી દરો તે તો કેમ સમર્થ કાવ્યશાસ્ત્રી જ રોધી શકે આ પ્રસંગે એ પ્રકારની અર્થ અપ્રાસંગિક ગણાય

કવિ દલપતરામે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો, પણ વિધવા-વિવાહતી તરફેણમાં મત દર્શાવવા જેટલા આમળ પડતા વિચાર તેઓ ધરાવતા દાસ્યરમને પણ એમની કવિતામાં હીક સ્થાન છે. એમણે કોઈ પણ રસને નિરકુશપણે પોતાની કવિતામાં વહેવા દીધો નથી, પણ દરેક રમતો જરૂર પુરતો જ, જાણે તોળીએળીને કરતા હોય એવો ઉપયોગ કર્યો છે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એમના છેક ઉત્તર વય સુધી, નેત્રો ગુમાન્યા પછી પણ એમણે ચાલુ રાખી હતી. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં એમનો ફાળો ઘણો સગીન હતો.

આવા એક પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યક્રમાના છેલ્લા પણ વિચારોમાં કે નિરતાગમ કોઈ રીતે ઉતરતા નહીં એવા કલાશ્વરને શ્રદ્ધા અને પ્રેમની નમ્ર અજલિ આપતા મને આનંદ થાય છે.

। અગ્રેશમાં એક કહેવત છે કે “કોઈ મદાપુરુષ પોતાના દેશકાળ પહેલા જન્મતો નથી” એ વાતમા જેમ મત્ત છે તેમ “ઘટલાક મદા પુરુષો પોતાના દેશકાળને ધડાને જન્મે છે” એમ આપણે સુધારીને કહીએ તો એ વાતમા કે ઓછું સત્ય નથી । જેમ એ યુગના જોના કીલીને પોતાના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યને ધડે છે તેમ એના સ્વભાવ અને ચારિત્ર્યના વિશિષ્ટ તત્ત્વો સમાજમા નવા આદોનનો પ્રસારે છે. પ્રગતી પ્રગતિનો ઇતિહાસ તે આવા મદાપુરુષોએ પ્રગટાવેલા આદોનનો ઇતિહાસ આજથી ■ સાત દાયકા પૂર્વે, જ્યારે ગુજરાત પ્રગતિપથમા પહેલા જ પગલા માડતુ હતુ, ત્યારે જે આદોનનો નર્મદે સગ્ગઆ તેનાથી એનો વિકાસ કેટલો પાસે આપ્યો એ વાનતો ખ્યાલ તો એ વખતના સમનમજોનો અભ્યાસ કરીએ ત્યારે જ આવે છે.

। નર્મદ સમયભૂતિ હતો, તેનાથીએ સમયને ધડનારો વધારે હતો ।) ગરવી ગુજરાન-વખતે માડી મણ્વતી ગુજરાત-મા તે વખતે ઘણી ઘણી વસ્તુઓની ખામી હતી. ગુજરાતી ભાષા તે વખતે ખીચેલી ન હતી ગુજરાતીમા પદ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાતુ ને વખતે કે સાધન ન હતું. ગુજરાતી વાણીમા વિચારોને દર્શાવવાતુ સામર્થ્ય નહોતુ શબ્દોને સમ્રહે અને શબ્દોના અર્થ કહે એવો એકે શબ્દકોષ નહોતો. આમાની એકેક વસ્તુ પુરી પાડતા આખી છદ્મીની મહેનત કેટલાકને કરની પડે છે. સાહિત્યપરિપદો અનેક જથ્થુની મહેનત છતા જે વસ્તુ કરી શક્તી નથી, નર્મદે એકલે હાથે ને અકિચન અવસ્થામા આ જાધુ સાધ્યુ. એણે રસ ને અતકાર, પિગળ ને છદ્મશાસ્ત્ર, પદ્ય મઘના વિવિધ બાવોને વ્યક્ત કરનારા અને નિવિધ રસોને પેપનારા પ્રકારો અને સોનો મુકુટમણિ એવો એક કોષ ગુજરાનને આપ્યા. ગુજરાનને અનેક પ્રાતો હતી આપે એવા લઢવૈયા કરતા બાપના આમ અનેક ક્ષેત્રોને ખેડનાર અને ગુર્જરીને સમૃદ્ધ કરનાર આ એક નરવીરની સેવા એછી કીમતી છે એમ કોઈ કહી શકશે ?

આ મહાકવિનો જન્મ આજથી લગભગ એક સદી પૂર્વે ઇ. સ. ૧૮૩૩ માં થયો હતો. કુટુંબ મધ્યમ સ્થિતિનું અને માતાપિતા સાધારણ પકિતના હતાં. આવા ઘરમાં અને આવા સંયોગમાં જન્મેલા નર્મદાશંકરમાં સાહિત્યના આવા હિચ્છા સરકારો ક્યાંથી આવ્યા એ સંતતિશાસ્ત્રના નિયમનો એક કોણડો છે. બાળકપણમાં આ કવિ બીકણ હતા એમ તેઓ પોતે જ કહે છે. સ્વભાવનો જે ગુણ કે અવર્ગણ બાળકપણે કે મોટપણે માણસને નડ્યો હોય તેની સામે તેને ખુબ ધૃણા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની સામે બડ ઉઠાવી અને છેક બીજા છેડા પર જઈને બેસે છે. કવિ નર્મદાશંકરને પણ નીડરતાનો ગુણ આમજ વધારે ગમી ગયો હોય તો એમાં કે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

કવિ નર્મદાશંકરનું બાળપણ ખાસ બીનાઓથી ભરપૂર લાગતું નથી. પણ મુજબમાં આવ્યા પછી અને કાલેજમાં ગયા પછી એમણે એક બે મંડળીઓ રચાવી હતી એમાં કવિનું મોંથી પહેલું ગદ્ય ભાષણ 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' વચ્ચાલું હતું. કવિની ભાષામાં આ સમયથી જ સચોટતા અને વેગ દેખા દે છે.

આ કાળ કવિની યુવાનાંના ઉમરનો હતો. એમને આ વખતે મનમાં પ્રેમના ને નામના મેળવવાના અનેક તરંગો ઉઠતા આ વખતે ઉઠેલાં સ્વપ્નો તમના અતકાળ સુધી સાથે રહ્યા. પ્રેમની લુપ્ત ભાગવા જતા એમણે સુખ અને પ્રતિષ્ઠા ખોવા ને દારિદ્ર વહેણું; નામના મેળવવા માટે શૌર્ય દેખાડતા ને પ્રેરતા એમણે અનેક પ્રતિસ્પર્ધાઓ ઉભા કીધા ને થોડાક મિત્રો પણ એમને લાધ્યા અને ઉત્તરકાળમાં દુખ, દર્દ, દારિદ્ર અને દુસ્મનોએ એમને યોગમથી ઘેર્યા છતાં આ નર-સિંહનો ટેક અંત સુધી અડગ રહ્યો.

કવિને કાન્ય લખવાની પહેલી સ્પુરણા લગભગ ૧૮૪૪ માં થઈ. પોતાની વૃત્તિઓ માટે વિકાસનું સાધન મળનાં એમને તે વખતે એક પ્રકારનો રમણનવૈરાગ્ય થયેલો હતો અને તેથી તેમના મહેલાં પડે

ધીરા બહતના હાથનાં " પરબ્રહ્મ જગદર્તા રે; સ્મરોની ભાઈ દુઃધડી " અને " શુભ તું મુરખ મમજો રે કહું છું ઘેના ફગી ફરી " એવા વૈરાગ્ય અને ભાકિતના હતા આ પ્રવત્તા પેતાની વૃત્તિએને હરી હામ કરવાને માટે અને કથામા આનંદ ન અનુભવતા પેતાના ચગડેજે ચઢેવા ચિત્તને આનંદ આપવાને માટે દત્તા આ કવિતા કરવાનો છદ એમને કે જેવો તેવો નહોતો લાગ્યો. પેતાની કવિતામા અપૂર્ણતા બાસે અને પોતે જે રસાનંદ તેથી માણતા તેમા જરા ક્ષતિ થાય તે કવિને રુચું નહિ. એમણે ગુજરાતી ભાષામા અલ્પમ્ય એવા પિંગળ, છદરાત્ર, અલ્પકારશાસ્ત્ર, રસપ્રવેશ, વગેરે ગ્રંથો સરકૃત આદિ અન્ય ભાષાઓમા આતિ પરિશ્રમે મેળવ્યા અને તેમનું અધ્યયન કરું-માત્ર અધ્યયન કરું એટલું જ નહીં પણ તે તે અધ્યયન કરેલા વિષયો તેમણે ગુજરાતી ભાષામા રચ્યા અને એ દિશામા અભ્યાસ કરનાર ધણા જણને સળતા કરી આપી. મહાપુરુષો માત્ર જાણીને કે મેળવીને એકવપેટા સતોષ નથી માનતા, પણ જાણેયુ અને મેળવેયુ ખામતે દેખાડીને જ સતોષ પામે છે, એ લક્ષણ કવિ જમદાજીકરમા મૂલ્યથી જ પ્રત્યક્ષ થએલું દેખાય છે.

લગભગ ૧૮૫૫ થી ૫૬ સુધીનો કાળ કવિ જમદાજીકરે પેતાના કવિજીવનને ઉપયોગી થાય તેવો અભ્યાસ કરનામા ગાળ્યો કાવ્યશાસ્ત્રનાં ગ્રંથો મેળવવા અને અભ્યાસ કરવામા એમણે શ્રમ કરવામા બાકી રાખી નહોતી અને સાથે સાથે એમની પેતાની કાવ્યરચનાનાં ગ્રંથો પ્રગટ થતા આટલા વર્ષોની તપશ્ચર્યાને અતે એમણે માતા સરસ્વતીનાં ખોળે માયું મુકવાનો સકલ્પ કર્યો, કવિના પેતાના જ શબ્દોમા આ ધન્ય દિવસનો આવેળ આમ થયેલો છે.— ' ઘેર આવી કલમના સામુ જોઈ આખમા ઝગઝગીઆ સાથે તેને અરજ કરી કે ' હવે હું તારે ખોળે છઉં. " જે જમાનામા એ જન્મ્યા એ જમાનામા ગુર્જરીને જ ખોળે માયું મુકીને જીવવાના સકલ્પ કરનાર જનની વીરતા કેટલી હશે એની તો અમારે માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે, અથવા કદાચ એમ પણ

હોય કે એ જ જમાનામાં એ પ્રકારની વીરતા શક્ય હોય. અત્યારે તો કોઈ એવી વીરતા દાખવવા જાય તો માત્રકૃતિ કરવા જેવી દીનતામાં એને સરી જવું પડે છે.

નર્મદના જમાનામાં મોટા ગણાતા દલપતરામ અને નર્મદ બંને જીંદગીમાં એક વખત વાદ કરવા સાથે મળ્યા હતા એ નર્મદના જીવનની એક નોંધવાલાયક બીના ગણાય છે. શા સારું ? શીખામણોની ધાતો જેવી અને મુખ્યત્વે ઝડઝમક અને પ્રાસ અનુપ્રાસની આંટીધુટીમાં જ શું ચર્ચા રહેતી દલપતની કવિતા અને પ્રેમશૌર્યનાં ગીત ગાતી નર્મદની કવિતાનો મેળ કેમ સંભવે ? બંનેની વાંધાના બપોરે પરસ્પર છુટી હશે ત્યારે સમારંજની અને વેગવતી બે શૈલિઓનો સંગમ ઉનાળામાં છાછરી પછુ મોટા પટવાળી સાબરમતી અને પ્રમથુમાં નાના દેખાતાં છતાં સર્વને ધસડી જાય એવા જોશવાળાં હ્રાસમતીના નીર બંને એક સાથે મળે ત્યારે જે કે બંને એવં જ કે તે વખતે બન્યું હશે.

તેનાથીએ વધારે મનાય એવું રીગત-દેખાડયું અને તે જદુનાય મદારાજ માથે પુનર્વિવાહ સબધી વાં કરવા જવાનું આજથી મીતેર વર્ષ પૂરે જ્યારે પુનર્વિવાહનું નામ દેતું એમા પણ મોટું પાપ-ચોર્યામી લાખ અવતારમા ન છુટાય એવું પાપ-મનાતું હશે ત્યારે તે વીગે લાવિંગના આ લોકના ઈશ્વર અને પરલોકના તારણદાર ગણાય એવા વૈષ્ણવ મહારાજ ભક્તિરેલી વિધવા સ્ત્રીઓ સાથે, તેમની નિરાધારી અને માનસિક નિમળતાનો લાભ લઈ, ગમે એના નિષ્ઠ આચારો સેવતા હોય, તોએ તેમની સાથે-વાદ કરવો અને પુનર્વિવાહથી એવી ભક્તિધેની ગુનામડીઓને મુક્તિના દ્વાર દેખાડવા તેમા દ્વીમત અને મર્ગીની કટવી પતાકાખા કરિને દેખાડવી પડી હશે તેનું ચિત્ર તો માત્ર કદવનાદારા જ આપણે જાણુ જાણુ દેરી શકીએ

કવિના પિતા ૧૮૬૬મા મૃત્યુ પામ્યા અને કવિના કીર્તિસૂચે પશ્ચ આ સમયે મધ્યમ વયના આ જ વર્ષમા કવિએ 'કાડીઆ'મા વજ્રપ્રદારો રાફે કર્યા, પણ કવિની આર્થિક વિપત્તિઓ આ કાળ પછી ઘણી વધવા માડી આ વખતનું કરુણચિત્ર એમની જીવનકથા વાચતા આપણા મન પર જોરથી છોડે છે કવિનો ઉદ્ધર રસસ્વાદ, એમનું ખર્ચોગપણ, સામાજિક અને સામાજિક નિપત્તિઓ અને અર્થપ્રાપ્તિ માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો, કોઈ વખત ચાર આંગળના દુધપૌઆ ખાઈ મનાવી લેતું પડે એવી સ્થિતિ અને તે સાને અને જીવનમર પાળેનો ટેક છોડી લેવી પડેલી નોકરી અને તેથી એમણે અતુલવેળી માનસિક વ્યથા એ સૌ કવિની મહત્તાને તાવે છે. એટલે તાપ નહુ થોડા ગુર્જરીના મરસ્તી ઉપામણેએ સેવે હશે

વયમા એક નોવના જેવી ખીના રહી ગઈ કવિએ ૧૮૬૯-૭૦મા એક વિધવા સ્ત્રી સાથે ખાનગીમા પુનર્જન કર્યું હતું આ લગ્ને એમના આત્મિકજીવન પર શો શો પથંગે કરો હોતો એ વાત એમના જીવન ચરિત્રમા નથી પ્રેમને જીવગીતર જખનાર કવિને એથી પ્રેમ મળ્યો

અને ઝંખના શર્મા કે કેમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એમના કોઈ ભવિષ્યના જીવનચરિત્રકાર માટે રહેવા દઈશું.

આપણા સાહિત્યના મન્વંતરના મનુના જીવનની રૂપરેખા આમ આપણે જોઈ ગયા. એ જીવનને ધડનાર બળો શાં હતાં એ જોવાનો પણ આપણે થોડો પ્રયત્ન કરીશું.

નર્મદનો કાળ એ આપણા દેશમાં સંક્રાંતિનો કાળ હતો. પશ્ચિમની નવી ભાવનાઓ અને આચાર-વિચાર જોવાના દ્રષ્ટિબિંદુઓ એ ભાષાના અભ્યાસ સાથે આ દેશમાં આવવા માંડ્યા હતાં, અને તે દરેક પ્રશ્નને જોવાનો દ્રષ્ટિકોણ પણ બદલાવા માડ્યો હતો. ભાઈ જયોતીન્દ્ર હવે નર્મદના જીવનચરિત્રમાં એ કાળનું વર્ણન લખતાં અને નર્મદ પર તેની ચએલી અમર દર્શાવતા એ યુગમંજરી બધી અસરોનું એક સુંદર ચિત્ર આ પ્રમાણે દોરે છે:—

“ એ યુગ મંક્રાંતિનો હતો. પ્રાત કાળના પવનની પેઠે આંગ્રજ-વિદ્યાએ ગુજરાતના જીવનમાં ધામો પણ સ્પષ્ટ સંચાર કરવા માડ્યો હતો. ‘ આપણી દશા-આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ સાહિત્યવિષયક દશા-એક અધમ થઈ ગઈ છે, તેને સુધારવી જોઈએ ’ એવા વિચાર દેશજનોને તેમની ધારી લીધેલી કર્તવ્ય-દિશામાં પ્રેરી રહ્યા હતા. મુસલમાન રાજ્યના ભારી કોલાહલમાં આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિના પડધાઓ કેટલેક અશે દબાઈ ગયા હતા અને તેમાં નવી સંસ્કૃતિ અને નવા રાજ્યના પ્રથમ જ દર્શન થયાં.” એટલે લોકો સ્વાભાવિક રીતે તેના મોહમર્થા ચમકારથી અંતર્ભ ગયા. ઠેરઠેર સંસારસુધારકો પશ્ચિમના રંગે રંગાઈને સારા ભારતરૂપને એ રંગથી રંગી દેવાને કટિબદ્ધ થયા. અનેક સભાઓ સ્થપાઈ, અનેક પત્રો પ્રગટ થવા માડ્યાં, પુર્નાર્ચવાહનાં પગરણો મડાયાં, સામાજિક વિષયો પર નિમંત્રો લખાવા માંડ્યા અને સુધારાનાં બાપણો-ગઘમય બાપણોની પરપરા ચાલી રહી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રસ્થાન સમું મુંબઈ તે મંચનકાળના સાગર સમું બન્યું.

એ સર્વની અમર બધા મનુષ્યો પર થઈ. પરંતુ સૌથી વધારે નર્મદનો સંભાવ અતિ ઉમ્મ હોવાથી એ આ નવીન સરકારનો સમગ્રમાં સમગ્ર ઉદ્દેશ્યક બન્યો. નર્મદ એટલે વાતાવરણમાં ચતા દેરકાગે સુચવનાર અચુક 'મેરેમીટર.' પણ પાસની પેડે એની બધી જીર્મિએ આસપાસના વાતાવરણ પર જ અવલબતી એમ નહોતું. સમયે એને ધડપો અને એણે પોતાના સમયને ધડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

અંગ્રેજી શિક્ષણ નવું જ આ અરસામાં આપવાનું શરુ થયું હતું સોકાને અંગ્રેજી કવિઓની મોહિની પ્રથમ જ લાગી અને સાહિત્યમાં નવીન પ્રેરક બળો ઉત્પન્ન થયાં. શ્રીતાઓના મતોરજનાથે વ્યાખ્યાનો લખવા કે રાધાદૃષ્ટિને નામે પોતાનાં સુગારગીતો રચ્યાં એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાનાં બધનો, વર્ડઝર્થ, બાધરન અને રેકોટના પોતાના જ બાવનું પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શન કરાવનારા ગીતોનાં મોહ આગળ સિધિસ થઈ ગયાં, અને આત્મલક્ષી કવિતાના યુગની શરુઆત થઈ.

અને આત્મલક્ષી કવિતાના યુગનું દાર ઉઘાડવાને નર્મદ સર્વાશે યોગ્ય હતો. ઉપર કહ્યું તેમ નવીન સરકારનો એ સૌથી મમળ ઉદ્દેશ્યક હતો. તેમજ કવિતા લખવાનો આરંભ જ એણે પોતાની મનોબધા હલકી કરવાને કર્યો હતો. "કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરજન ભણ્યું" એવી કવિતાની એણે વ્યાખ્યા નહોતી બાધી. એને શ્રીતાઓને રીઝવવા નહોતા, પારકાની પરવા નહોતી, લોકમતનો ભય નહોતો "મને જ્યારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે, ત્યારે એ જ કામ હું તો કરીશ" એવો એનો નિશ્ચય હતો એટલે કાવ્યો એણે પોતાના આનંદને માટે લખવા માંડ્યાં. પરલક્ષીપણાનો એનામાં અભાવ હતો અને એનાં નાટકો એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. પોતાને લાગે તે, ખજી તે કડવું હોય કે મીઠું હોય, યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય હોય, તો પણ કહેવું જ એવી એની પ્રકૃતિ હતી. હોય એવું દર્શાવવાના આમહથી ન લખવાનું એણે લખી નાંખ્યું. પરદેશગમન, વિધવાવવાહ, જાતિનધન, દેશાભિમાન, કલ્યાદિ તે

સમયના સર્વે પુરુષોનું મનોમંથન કરનારા અનેક પ્રશ્નોએ એના હૃદયનું
પણ મંથન કર્યું, અને મંથનનું મહાફળ તે નર્મ-કવિતા; આથી
નર્મકવિતા એ મુન્દારાનું વાહનિવ ગણાતી.”

આ વર્ણનમાં કવિ નર્મદનાં યુગમળ ને તેની કવિતાનું બહુ
સચ્ચોટ ચિત્ર આપ્યુંને મળે છે. નવા બાવોને ઝીલનાર અને તેને
બ્યક્ત કરનાર નર્મનું સ્થાન અપૂર્વ છે.

કોઈકે કહ્યું છે કે / “નર્મદ કવિ તરીકે મોટા હતો, સાહિત્યક
તરીકે તેથીએ મોટા, ને મૌથી મોટા તો એ મનુષ્ય તરીકે હતો.”
કેટલાં થોડાં સાહિત્યકોની માનવતાની મદત્તા આમ સ્વીકારાય એવી છે.

પણ એ વાક્યમાં કવિ નર્મદની માનવતાની મદત્તાની ઉદ્દ્યોગખા
છે અને મને પણ લાગે છે કે નર્મદની ખરેખરી મદત્તા એ કવિ
હતો તેમાં નહીં, એ સાહિત્યકાર હતો તેમાં પણ નહીં, પણ એ માનવ
તરીકે મદાન હતો તેમાં જ છે.

આ વાતનું મહત્વ આપણને આત્મારે પુરેપુરું નહીં સમજાય. પણ આજથી દમ પદર વર્ષ પહેલાંએ વિધવાવિવાહની તરફથી કુનારને ને ને કુનારને ઇચ્છી વિપતિ સહેલી પડતી એ વાતનો જ્યારે આપણે ખ્યાલ કરીએ, ત્યારે તો આજથી માઠ મીનેર વર્ષ પૂર્વે તો એ પ્રસારેનારને મમાજમાં જીવતું જ કેવળ અશક્ય હતું, એમ આપણને પ્રતીત થાય છે. અને જહુનાયજી મદારાજ સાથે વાદ કરવા અમદાવાદ અને એકલો જ્યાં ગયો હશે ત્યારે તો ભાર્ગ દેવે કહે છે તેમ આપણને માર્દાન હ્યુમનું જ સ્મરણ થાય છે.

આ મહાપુરુષમાં અદ્ભાવ હતો એમ કેટલાક જણ કહે છે. પણ એ અદ્ભાવ તે કંઈ નિરર્થક અભિમાન નહતું. આખા ગુજરાતમાં ચાર આંકડા પાડનારની ખોટ હતી. અને કાપરતાનો અતિરેક જીવન-વ્યવહારને નિષ્પ્રાણ બનાવી નહોતો હતો તે સમયે એક મહાપુરુષ-જેણે આટલું મરજીનું, આટલાં ધુદ્ધ એકથે દાયે આદર્શ ને અનેક ધ એકલા એકલાં ગ્રીયા તે માણ્યને પોતાની શક્તિઓનું બાન હોય, એમાં અદ્ભાવ શો ? નિર્વાર્ધ માણ્યને અદ્ભાવ ઉપદાસને પાત્ર છે શક્તિશાળી જન તો પોને હરે છે, પોતાનામાં કરવાની શક્તિ છે, એ બાનથી જ પોતાની કાર્યદિશાઓ અને ક્રિયાઓ વિસ્તારે છે. ને નર્મદ જેવો સમર્થ પુરુષ પોતાની શક્તિઓના બાન વિનાનો હોય એ બને જ કેમ ?

ને જેમ એ શક્તિશાળી હતો તેમ એ ઉદાર પણ હતો. એને અર્થને માટે અતિયત્ન કરવો પડ્યો. છતાં એણે કદિ અર્થપૂજને ખાતર અર્થપૂજ કરી નથી. મિત્રને પુસ્તક અર્પણ કરી એની સહાય હાથ પોતાની મુશ્કેલીઓ કંઈક એણી કરવાનો મનોરથ મિત્ર નિર્ધન થતાં ભાંગ થયો, છતાં સહાય મળે એવા બીજા કોઈને નર્મકવિતાનું પુસ્તક અર્પણ ન કરતાં અર્પણ તો મિત્ર હસનદામને જ કર્યું. આ બનાવમાં મિત્રો ને મંજીઓને અગ્વાવહારિકતા ભારી, એની મુશ્કેલીઓ પણ

તેથી અનેકગણી વધી પણ એના આત્માની મહાનુભાવતા એથી સહસ્ર ગણી પ્રકાશતી આપણને દેખાય છે

નર્મદે એક વાર ઘણા ખર્ચે-કઠાય શક્તિ ઉપરાંત પેમા ખર્ચે-કાંટ કરાવ્યો, ને કાંઈ મિત્ર મળવા આવ્યો તેને એ બતાવ્યો મિત્રે વ માણ્યો પણ પોતાની એવો કાંટ પહેરવાની આસક્તિ જણાવી ને ' તમારે માટે જ કરાવે છે ' કહી હોમબેર કરાવેતો કાંટ મિત્રને આપી દીધો ઘણા લખેશરી માણુમને કે સારી સ્થિતિવાળા માણુમને આ બનાવનું મૂલ્ય નહીં જણાય પણ નર્મદની સ્થિતિમા એક પગભર પોતાની જાનને આપણે મુકીએ તો આ ઔતર્યનું સુંદર સ્વરુપ જોઈ શકાશે

નર્મદમા નીતિશૈયિય હતું એમ પ્રેરણાક માને છે પણ એમા એના પોતાના કરતા એન જમાનાનો દોર વધારે હતો એ સમયનું ચિત્ર દોગતા રા વિનાયક નંદરાકર મહેતા ' નમ વરાકર જીવનચરિત્ર મા આમ કહે છે દારને નિવિદ્ધ સમજતા મુસનમાનથી અભગ્રાતા, પરંતુ રામજણીના હાથની બીડી મન્ય કરવામા માન સમજતા ગાનારી સનામ દરે તો મારા માતામહના જ ટોળીઆ શબ્દમા કહીએ તો વાઈમિગય સાથે હાથ મેળવે એટલી ખુશી એટલી મેટાઈ મનાતી સનામ ઉપરાંત કદાપિ તે હસે ત્યારે તો મનકમળ વિકસે ને મો મલકાઈ જાય ' આવા જમાનામા ને વાતાવરણમા જન્મનાર ને જીવનાર આપણી આગની દૃષ્ટિએ કલય ચુસ્ત નીતિમાન ન લગે પણ એટલું તો ખરું જ કે નર્મદની નીતિશૈયિનતા માત્ર જોગની લાનસામાથી નહીં પણ એના રસિક સ્વભાવની અતૃપ્ત સ્થિતિમાથી જન્મી હતી એના સ્વભાવમા સ્ત્રીના રસિખ સહવાસની ને એની પ્રેરણાની ખુબજ તરસ હતી ને એના જમાનામા રસિખતા કે બુદ્ધિની ઉચી કક્ષામા સાથ કરે એની સ્ત્રી મળવી મુશ્કેલ હતી અને અસંતુષ્ટ મન માત્ર બુદ્ધિની ઉચી ભૂમિકા પર ન રહેતા નીચે સરી પડ્યું હોય

આ ઉપરાંત નર્મદના આદર્શો આપરન અને દયાગમ હતા અને પોતાની આકૃતિમાં પણ દયારામનું સામ્ય જોનાર પોતાના ગુણોમાં પણ એ કવિઓનું અનુકરણ કરે-અનુકરણુ તેનાથી થઈ જાય-એમાં બહુ આશ્ચર્ય પામવા જેવું લાગતું નથી.

નર્મદનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત આકર્ષક હોવું જોઈએ એવું એને નીશે કે પણ જાણનાર ઠાઈ કહે અને હતું જ એવું એમ એના જીવનચરિત્રકાર કહે છે. એનો દેખાવ પ્રભાવદર્શક, એની વાતચીત કરવાની કળા ઉચ્ચ પ્રકારની ને વરા કરે એવી, એના વાતના વિષયોમાં વિધવિધ જાત, એતું જ્ઞાન અનેક પ્રદેશોને સ્પર્શે એવું ને એની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી. એનામાં પોતાની આસપાસ માણસો ખેંચવાની ને મડગ ઝમાવવાની શક્તિ હતી. કોઈ પણ ક્ષણ કે જમાનામાં આવે માણસ પૂર્ણ ને મદત પામે એમાં નવાઈ નથી.

પણ નર્મદાચંકરની આ શક્તિઓ તે વખતના અજ્ઞાનકાળમાં ધણી ધણી રીતે લકવામાં ને વાદ કરવામાં વેકાઈ જતી હતી. જાતે પોદો એટલે ધા કરવા અને ધા ઝીલવા એમાં એને જીવનનું સાર્થક લાગતું. એની લડત એક પ્રકારની ન હતી. એને અધાગમાં દટાએલા શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી કામ્યશક્તિને વિકસાવવી હતી અને એમ કરતાં જીવન રવીકારાએલા ને જડ થએલાં ધોરણો-કાવ્યપ્રદેશનાં ધોરણો-એને ફેરવવા હતાં એને લોકોને અધાગરઅરત મનોદયામાંથી જગ્રત કરવા હતા અને રૂઢિઓના બચકર અત્યાચારો સામે ખંડ ઉઠાવવું હતું. એને લોકોની રજેરગમાં પેસી ગએલી બીક અને કાયરતા કાઢવાં હતાં અને એમને ઉદ્બોધવા હતા. આ બધું કરવામાં એણે હળપ્રપચ કે અપ્રમાણિકતા વાપર્યા નથી. પણ પોતાની વરદાથી લેખિનીને ચરે પાસે અસિની તીક્ષ્ણતાથી ધુમાવી છે. ને એનાથી નાસેલા 'ઝાઝા નખળા' 'લોકોનો વેરભાવ' એને અંતકાળ લગી નડ્યો છે.

એણે હિતરક્ષામાં પોતાના વિચાર ફેરવ્યા ને ‘ધર્મવિચાર’ મંથ લખ્યો. કેટલા પ્રણીત્રીઓએ જીવી જીવીને એનું હૃદય આજીવન ધર્યું હશે? સુધારક સંગાથીએનો દોહ એમાં કેટલે અંશે કારણભૂત હશે? અને જુની સંસ્કૃતિનું આબ્દાન કેટલું પ્રત્યક્ષ જન્યું હશે? ને અપવશની દરકાર કર્યા વિના પોતાનામાં યએલા વિચારોનું પરિવર્તન આટલી ખુશી રીતે દર્શાવનાર ગુજરાતી ગાંધીજી શીવાય કોઈ જાગ્યે જ બીજો આપણને દેખાય છે.

અથવા આ જ બનાવને બીજા દૃષ્ટિકોણથી જોતાં રા. મુનશી કહે છે તેમ “ નર્મદ વીર હતો, તે સમાજ સુધારવા મથ્યો; તે તત્ત્વદૃષ્ટા હતો, અને તેને સ્વસંસ્કારમાં રહેલું રહસ્ય સમજાયું એટલું જ નહીં પણ પરસંસ્કાર વીસારી નાખી, સ્વસંસ્કારને પુનઃજીવન આપનાર મહા-ગુજરાતીએની અનંતમાળા જે અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે તેનો એ મણકો ધર્મ રહ્યો ”

આવા આ વીર અને ગ્રેમી, નવા ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યના આદ્ય લેખક, જીવન જીવનાર અને સૌને નવજીવનના દ્વાર દેખાડનાર, આત્મવક્ષી સાહિત્યના પ્રથમ સર્ગક આ મહાગુજરાતીને મારી અર્ધની નમ્ર અજસિ આપતા મને આનંદ થાય છે.

ઉડતાં ચિત્રો

કેટલી ન્યાતો, કેટલી જાતો, કેટલા મતો વસે છે એ બધાનું સરસમાં સરસ માપ એકવી ધારાસભા જોઈને જ થઈ શકે તેમ છે

આ વખતની ધારાસભા એક ગીતે ઘણી ચાદમાર થઈ ગઈ કહેવાય ઘણા બારે બારે જીએ આ વખતે હિંદી મધ્ય બારડોલીની ઐતિહાસિક લડતમાં તેણે હેલા પ્રકરણો ઉમેર્યા અને છતાં સાધ્મિન કમીગીના દરખાસ પર પ્રગપક્ષે મળ્યાનુત દ્વાર માર્ક પ્રગપક્ષમાં કેટલી ફાટકુટ છે તેનું સુદર પ્રદર્શન કર્યું ઘણા પરસ્પર વિરુદ્ધ તરવો બહાર આવ્યા અને ઘણા તાકાલિક સમયને માટે દરાર્ક મધ્ય આ વખતે પ્રગપક્ષમાં અગ્રેષ્ઠ કહેવાત પ્રમાણે ' જોડા ક્યા હુ ખે છે ' તે મરાઠર જણાઈ ગયું

અત્યારે ધારાસભામાં ઘણા પક્ષો અને ઘણી ટોળીઓ વસે છે ના નાયકોનો ખણુ કે પાર નથી અને તે બધા નાયકોને અનુયાયીઓ હોવા જ જોઈએ એવું પણ કે પ્રમાણ નથી સીધું સુસનમાનેલા છુતો, ખુરો ને તુરમહમ્મદ, પ્રેસીડેન્સી સુમનમાનેલા હુસેનભાઈ કેરવાડા મન્સુરી, અત્યજોના આંમેક્કર, એનાકી, ખેલે અને અમ્મહાણોમાં બાધવ, કંમળી, અમગડી આગડી આસવતે દક્ષિણીમાં અંદુલ, કાને અને સ્વરાજસ્થામાં બાનુમાઈ, નરીમાનખી માડીને જીવાભાઈ પટેલ સુધી મધ્ય-અને સીંધી પદાનામની, જેરામદાસ અને નારણદાસ ખેચર એ ત્રણે, કાએખીશન નેશનાલીસ્ટમાં લાવજીભાઈ, દાદાભાઈ સુનશી અને સુરત મેમ્બર્સ અને સરદારોમાં પોતાની જાતને ' એરીસ્ટોક્રેટ ' અને ' ટેચરલ લીડર ' તરીકે ઓળખાવના મરદાર અમુદાર આ બધા નાયકો એમનામાંથી દરેકના અનુયાયીઓ તરીકે તો કોઈના નામ મણુવવાની હામત બહુ વધારે પડતી કહેવાય

આ ઉપરાંત વખતસાવ ડાબોનકર જેના નીમાએલા સભ્યો અને સરકારના તો અઢીસે મેમ્બર પોતાને ' લીડર ' ગણાવતા હશે એવું અનુમાન મહેનાઈની કોઈ બાંધી શકે એમના નાયકપદને માટે શક દર્શાવવાનો હક્ક કોઈને હોઈ શકે કે કેમ એ એક શકા પડતો સવાલ છે

આ માસની પહેલી તારીખે આ ધારાસભામાં મરફતે માયમન કમીટી નીમવાનો ઠરાવ લાવવાનો રાખ્યો હતો. આગેવાનીના પ્રયત્ને સાયમન કમીશનના ઠરાવને છેક ઢાકી દીવો હતો તોપણ ધારાસભામાં તો મરમાગરમ ચર્ચા ચાલ્યો એવી ધણા જણે આશા રાખી હતી અને એ જ આશાથી મને પણ છેક છેલ્લી ઘડીએ તે જોવાનો શોખ થઈ આવ્યો.

અમે તા. ૧ લીએ સવારે ટ્રેનમાં નીકળ્યા. ('અમે' એ સર્વનામ બહુમાનસ્થાંક કે તંત્રીપદના અધિકારનું નથી પણ ખરેખરું બહુવચન છે.) સ્ટેશન પરથી તીખા ને તરવારીઆ શુદ્ધ ખાદીનો કોમ્બાગો પહેડો ઓડેલા સૌરાષ્ટ્રના તંત્રી ગ. અમૃતલાલ ગેઠ અને લાડીઆણાદી સાદી પાઘડી, બદામી લાભો કાઢ અને ખુટ મોજામાં સજ્જ થએલા રા. લાલજીભાઈ અને ધોકું બોલે અને મીઠું હમે એવા ડા. ગીફર સાથે થયા.

આમાંના ગ. અમૃતલાલ ગેઠ કાડીઆવાડી છે અને કાડીઆવાડી પ્રજાની વતી તેઓ ખુબ જોરમાં ચળવળ ચલાવે છે અને રાણપુરની

ખીટીય દંભાથી સૌરાષ્ટ્રના રામસ્થાનો પર પોતાના તીર-કામદા ચલાવે રાખે છે. એક વાર રા. શેઠ ધણા લોકપ્રિય હતા. આજે પણ છે. પણ એમના વિરોધીઓની મખ્યામા ધીરે ધીરે વધારો થતો જતો હતો એવું દેખાય છે પાણીના પુર જેવી લોકપ્રિયતા કાઢીની એકમતે ટકી છે કે તેમની ટકે ?

રા. અમૃતલાલ શેઠ
એમ. એલ. સી.

વેળા ઉપર પોતાની 'career' ની ધમિરત રચી છે અને તેથી તેની સલીમવામતી હંમેશા મુસ્કેલીમાં રહે એવો સબવ છે બાકી તેમને સમય ઓળખતા આવડે છે, તેનો લાભ લેતા પણ આવડે છે, અને તેથી તેઓ 'મૌરાહ્મ' ને ને પોતાની જાતને આટલે ઉચે લઈ શક્યા છે

એમના સ્વભાવમાં તીખાશ છે, મરચા જેની દાર્નકારક નહીં પણ આફની માફક જરા ચટકો કરી રસ ઉમેરે તેવી અને એવી જ તીખી અને તમતમતી ઝમકદાર બાપા એ એમના મૌરાહ્મપત્રનું ખાસ લક્ષણ છે.

એમનો વેશ રા વલ્લભભાઈને મળતો છે પણ વધારામાં રા શેઠ ટાપી-ધોળી ટાપી-પહેરે છે અને રા વલ્લભભાઈ નથી પહેરતા એમનામાં ઉડાણુ હશે તેથી વધારે એમનામાં પોતાની જાતને ફેલાવવાની શક્તિ છે

રા લાવજીભાઈનું બકિતત્વ બુદ્ધિ જ પ્રકારનું છે તેઓશ્રી પાક્કા મુસદ્દા છે એમ તો કોઈ પણ કહી શકે. પોતાની ધારેલી વસ્તુ તેઓ કોઈના કહેવાથી છોડી નથી દેતા એક ઉદાહરણ તરીકે, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ ૧૯૨૧ માં આવ્યો અને પ્રજાએ તેનો બોલકાટ કરવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાના મતને વળગી રહ્યા અને તેમાં ન બળ્યા, તે આખી શકાય

એમનો સ્વભાવ મીઠો, બનતા સુધી ઘાઈને ખાસ જરૂર ન હોય તો હુ ખ ન લગાડે તેવો છે તેમને મીઠાજ ખોતા આવડતું હશે પણ એવા પ્રમગો બહુ થોડા જ તેઓ આવવા દેતા હશે કે જોયી એમની એ શક્તિની જરૂર પડે તેમને દરેકની દોરી બનતા સુધી પોતાના હાથમાં રાખવાનું ગમે છે પણ એમની સત્તાકાક્ષા બહાર એકદમ કળાય એમ નથી

તેઓ બને પાકા વૈષ્ણવ છે અને કોઈને ઘેર કે ટ્રેનમાં પાણી સુદા પીતા નથી. ધણા રાજ રજવાડાઓને તેમની સાથેનો સબધ

ઉપયોગી નીવડે. હશે એમનાનું આદર્શમયતા નથી પણ સત્કાર્યો કરવામાં એમને શ્રદ્ધા છે અને અગત્ય ન પડતી હોય તો દરેકને મદદ કરવાનું એમને ગમે છે.

ધારાસભામાં એમનું સ્થાન માનભર્યું છે. તેઓ ધણુંખરું પ્રજા-પક્ષ તરફથી બોલે છે પણ સરકાર પક્ષમાં પણ તેમની સારી લાગવગ છે. તેઓથી કોએલીશન નેશનાલીસ્ટ-ધારાસભામાં સૌથી મોટામાં મોટી પ્રજાપક્ષની પાર્ટી-ના પ્રમુખ છે; એમનું વક્તવ્ય 'મેડરેટ' પક્ષને મળતું છે.

ડા. ગીલ્ડર બારડોલીને માટે જે તપાસસમિતિ નીમર્ઘ હતી તેના એક સભ્ય અને 'મેડીકલ પ્રેક્ટીશનર' છે. તેઓથી ધંધામાં ખુબ પૈસા બનાવે છે. બનતા સુધી બીજી ત્રીજી વાતોમાં બહુ માથું મારતા નથી અને સ્વભાવે મીઠા અને ધીરા લાગે છે. એમનાં પત્ની પણ એમને ધંધામાં સહાય આપે છે. માન આપતું અને લેતું એ એમનો મુદ્દાલેખ લાગે છે.

૨

અને આવા અગત્યના માણસો જય ત્યાં છાપાનો જૂત ન હોય એ બને જ કેમ ? એટલે દાદર સુધી તો એ. પી. નો રીપોર્ટર પણ સાથે હતો. દાદર પર અમદાવાદથી મદામાજીની સાથે મત્રણા કરી આવનાર રા. નરીમાન અને સફેદ દાદીવાળા રા. હુરિમાઈ અમીનને ટ્રેનમાં ચઢતા જોઈને પછી તે ઉતર્યો. તે એમને જોવાને જ ખાસ આગ્યો હતો. તેમની સાથે ગાથમાં ખાડા પાડીને હસતા સ્વામી આનંદ પણ રા. વલ્લભભાઈના પ્રતિનિધિ તરીકે આવતા હતા.

આ સ્વામી આનંદને નામે ધણા જણ ઓળખતા હશે પણ એ ખરેખર કોણ છે તે વીશે બહુ યોડાને જ ખ્યાલ હશે. એમને સ્વામીનું નામ તેઓ રામકૃષ્ણ મીશનમાં જોડાએલા હોવાથી મળ્યું છે. પણ એ ભગવા પહેરેલા કોઈ જાવજી હશે એવું માનવાની રજો કોઈ છુલ કરે.

મેં એવી બુદ્ધ એક વખતે કરી હતી. એમનો પોષાક ગાંધીજીના બંદી પાઈઓની માફક શુદ્ધ સફેદ ખાદીનો છે. સાબળવા પ્રમાણે તેમં ધણી મુમારૂરીઓ કરી છે. એવીસે કલાકમા ગમે તે વખતે તૈયાર થ શકે એવા ખડતલ તન અને મન તેમના છે. ગ. વલ્લભભાઈ અં ગાંધીજીની ખાનગી વાતોની એ તીજ્જેરી છે નવજીન માટે ગાંધિયમ ચિંતા ને મહેનત તેમણે કર્યા છે. બાપાતર કરવામા તેમન કુશળતા વખણાય છે અને ઘણા ઉચ્ચ નહીં તેમજ બહુ નીચા પણ નહીં એવા શરીર ઉપર દરીઆની ભરતી રેતીમાં જેમ નીશાનીએ મુકી જાય તેમ દારૂના આકાની નીશાનીઓવાળુ મુખ અને દારૂના કિરણો વેરતા ફાનસ જેવી ઝીણી સરખી બે આંખોથી એ તરત ઓળખાય એવા છે.

રા. નરીમાનને ઓળખાવવાનું વર્ણન લખવાનું તો હોયજ નહીં એમની રાત્રિ દિવસની પ્રગ્નસેવા અને દારૂ-નરીમાન કેસ હજી તે

પ્રુગ તાજાં છે. એમના ખરૂંમથક મુખપર કઠણાઈ ને કોમળતા બન્ને લખેલા છે. મુશ્કેલીઓ સામે ખડક સમ એ આડગ રહે છે અને ભાવ આગળ એ છેક મૃદુ બની રહે છે. એની ઓથમાં જનારની નમજાઈ નાસી જાય છે, એની પ્રમાણિકતા અને વિનોદ શત્રુઓને પણ અસર કર્યા વિના રહી શકતાં નથી.

રા. નરીમાન

એમ. એલ. સી.

માયાના સફેદ વાળની અખોડી અને એમનો શુદ્ધ શ્વેત પોષાક એમને

રા. હરિભાઈ અમીન આ બનેથી જુદી જ જાતના રેખાચ છે. એમની લાગી સફેદ દાદી અને

ન ઓળખતા હોય તેમને કોઈ મંસાગત્યાગી સંન્યાસી મહાત્માનો બાસ કરાવે પણ ઝીણી નજરે જોનારને એમના કોઈક અનંકાગ એમને મસારી છે એમ દેખાડ્યા વગર ન રહે એમ ૧૧ વાનો અને વિનોદ સાંભળ્યા પછી તો એ ભરુચી છે એમ તરત કહી શકાય ભરુચી ઉતાવળીઆપણુ પણ એમનામા છે એમના હૃદયમાં બને તેટલુ બધાનું સારું કરવાની આકાંક્ષા યુગ પ્રબળ રહે છે.

આ તથે ગૃહસ્થોના આવવાથી અમારો માથ વધ્યો અને અમે બારડોલીના સમાધાનની વાતો કરતા અગમ આલ્યા ખરી રીતે ટ્રેન આગમ આલી, અમે નહીં અથવા ટ્રેન અને અમે બને આગળ આલ્યા.

નરસતામાં ખખર પડી કે પ્રેસીડેન્ટની ગેવેરીના પાસ તો તથુ દિવસ પહેલાં અપાઈ ગયા હતા એટલે મને જમ્યાની મુશ્કેલીનો મભવ થયો. તેથી અમે બાર વાગે ટ્રેનમાથી ઉતર્યા કે તરત જ મીધા કાઉન્સીલ હોય તગ્ન ગયા. વાત ખરી નીકળી એટલે તરત ઘેર ન જતાં વીઝીટર્સ ગેવેરીની ટીકીટ લઈ બેસી જવાનુ કહાપણુ બરેડુ જણાયુ : ત્યા જગા ન મળતે તો 'ગુજરાત'ના રીપોર્ટર તરીકે પ્રેસ ગેવેરીમાં બેઠી જવાનો વિચાર મને આવ્યો હતો, જરા મગ્નહ પણ પડતે, પણ એ તક તો ન જ મળી

પણ વળી કાગમ થયો મીઝીસ ગીફ્ટરને મારી જગા સાચવવાનુ સોંપી મને ઘેર જઈ આવવાનો શોખ થયો અને હુ આવું તે પહેલાં તો બધા દરવાજાઓ બધ, અને મારી જગા પુરી નાખવામા આવી સાયમન કમીનીના કરાવના માનમા તે દિવસે ગોરા અને કાળા સીપાહી-ઓની નાની સરખી ફોજ ત્યા ખડી કરી દીધી હતી અને બે વાગ્યા પછી ન કોઈથી જવાય કે ન મહાગથી કોઈથી અગમ એવી સ્થિતિ કરી મુકી હતી ને તેમની વચ્ચે પણ સીપાહીઓનો પહેરો મુક્યો હતો. રખેને કાયેમના હોકરા ને જોવા આવેલા બેરાં બાવો કરે તો બીયારા

સાવનન હરાવતુ થાય શું ? પણ સુઆગ્રે પ્રેમીકેન્દ્રની ગેવેરીમાથી તથા વાગે બે ત્રણ જણ ચાલી ગયા અને મને જગ્યા મળી ગઈ.

૩

હું મઈ ત્યારે પદાલાગની બોવતા હતા આ પદાલાગની, જાને સીધી ને સીધના પ્રતિનિધિ છે, ને ધણુ લીડરોમાના એ પણ એક લીડર એક મી હાઉસ ગણાય છે સ્વભાવે સગસ માણુમ છે, બોવતુ એ એમના જીવનની મુખ્ય જરૂરીઆત છે. એમનું વળણ મોડરેટ પક્ષનું હશે પણ એકસ્ટ્રીમીરોટોનું દિશિનિદુ પણ કોઈનાર લઈ શકે છે અને સફેદ શીખસાઈ દાદી અને માયાળુ મુખમુદ્રાથી તેઓ આકર્ષક લાગે છે.

૪

તેમના પછી હાયા તેમનું આખું નામ ખાનમહાદુર ગાંધી નવાજખાન જીતો હતુ. ધણુ લાણુ જડમાતોડ નામ છે અને એમના નામને સાર્થક કરે એવું એ બોલે છે તેમના બોલવાનો સાર એઃકતો કે હિંદુ મુસલમાન માદોમાહે કપાઈ મરે છે અને એ બેની લઢાઈ જ્યારે હોય ત્યારે બને પક્ષને જેટલો અગ્રેજમા વિશ્વાસ હોય છે તેટલો આસપાસમા નથી હોતો માટે સારુ જ થયુ કે કમીશન પર કોઈ હિંદીને નીમ્યો નથી. આ સાહેબ કદર મુસલમાન છે અને એમનું આપે તો કદાચ એ આખી પૃથ્વીને નહિંડું કરી મુકે. સરકાર સીવાય ખીન કોઈને મત આપવાના એમણે સોમન ખાધા છે અને એમના અનુયાયીઓ પણ તેમને જ અનુસરે છે

ગેવેરીમા બેઠા બેઠા બને ખાનમહાદુ જીતો (જીતો ? જીતો ?) બોલતા હતા તે સાંજગત સામજતાં વિચાર આવ્યો. જ્યાં સુધી હિંદુ-સ્તાનમાં જીતાઓ, જીરાઓ તુરમહમદો વસે છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા કદી શક્ય છે ખરી ? ને સ્વતંત્રતા મળે તો કેને મળે ? એમને એકવાને, આપણને નહીં. અત્યારે પણ મળીઆના જ બે જામ છે લઘુમતિને નામે મુસલમાનોની બહુમતિવાળા જુદા પ્રાનો બોઈએ ને વધારે મત

જોઈએ. ને હિંદુઓની બહુમતિ હોય તે પ્રાંત જુદો થાય તો તો મુસલમાનોને અન્યાય થવાનો બચ ઉઠે ત્યાં ત્યાં જ્યારે હિંદુઓમાંથી ભાગ પડાવવાનો હોય ત્યારે ‘યૂયં વયં, વયં યૂયં’ થઈ જાય અને જ્યારે પોતાને કે ‘કરવાનું’ જમાવે ત્યારે ‘વયં વયં ને યૂયં યૂયં’ નીરક્ષીર પેઠે જુદાં થઈ જાય. પણ સરકારને મત આપે તે સરકારની માનીતી પ્રજા, એને બીજું શું કહેવાય ? ‘રાજને ગમી તે રાણી, ને છાણું વીંછતી આણી’ નહીં તો જુતો, ખુરો ને ગુરમદમદ જેવા પર આખી પ્રજાનું બાવિ લટકે ખરું ?

પણ દવે આપણી કથા આગળ ચલાવીએ

રા. મરઝમાને-ગમને જમરોદના અધિપતિએ-આ લાઈને ઠીક જવામું આપ્યો. એમણે કહ્યું કે જો હિંદુ મુસલમાનો આટલા બધા નાલાયક છે તો આખી કાઉન્સિલને માટે મુરોખીઅન સભાસદોને સુટા તોએ ગો વાધો છે ? એ લોકો હિંદુઓના બવાને માટે રાજ્ય કર્યા કરશે. એમનો બીજો વાધો-હિંદીઓને પરીલા (અત્યંત) જેવા ગણીને કમીશન પરથી દુર રાખવા સંબંધી હતો.

જેલેરીમાં મારી પાસે બેઠેલા એક પારમી લાઈએ આ વખતે પુછ્યું : “આય સુરત મેમ્બર્મ છે તે કીયા ?”

આ જ વખતે રા. લીમખાઈ બારણામાંથી દાખલ થતા હતા તેમને બતાવીને મેં કહ્યું : “પેવા સુરતી કીરમજી પાલડી પહેરીને ખેમ દવાવના આવે છે તે. સુરતમાં તેઓથી ઘણા મોટા માણસ છે. બીજા મી રીવદામાની જે પેલી બીજી બેચ પર સફેદ કોટ પાટનુનમાં આડી ટાઈ પહેરીને બેઠેલા છે તે; અને ત્રીજા મી. દિલ્હિન તેઓ અર્દાઆં કે દેખાતા નથી.”

ગુજરાતના મેમ્બરોને અને તેમાંએ ખાસ કરી સુરતના આ ત્રણે મેમ્બરોને ગવર્નરે આ વખતે ખુબ દુઃખી કરી મુક્યા છે. જે વાતમાં એમની સલાહ એણે પડેલાં માની નહીં તે બારડોલીની બાબતમાં

કોઈકું ગુચ્છાયુ એટલે આખા ગામનો લાર એમના માથે એણે નાખી દીધો ને એકદમ ધમખા આપીને ગવનંદે લાપચુ કીધું કે ચૌદ દિવસમાં પ્યારડોનીનો નીકાલ તમે નહીં લાવશો ને પ્યારડોની શરણે નહીં આવશો તો હું સખત પગના લઈ નાખીશ “ અત્યા ભાઈ! એ જ્યારે તને કહેરા આન્યા ને રાજનામા આપ્યા ત્યારે ન તે એમને કાઢુ આપ્યું, તારા અમનદારોએ આટઆટલી વાત વધારી મુખી ત્યારે ન તે તેમને કે પુછ્યું કે ન તે તેમની સલાહ માની, અને જ્યારે હવે લઠનારા લઠવા ને મરનારા મરવા બેઠા ત્યારે બાપડા સુરત મેમ્મરોને માથે ગામનો પોતો મુકવાનું તને ક્યારી સૂઝ્યું ? ” પણ આવું એને કોણ કહે ? ને આવડા મોટા માણસે કહ્યું એટલે સુરત મેમ્મર્સ પણ જાગ બધી પોતાને માથે ગણી કરવા માડ્યા પણ આ સુરત મેમ્મર્સની કયા લાખી છે એમના પર ધણી સોના કપાયા છે, ને એમનું મ્યું તો કોઈનાથી યનતુ નથી એમણે પ્યારડોનીના ‘ સેવમેટ ’માં શક્તિ પ્રમાણે જે મહેનત કરી તેની પ્રશંસા કરવાનો શિષ્ટાચાર પાળવો એ આપણો ધર્મ છે

આ વખતે રા મરજમને પુરુ કર્યું અને રા હુમેનભાઈબોનાતા હતા આ હુસેનભાઈ મુમ્મના છે, કોમી બેદની લાગણી નહીં ધરાવનારા ગણ્યાગાળા મુસલમાનોમાના એક ગણાય છે, સ્વરાજ્યસ્ટ છે, હારવે-નરીમાન કેસ વખતે રા નરીમાનને એમણે ખુબ મદદ કરી હતી આ વખતે પણ એમનો અભિપ્રાય પ્રગ્મપણે કોમી ન નીમવાની તરફેણમાં હતો

એમના પત્ની આ યા પ્યા સાહેબ મન્સુરી તેઓથી અમદાવાદ ગામના દેખાવે જાણ દીગણા, શામળા છે તેમણે કમીચનની તરફેણમાં મત નોંધાવવાની દુષ્કામ્યક ફરજ લખેલું જાપણુ વાચી જઈને બર્મા અને તે પત્ની ગ જાધવની ટોળીના કોઈ રા નવલે અક્ષાક્ષરો પા એ જ પથે જવાનું વાજમી વિચાર્યું.

રા. જે. બી. પીટીટું લાપણુ ચોખ્ખું અને હીક હતું એમને મઠે કહેવાય છે કે તેઓથી પંખા અને આઈસ વગર જીવી શકતા નથી. હશે; પણ કાઉન્સિલમાં તેઓ જહાલ પક્ષના પ્રતિનિધિ નથી. યુજરાત કદાચ એમને જાણી પીટીટના વર તરીકે કે મીડિયમને પીટીટના માસા તરીકે વધારે જાણખતું હશે. વધારામાં 'ધન્ડીયન ડેમ્લી મેલ' નામનું પત્ર તેઓથીની માલીકીનું છે. રા. નટરાજન તેના અધિપતિ છે. એ પત્ર સરસ અક્ષરોમાં છપાય છે અને 'હુરદ્ડ' ને 'કોનીકલ' તો એની આગળ ગરીમ માણુમ જ્યાં દેખાય છે. પણ એમાંના મત ધણાખરા નરમમાં નરમ પક્ષવાળાને ગળે ઉતરે એવા કે અગ્રેએના દલિર્જિંદુથી લખાએલા હોય એવા હોય છે. વખતે ગર્ભ-પ્રીમતાઈનો પણ એ વારસો હોય.

૪

પીટીટ પછી બોલ્યા શીવદાસાની, ઠરાવ હતો સાયમન કમીટીનો પણ એ બોલ્યા ધણુંખરું આગડોલી ઉપર ને તેમના પછી વારો આગ્યો રા. સ્વામિનારાયણનો.

આ રા. સ્વામિનારાયણને કોણ નથી જાણખતું? એમના બોલ અને એમની બોલવાની રીત, એમનો વેશ અને તે પહેરવાની રીત, એમના વિચારો ને તે દર્શાવવાની રીત, એ સૌ કોઈ કવિના શબ્દમાં 'અનેશ' કહી શકાય. ચરોતર પ્રદેશની સમળી સંસ્કૃતિના એમને મૂર્તિમાન અવતારરૂપ ગણી શકાય. એથી વધારે જાણખાણુ કોઈને જોઈએ તો તેઓ એકવાર ગણિતના પ્રોફેસર હતા અને જ્યારે તેઓ કોલેજમાં હતા ત્યારે નહાવાની ઝોરડીની ભીંતો પણ ગણિતના દાખલાઓથી ભરી મુકતા; એવી એમની ગણિતબકિત હતી. મતે તેઓ જહાલ પક્ષના, હાલ કાઉન્સિલમાં સ્વરાજ પક્ષ તરફથી ખીરાળે છે.

રા. સ્વામિનારાયણને મેં પહેલવહેલા અમદાવાદમાં ટેકે વિદ્યાપીડના પ્રોફેસર હતા ત્યારે જોએલા. સાંભો ફ્રા. અને તેમને

જતું ખાદીનું દુકાનું પગીયું પહેરીને પુલપરથી જતાં હું રોજ તેમને જોતી અને કોઈ કોઈ વખત પુલપર વિદ્યાર્થીઓને એકા કરી ભાષણો કરવા પણ મડી પડતા. કોઈ કહેતું હતું કે પ્રેમાનંદની માફક તેમણે પણ જ્ઞાસુધી સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાસુધી અકવાડીઆમાં એકજ વાર હાજમત કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આ વાત ધણાં વર્ષો પહેલાની છે. આ પ્રેક્ષક સાહેબે એમનો લાલીઓ ધોકો સરકાર પર અજમાવી રહ્યા—જો કે હંમેશા જોટલા જોરથી નહીં—એટલે એમના જેવા જ (સ્વરાજ્ય) આખા મીર મહમદ બસોય. આ સાહેબ એસવાની જગ્યા ફેટલી રોકાય તેને માટે મૌલાના શૌકતઅલીની સાથે પણ હરિશ્ચંદ્રમાં ઉતરી થકાય એવાં ઘરીર અને તાકત ધરાવે છે તેઓએ દિંદુસ્તાનીમાં ખેનમાજી સાથે લખી લાવેલું લાપથુ વાંચવા માંડ્યું અને વિનોદી વાક્યાવલિ સાથે પાક નસીહતો સરકારને આપી કાઉન્સિલને વિનોદના ગરકાવ કરી મુકી.

કાઉન્સિલ આ વખતે ખુબ રમમાં હતી અને મને ખાતરી હતી કે રા. સા. દાદુભાઈ જરૂર આ પગે સરકારની ઝાટકણી કાઢવા ઉઠશે પણ તેને બદલે ઉઠ્યા રા. જોગ એ શું બોલ્યા તે તો કે સંબળાયું જ નહીં.

રા. દાદુભાઈ કાઉન્સિલમાં એક જાણવા લાયક વ્યક્તિ છે. મોટી કાબરચીતરી સુછો, સૂકું ઘરીર અને સફેદ કાદ ને કાળા ટોપી એ એમનો હંમેશનો પોષાક. ધીરે બોલે, ધીમે ચાલે અને ગણી ગણીને અક્ષરો કાઢે પણ એમનું કાળજી બધી બાબતમાં એકસ. એ બધી બાબતમાં પ્રગતિમાં ઉભા રહેવાના અને સરકારને ખંજેરવાની તક જ્યારે મળે ત્યારે કોઈ દિવસ ચુકવાના નહીં.

એકવાર વાત કરતાં કરતાં—મણ્યામાં યુનીવર્સિટી ખીલ પગી—તેમણે રા. મુનશીને કહેતું તે હજી મને સાંભરે છે. “અ સરકારે અમારું શું ઉકાલ્યું ?” અમે તરી તરી ડીવીઝન માંગતા તેના હવે તપથુ પર વાત

આની તોએ એણે આપણા મતની શી કીમત કરી ? ” ખરી વાત છે. સરકારને તો ગાડરીઓ પ્રગટ બોધીએ છે.

પણ એમને માટે આ રમળે વધારે નહીં લખું; કારણ કે એમને માટે હું કેં પણ લખું તો કાઉન્સિલમાં ઓએની વિરુદ્ધ મત આપવાની એમણે ધમકી આપી છે અને એવા કામના માણસના મત વગર ઓએને અટકી પડવું પડે એ વાત તો કેં હીક નહીં.

સ્વામી આનંદ

કાઉન્સિલ આગળ આવી રા. નરીમન હીક-સારુ-બોધ્યા પણ ખરી ગમ્મત તો સરકારે નીમેક્ષા સમાસદ સર વસતરાવ ડાબોલકર

બોધ્યા ત્યારે આવી. એમના સુભાગ્યે ગવર્નર તે વખતે ખાસ એમનું લાપથ સાંભળવા દ્યારે હતા, ને તેથી એમને એવું શર ચાલ્યું કે દેશીઓની સામે એમણે મખત કહી નાખ્યું-સખત થું એવું સખખત કહી નાંખ્યું કે એવું તો અગ્રેજો પણ આપણા માટે કહેતા નથી. ને કાઉન્સિલના મેમ્બરોએ વચ્ચે વચ્ચે એમને ચીદ્યા પણ ખુબ. આ મનોદશાવાળા માણસો આ દેશમાં વધારે હોય તો તો સ્વરાજ્યની આશા આકાશકુમુદ્ધ માનવી-ખીસડવ શકા વગર.

સીધા મીયાં મી તુરમદમ્મ તો આ વખતે સરકારની સાથે જ હોય એમાં શક શો ! એ તો દર વખતે જ એમની સાથે હોય છે. માત્ર એમની સેરાઓની કદર ન કરતાં સરકાર એમને દુભવે છે ત્યારે રીસામણે ચઢી કોઈ વાર પ્રજાપક્ષમાં મત આપે છે. આ સેશન્સમાં પણ

મોલવી રશીડદીન આદમદ પ્રધાન બની માન ખાટી ગયા અને એ રહી ગયા એટલે એમણે પહેલી વાર સરકારને પોતાનું પાણી બતાવી આપવા ફેગમેન્ટેશન બીલ વખતે પ્રગ્નપક્ષ સાથે વોટીંગ દીધું. પણ એમના જવાને સરકાર સાથે લાંબો વખત રીસાથે કેમ પાલવે ?

પછી આગ્યા બોલે મહારાજ-સરકારના નીમાએલા અને ડીપ્રેડ કલાસના અધિપતિ. વધારે બોલખાણુ જોઈએ તો સાયમનને સ્ટેશન પર 'Father, forgive them' કહી આવનારા. જો કે એમણે બાપજીમાં ઠોકી ઠોકીને કહ્યું કે ના હું જઈને 'father forgive them' કહી આગ્યો નથી. કાઈએ કહ્યું, ત્યારે 'Mother' કહી આવેલા ?

રા. બોલેના બાપજીમાંથી બોલે બોલે હિંદુઓ સામે વિરોધ નીતરતો હતો અને એમને મુક્તિનો એક જ માર્ગ દેખાતો હતો તે સાયમનની સાથે સહકાર કરવાનો; ને તે તેમણે ક્યો ને પરિણામે કમીટી પર નીમાયા પણ ખરા. આવા સુદા, નાના, હાડચામના બનેલા ઝીણા સરખા બોલે મહારાજ કમીટીમાં બેસશે ત્યારે મોઠા પડછંદ અગ્રેજોની દૃષ્ટિ બહાર તો નહી નીકળી જાય ? એવો બચ રહે છે.

બોલે પછી ડા. સોલંકી (ડીપ્રેસડકલાસ) અને ફેરવાડાના ઠાકોરે દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો અને કાઉન્સિલ બીજા દિવસને માટે મુક્તવી રહી.

૫

સાયમન કમીટીનો ઠરાવ ધારાસભામાં બીજા દિવસે પણ ચાલ્યો અને તેના બીજા દિવસની બેઠક વખતે પણ પ્રેક્ષકોની ગેલેરીઓ ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી.

શરુઆતમાં લાલ ડમલાવાળા ચોપદરોની વચ્ચે ચાલતા દહેલવી સાહેબ આગ્યા અને પોતાના આસન પર દમ્ભામથી બીરાજ્યા અને સમાના કામદાજની તેમણે શરુઆત કરી.

સૌથી પહેલાં પ્રેસીડેન્ટ સાહેબે ઉઠીને રા. ચીફાડી (અધ્યાક્ષ-
એક્ઝામ)નો ધારાસભાનો એડજર્નમેન્ટ મોશન (adjournment
motion)નો ઠરાવ કાઢી નાંખ્યો. આ ઠરાવ બારડોલી ઉપર ગવર્નરે
જે બાપણ ક્યું હતું, તેને લીધે જ મેંકવાયો હતો અને તેમાં ગવર્નરના
બાપણ પર વાદવિવાદ કરવાની છુટ માંગી હતી. હહેલવી સાહેબની
આવી છુટ આપી જ કેમ શકાય ?

મી. હહેલવી બોલે અને સ્વભાવે બહુ મીઠા છે. મીઠાશ પણ
પક્ષાઈની મીઠાશ બધાને ગમે એવું બોલવું એ કળા એમણે બહુ
સરસ રીતે સાધી છે.

તેઓ એક વખત મીનીસ્ટર હતા. નિંદાખોરા તેમની તે વખતની
હારદોઈ તરફ શંકાની દૃષ્ટિએ જોવાયે છે. પણ એમાં હું સત્ય નથી.
પાક કુરાને ચરીફમાં પથગમ્મર મહમ્મદે કરેલાં ફરમાનોને કેટલીક વાર
તેઓ અક્ષરશઃ વળગી રહે છે.

આજની બેઠકમાં ધણાંખરાં બાપણો બે પ્રકારનાં થયાં હતાં.
પોપટજીની જેમ શીખત્યા પ્રમાણે ‘ અચરે અચરે રામ ’ બોલી જાય
એવા ધણાંખરાંને લખીને તૈઆર કરી લાવેલાં ઝોરીશયલ બ્લોકના,
અને મુસલમાનો અને અબ્રાહમણોના, અને ખીજ બાજુથી પરિણામ
પહેલેથી જાણ્યા છતાં પોતાનો નાનો મોટો અરજ સંભળાવવાની અને
પ્રોટેસ્ટ નોંધાવવાની આકાંક્ષાવાળા પ્રજાકીય સંબોમાં સૌથી પહેલો
શંખનાદ અબ્દુલ-લતીફ-હાજી-દજરત ખાને કર્યો અને જો એડીમેને
તેમાં સ્તર પુર્યો.

પંજી રા. બ. કાવે-સ્વભાવે તો કાણ જાણે પણ માન્યતાએ
મોડરેટ-ઉડ્યા અને તેમણે પોતાનો વિરુદ્ધ મત નોંધાવ્યો આ રા. કાવે
ઓ. મી. પ્રધાન (મીનીસ્ટર) ના ધણા મોટા મિત્ર થાય છે એમ
સાંભળ્યું છે.

ખાદીનો મોટો અંચલો અને ખાદીની સફેદ ટોપી પહેરેલા રા. વામન મુકાદમ આ વખતે ઉડતા અને ગ્રેમીડેન્ટને નમન કરીને બહાર ચાલ્યા. “આપ એવન કોન છે ? આપ એવન કોન છે ?” મારી પાસે બેઠેલાં બાઈએ (કે બાઈએ ! ચોકસ યાદ નથી) પૂછ્યું.

“તેમનું નામ વામન મુકાદમ તેઓ ગોધરાના છે.” મેં કહ્યું.

આ વામન મુકાદમ—સૌથી પહેલવહેલા મુઁબઈમાં મારે ત્યાં જન્મવા આવ્યા હતા ત્યારે મેં તેમને જોયા હતા, અને સૌથી પહેલું મારું ધ્યાન એમની આપણા લોકોમાં ધણા યોગદાને હોય છે એવી ધાટીથી આંગળીઓ તરફ દોરાયું હતું તેમનામાં વિનોદવૃત્તિ ખુબ છે, અને ધણી રીતે ઉપયોગી બની શકે એવી એમનામાં શક્તિ છે. પણ એમણે પોતાની ઉપયોગિતા પોતાના પ્રાંતના ને ગામના રાજકીય કાવાદાવાના ગારામાં પડીને ધણે અંશે ઓછી કરી નાખી છે. ગ. હરિલાલ દેસાઈલાઈના તેઓ મોટા મિત્ર છે. સેશન્સમાં ધણુખરું એમને જ ઘેર તેઓ ઉતરે છે અને બને તેટલી તેમને તેઓ મદદ કરે છે. રા. જયકર ન્યારે ધારાસભામાં હતા ત્યારે એમણે પાર્ટીના ‘બીપ’ તરીકે એમને ખુબ કરી હતી

રા. મુકાદમ

ધારું છું કે ત્યાંસુધી એકસ્ટ્રીમીસ્ટ તરીકે એમણે રાજકીય જીવન ચર કર્યું હતું. હિમાલયમાંથી ગંગા જમીન પર આવે તેમ તેઓ ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે મેડરેટ થતા જતાં હશે? " He is good as a friend; formidable as an enemy " એમાંનું પહેલું અર્ધવાક્ય એમને માટે ખરું છે.

રા. મુકાદમના વર્ણનમાં મી. રથુનું ભાષણ તણાઈ ગયું. એમણે હિંદના ખેરમાં તરીકે અને અધિકારી તરીકે નહીં પણ વ્યક્તિ તરીકે બીજાને સારો ટેકો આપ્યો. આપે જ-જેવો આપણો એની સામે પડવાનો ધર્મ છે, તેવો એમનો એને ટેકો આપવાનો પણ ધર્મ તો ખરો જ; જે એ બાબતે તેમાં નવાઈ પામવાનું નથી.

રથુ પછી વારો આવ્યો મુનશીનો. ટાઈમ્સની આંખમાં દુઃખે એવું એમણે ભાષણ કર્યું ને અધિકારીવર્ગની આંખોએ જરા ઉંચી ચઢી ગઈ. એમનું ભાષણ મને તો સૌથી સુંદર લાગે જ. પણ એ વિશે લખતાં મને પક્ષ-પાતી ગણાવાનો ભય લાગે છે.

મુનશી પછી સંધિના જેરામદાસ ઉડ્યા ને તે પણ સારું બોલ્યા. એમના ભાષણે એન. મી. ગુલામદુસેનને છંછેડી મુક્યા, અને ટાઈમ્સના દહેવા પ્રમાણે સર ગુલામદુસેનને apdoplectic fit આવી. પણ એ વાત પછી તે પહેલાં જેરામદાસનો પરિચય આપવો અત્રે જરૂરનો છે.

રા. મુનશી

ધારાસભામાં ગોરા ઉચ્ચ પડછંગ ખાદીના કેટ પાટનુનમાં સર્જી થએલા તરત ધ્યાન દોરે એવા કેટાં માણસને તમે પ્રગ્નપક્ષની બેન્ય પર બેઠેલા જુઓ તો તેનું નામ જેરામદાસ દોવતરામ એમ તમારે જાણી લેવું બેલવામાં એમની શક્તિ મરસ છે અને એ બોલે ત્યાં બધા તેમને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે.

રા જેરામદાસ બહુ પાકા, ઉઝા, હોશીઆર છે. એમનો સ્વદેશ-પ્રેમ જખરો છે, અને તેવો જ જખરો અબ્યાસ એમણે હિંદુ મુસલમાન પ્રશ્નોના ક્ષેત્રો છે. હિંદુઓને જ્યાં જ્યાં ને જ્યારે જ્યારે અન્યાય થાય તે જોઈ તેમનું હૃદય બળે છે અને ધારાસભામાં પણ 'માનીતા પુત્રો' તરીકે ઓળખાતા મુસલમાન બાઈઓ જ્યારે હિંદુઓને દમડાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે ત્યારે તેમની ધ્રુષ્ટતા ઉઘાડી પાડવાની તક તેઓ કદી જવા દેતા નથી.

રા. જેરામદાસ

રા. જેરામદાસને બીજે સત્તા લેવી ગમતી નથી પણ સત્તાવાળાઓને પાછળથી રમાડવાનો તેમને થોડા ઘણો શોખ જરૂર દેશે.

ચેતરજના મહારાજના માણસોને ગોઠવવાનું તેમને ગમે છે, પણ એમની સંસ્કારિતા એમને ગત ખાણીમાં કદી પડવા દેતી નથી મોતીની રોધમાં ઉઝા ખાણીમાં તેઓ ઉતરે છે ખરા, પણ દરેક જગ્યાએ મોતી નીપજે છે.

સીંધનાં ખાસ હવાપાણીમાં તેમનાં શરીર અને મન ધડાયાં છે અને સીંધના દૃષ્ટિકોણથી તેઓ બધા પ્રશ્નોને જુએ છે. સીંધી મુસલમાનોએ જે વિષમય કોમીત્વ ધારાસભામાં આણ્યું છે તેનો પ્રત્યાઘાત તેમના મન પર થયો છે અને જાણે કે અજાણે તેઓ પણ કોમી થતા ગયા છે.

પણ બહુ કલા પછી તેઓ મરસ અને સંસ્કારી માણસ છે.

૬

જેરામદાસ દોવતરામ બોધ્યા પછી સર ગુલામદુસેન ઉડ્યા અને આ ટાકા, સૌને મોટે મીઠું મનાવનાર અને એકવારના ઉસ્તાદ મીનીસ્ટરે એકઠીકયુદીવ કાઢી-સીવરને પટેથી પહેલું બાપણ કરતાં પોતાનો ખરો મીઠાજ બતાવી દીધો. ટાઈમ્સના લખ્યા પ્રમાણે તો એમને ફેફસ જ આપ્યું અને હવે સૌની પરવા પુરી થઈ એટલે એમનું શુદ્ધ મુસલમાની સ્વરૂપ બતાવવાનો મોકો મળ્યો. એમણે ટેબલપર દુકા હાથથી મુકીઓ ઠોકી, એમના રચૂન શરીરને લીધે એમને બોક્ષતા બોલના હાંફ ચઢી, મોઢામાથી યુદ્ધ ઉડ્યા અને એમની ઝીણી આબોમાથી ધરલામી તથુખા —ખાસ કરીને જેરામદાસ તરફ અને સામાન્ય રીતે સૌ હિંદુ સભાસદો તરફ—ઉડ્યા. પણ આ મહાન જનાવનું મૂંઝવ કોઈ ન સમજ્યા. કેટલાકે અટક્યાના મળ્યોએ એમની વચ્ચે બોલવાનું મહાપાપ ક્યું અને છેવટે ‘તમે મસ્કરી કરશો તેથી હું ડરવાનો નથી’ એમ એમને કહેવું પડ્યું પણ આવી અણીની વખતે પ્રેસીડેન્ટ દહેલવી એમના ગૌરવની રક્ષા કરવા વહાલે ધાયા અને એમની તરફ કેવું માન દાખવવું જોઈએ એનો પાઠ બધા ઝોનરેબલ મેમ્બરોને આપ્યો ને છેવટે આ મહાન ભાષણ કરી યાકેલા સર ગુલામદુસેન બેન્ચ ઉપર ભાર દઈને બેસી ગયા.

એમનો સદ્ભાવ-અતિભાવ-ઉમંગકો લાંબા વખતનો ઝાણીનો છે, ને તે જાવની કદર સરકારે એમને આ મીનીસ્ટરશ્વ નવાજીને કરેલી છે. એમના મગજમાં માણુમગત માટે ત્રણ ખાના પડેલાં છે. એક ગોરી ચામડીવાળા મહાપુરુષો-એમને માટે એમને અત્યંત માન છે-મીઝ પપગંબર મહમદ સા ના અનુયાયીઓ-પાક મુસલમાનો, અને ત્રીજા એમને માટે આ દુનીઆમાં સ્થાન ન હેતુ જોઈએ એવા કાફરો. બીચારા તેઓ આ સદીમાં કરખતે જન્મવાને બદલે જો મોગલ રાજ્યમાં જન્મ્યા હોત તો જરૂર એકેએક કાફરને મુસલમાન બનાવવાનું પુન્ય ઉપાર્જન કરી શકતે.

શરતના રોખીન જેવા એ ધારાસભાના રોખીન દત્તા અને છે. અને બનતા સુધી એક પણ દિવસ તેઓ તેમથી ગેરહાજર ન રહેવાનો સંકલ્પ પાળે છે. આવા મહાન મીનીસ્ટર બોલવાને ઉમા થાય અને કોમી દૃષ્ટિબિંદુ સીવાય બીજું એ શું બોલે? પણ 'એવણુ સાહેબ' બોલ્યા ત્યારેએ દેટલાક સભાસદોએ ગરમ કરી અને કહેલવી મીયાંને એમની વહારે ધાવું' પડ્યું.

રશીયુદ્દીન આહમદ પછી બાબુભાઈ દેસાઈ ઉભા થયા. આ બાબુભાઈ સ્વભાવે તીખા ને કઠવાબોલા છે એમ લોકો માને છે પણ એ સ્વરાજીસ્ટ છે. ધારાસભામાં બેસવા પુરતો સહકાર કરી બાકી સંપૂર્ણ અસહકાર કરવો એ એમની નીતિ છે. એ બોલવા ઉડ્યા અને 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા' એવી ખજર ગેયેરીમાં પાસે બેઠેલા પડોશી તરફથી સાંભળી હું અને તો છાપુ મેળવ્યા નીચે જવા ઉડી

લોખીમાં આ વખતે યોગ્યક સભ્યો ચઢા પીના હતા; દેટલાક ફરતા હતા. સૌ મળે તે કહેવું કે હવે દરાવણ બધું foregone conclusion છે. કમીટી નીમાવાની ને સાવમન સહકાર થઈ જવાનો, જે બોલે તે નકારું છે.

આ વખતે બીચારા બવા જેરામદાસ (જેરામદાસ દોવતરામ નહીં પણ દાદુભાઈના ભાઈ) ટેનીસ રમવા જવાનો વિચાર કરતા હોય તેમ લહેરે લહેરે ફરતા હતા એમણે અને કેંઈથી 'ગાંધીજી બારડોલી ગયા'ની ખબરનાશું છપુ મેળવી આપ્યું ને પાછા ચાલી ગયા

આ જેરામદાસ નડીઆદના જમીનદાર છે, અને રમતના-ખાસ કરીને ટેનીસના-ખુબ શોખીન દેખાવે અપડુંડે, પણ સ્વભાવે ખુબ ભક્ષા-છે. જમીનદાર હોવાથી દરેક વખતે એમને પ્રજાપક્ષમાં રહેવું હાથ પડે છે, પણ બને ત્યારે એ પ્રજાપક્ષમાં પોતાનો મત નોંધાવે છે અને છેવટે કેં ન બને તો તટસ્થ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે

આ વખતે ઓનરેમસ સર સુનીલાલ મહેતા ચિંતાતુર વદને પમાર થયા અને એક ટેબલ પર બેઠેલા મહારાષ્ટ્રીય સભાસદોની બારડોલીની ભાંજગડ વીશે ધ્યાન ખેંચાયું

રા વલ્લભભાઈને ગુજરાતના મેમ્બરો તરફથી રા. દાદુભાઈએ તે દિવસે તાર કયો હતો અને સર સુનીલાલ મહેતા બારડોલીની સમાધાની માટે ખુબ મહેનત લેના હતા. એમની તે દિવસની ચિંતા ખુબ જ સફારણ હતી. સર સુનીલાલ મહેતાની ઓળખાણ આ સ્થળે કરવી-બારડોલીની હાલતમાં એમણે જે ભાગ લખ્યો છે તે જોતાં-સફારણ છે. છતાં એમને ન ઓળખે એવા બહુ થોડા ગુજરાતીઓ હજે એ વાત પણ હું જાણુ છું સૌને ખબર છે કે સર સુનીલાલ મહેતા હોદ્દા પર હોવા નહીં તો ગુજરાત રેલવેકંડે વખતે કરોડ રૂપિયા

સર સી. વી. મહેતા

પામન નદી અને બારડોલી પ્રકરણમાંએ રા. હરિલાલ દેસાઈનાઈ દેસાઈને માથે મમાધાનીનો તાજ પહેરાવવાને એમના મિત્રોએ ઘણો યત્ન કર્યો અને પાછળથીએ સમાધાની એમણે જ કરી એમ જન-સમાજને મનાવવાના પ્રયત્નો કરતા ખોટા ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છતાંએ સમાધાનીનો ધરા તો સર સુનીલાલ મહેતાને જ ધટે છે. પણ આ જમાનામાં જરૂરી પ્રચારકાર્ય તેમને કરતાં આવડ્યું નહીં; અને પછી હોદ્દા ઉપરથી ઉતર્યા ત્યારે જેમ એસ્કવીથને માટે એ પ્રધાનપદેથી ખર્યો ત્યારે કોઈકે કહ્યું હતું કે આવડો મોટો માણસ મર્યો પણ એક પીછું પડે એટલો અવાજ પણ કોઈ એ સાંભળ્યો નહીં, તેવુંજ લગભગ બન્યું.

પણ તેમાં તેમનો બહુ વાંક નથી. મુ'બઈ સરકારના પ્રધાન-મંડળમાં અંદરઅંદરની અદેખાઈ એટલી છે-અને તેમાંએ જ માણસ ખીજાઓ કરતાં જરા ચઢતા પ્રકારનો લાગતો હોય તેને ઉનારી પાડવાના એટલા પ્રયત્નો થાય છે-કે એમના સહયોગીતું સંબોધન વાપરીને કહું તો એ “સુનીયા” ને માટે બહુ જ થોડો રતેહ તેઓ ફાજલ પાડી શકતા હોય તો તેમાં નવાઈ નહીં.

સર સુનીલાલ મહેતા પસાર થયા અને કોઈકે કહ્યું, ‘લાલજીભાઈ શુભામહુસેનને ખંખેરે છે.’ એટલે હું ચલા પીવાનો વિચાર માંડી વાળી તરત જ એમને સાંભળવા ઉપર ગઈ. લાલજીભાઈએ શુભામહુસેનને લીક ચોપડી, પણ હું જરા મોડી પડી એટલે મેં બધું બાપણ સાંભળ્યું નહીં.

૭

ચલા પછી ઉડ્યા “ભજ મીનીસ્ટરપદ”નો ચાલુ બપ જપનારા બપવ મદારાજ. એકવાર તેઓ કેળવણી ખાતાના પ્રધાન હતા અને સાક્ષ્ય-અસાક્ષ્યનું લાકડું ત્યાં તેમણે ખુબ ધુમાડ્યું હતું. એ હોદ્દેથી ઉતર્યા ત્યારથી એમને એ હોદ્દાનો મોહ હજી ઉતર્યો નથી અને ખીલાડી દુધના વાડકા તરફ તકાસી રહે તેમ એ પણ એ પડને માટે એકધ્યાન લગાવી

ખેડેલા છે અને હરિવાલભાઈ ખસે કે તરત નેને ઝડપી લેવાની એમની તૈયારી છે. આ વખતે એમના કરતાં મોલવી રશીયુદ્દીન સરકારને વધુ પસંદ પડ્યા તેથી એમને ધણું ખોટું લાગેલું છે. પણ આ વખત રીસ દેખાડવાનો નથી એમ એ સારી રીતે સમજે છે અને વળી કાએલીશન નેશનાલીસ્ટ પાર્ટીએ જે મીનીસ્ટરોને ધમકી આપી તેમાંથી કાઢી તો જશે જ એવી એમને આશા છે એટલે સાયમનની તરફેણમાં એમણે પણ મત નોંધાવ્યો.

આ વખતની સેશન્સમાં ખીજ એક વાત પણ એમને માટે જાણવા જેવી છે જે કે આ વાતને અને એને સંબંધ નથી હતાં; અને તે એ કે સ્ત્રીઓનો વારસાનો હક્ક છીનવી લેવાનું ખીજ આ સાહેબે જ મુખ્ય હેતુ અને સ્ત્રીઓને માટે 'અફ્રમ વગર' નહિ, દોરવાઈ જાય તેવી તથા ખીજ વિશેષણો તેમણે વાપર્યા હતાં; તે બધાં તો મને યાદ નથી પણ સ્ત્રીઓએ એમનાથી બવિખ્યામાં જરૂર એતતા રહેવા જેવું તો ખરું. આખી સ્ત્રીમતિ તરફ જે આવો અભિપ્રાય ધરાવતો હોય તેની તરફથી સ્ત્રીઓ પ્રગતિની ખીજ આશા તો થુ રાખી શકે સહજાએ આ બીય સૌ મેમ્બરોને એવું હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું કે કાઈએ એમને ટેકા આપ્યો નહીં અને પરિણામે એમને તે ખેચી લેવું પડ્યું.

૨. જાંઘવ પછી એવીસન, એન્ડરસન, 'Natural leader' સરદાર મજમુદાર, વગેરે તથા ખીજ કાઈ અબ્રાહમજો બોમ્બા હવે તો ખુબ કંટાળો આવતો હતો પણ છેવટે ધંટ વાગ્યો અને વોટીંગ શરુ થયું.

મતો ગણાતાં...૬૪...વિરુદ્ધ...૪૦...અને કમીટી નીમવાનો ઠરાવ પાસ થઈ ગયો.

રેખાચિત્રો

વિભાગ ૩ નો

આર્થિક રીઝ લેસમાંથી

૧૯૩૦

સર
ચીમનલાલ સેતલવાડ

મ. ભુમમાં ખુદિ ધણી હોય અને એક પછી એક સત્તાની પાયરીએ ચઢતો જાય ત્યારે દુનિયાની નજરમાં એની કારકીર્દી ફતેહમંદ ગણાય છે. પણ ભાવના વિનંતી ખુદિ દુનિયાની કહેવાતી ફતેહમંદીની પાર બહુ જતી નથી અને દુનિયદારી માણસ ફતેહની ટોચ પર છેક સુધી રહી પણ શકતો નથી. સર ચીમનલાલ સેતલવાડ એ આ કથનનું શ્રવંત દેખાત છે.

સર ચીમનલાલ, સર ફીરોજશાહ મહેતાની રાજકિય નીચાળમાં પહોંચે મોટા ચએલા છે. ને તે વખતના મસ્કારોનો વારસો એમના પર એટલો બધો છે કે એની પાર એ જોઈ શકતા જ નથી. એમના વખતનું રાજકિય જીવન એટલે અગ્રજોની પરત્વે સરકાર ખોટા કાયદો પમાર કરે તો તેની સામે અરજી, યોગ્ય લક્ષના દુકામ જોઈતા

હોય તો તેને માટે અરજી; પ્રજાનાં દુષ્ટોનો નીકાલ કરવો હોય તો તેને માટે પણ અરજી, અને દેશમાં કે પરદેશમાં હિંદીઓનું સ્વમાન હંદાવું હોય તો તેની પણ અરજી તે વખતની ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ પણ કરાવો કરવા અને અરજીઓના ફેતરા ધડવા સિવાય બીજું કંઈ કરતી ન હતી. આજે સને ઓગણીસસો ને ત્રીસમાં પણ સર ચીમનલાલ દણ્ડા આ અરજીવાળી મનોદશામાંથી મુક્ત નથી થયા. દર ત્રીજે દહાડે વાઈસરોય કે ગવર્નર કે હિંદી પ્રધાન પરના તેમના અભિપ્રાયો ને અરજીઓના ફેતરા ડાખાઓમા ડાખાએવા આપણે વાંચીએ છીએ. એમના મનથી હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય લેવાની (ના, ભુલ્લી. કુમીનીઅન સ્ટેટ્સથી એક ડગલું આગળ ચાલવાની એ ના પાડે છે). આ 'કોન્સ્ટિટ્યુશનન મેથડ' છે. કદાચ તેઓ આ અરજીઓનાં ફેતરાઓ રા. વિક્રમભાઈ કહે છે તેમ 'રખેને રહી જવાય' એ બ્લીકે પણ આટલા ઉપરાઉપરી કાઢતા હોય ! કદાચ આટલી ઝડપથી ચાલતી દુનિયા એમને છેક ભુલ્લી જાય એવી પણ બ્લીક લાગતી હોય ! ગમે તેમ, પણ એમના અભિપ્રાયો ને સરકાર પરના તારો પ્રજા મોટે અક્ષરે લગભગ દર ત્રીજે દહાડે ડાખાએવા જુએ છે. વાચે છે કે નહીં એ જુદી વાત છે.

મુંબાઈ ઈલાકામાં ગાંધીજીથી બીજો નબરે આજે એમનું સ્થાન હોત !
પણ 'હોત' ને 'તો' કાઢવા કંઈ સહેલાં છે ?

આહા ! ભાવિને ચોપડે અમર થઈ જવાય એવી કેટકેટલી તકો
એમને સાંપડી ને એમણે ગુમાવી ? ફ્રીરોઝશાહ જેવા આગેવાન નીચે
એમણે જીવન સાર કીધું અને મુંબાઈના રાજકીય જીવનમાં એમણે ઘણા
વર્ષો રાજ્ય ભોગવ્યું, પણ તે વખતે ન એમણે પ્રજાને દોરી કે ન એક
ડગનું હિંદુસ્તાનનું ભાવિ એમણે આગળ ચલાવ્યું ગવર્નરની ધારાસભામાં
પાંચ વર્ષ એમણે એકઠીકચુગીવ કાઉન્સીલર તરીકે કાઢ્યા ને પ્રજાને
માથે લોહડિ બરાજ ને બેકબેની બારીઓ ઠોકાઈ તે એમના વખતમાં,
એમની જાણમાં ને એમની સહાયથી આજે એ બે ખાડાઓમાં
મુંબાઈ ઇલાકાના કરોડો રૂપીઆ ક્યા હોમાઈ ગયા એની કાઈને
ખબર નથી

તે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ડસ ચાન્સેલર તરીકે એમણે તેર તેર
વર્ષ રાજ્ય ક્યું, —ને પરિણામ ? પરિણામ એટલું કે યુનિવર્સિટી ચાલી
ને એણે પૈસા ગચામ્યા. લાખો માણસો જ્ઞાન લેવાને આવતા હોય ત્યાં
યુનિવર્સિટી જેની કેળવણીની સરચા ધધાના ધોરણ પર ચાલે ને પૈસા
બચાવે એ વાત સહી થેવા જેવી છે ? બુગાળમાં એક અમનોપ
મુકરજીએ વાઈસ ચાન્સેલર તરીકે યુનિવર્સિટી કેળવણીની આખી દિશા
બદલી નાખી ઘેર ઘેર ને ગામડે ગામડે એમણે જ્ઞાનપ્રદિપતું બને તેટલું
અજવાળું દેનારું હા, કદાચ બુગાળની યુનિવર્સિટી આટલી પૈમાદાર
ન થઈ ને એનો પ્રદેશ ભોગે ચનો ગયો તેમ પૈસાનો ખાડો પણ પડવા
માડ્યો. પણ આ દેશમાં કેળવણીને માટે સરકાર ને પ્રજાની પાસેથી
વધારેમાં વધારે પૈસો પડતી ન શકે તે વાર્ડસ ચાન્સેલર શું કામનો ?
યુનિવર્સિટી એ માત્ર થોડા છોકરા છોકરીઓ પાસ કરવાનું કારખાનું
નથી એ તો પ્રજાનું જ્ઞાનમંદિર છે, અને વાર્ડસ ચાન્સેલર તે તેનો
મુખ્ય પુખ્તરી છે. એ મંદિરમાંથી પ્રજાનો સૌથી વધારેમાં વધારે ભાગ

પેતપોતાનાં મુક્તિમદિ અજવાજવા માટે જ્ઞાનદિવડા ન પ્રગટાવે તે એ મંદિરની મદત્તા ગી ? સર ચીમનલાલમાં તીવ્ર બુદ્ધિ છે પણ ભાવિમાં દષ્ટિ નાંખવાની શક્તિ નથી આયુ કામ એમને સાત્રું કરતાં આવડે છે; નહુ કામ એમને ઉપાડતાં આવડતું નથી. ને તેથી મુંબઈ ઇલાકાને કેળવણીની દિશામાં આગળ વધારવાને એમણે વાઈસ ચાન્સેલર તરીકે પ્રતાપી ડગલા બયાં નથી જે થોડું ઘણું થયું હોય તેનો જશ તો વર્ગોચી એ દિશામાં કામ કરનાર છુટીઠવાઈ વ્યક્તિઓને ઘટે છે.

અને જ્યારે એ ઝોડા કિપચી ઉતર્યા ત્યારે મુંબઈ સરકારે નવી પર્મચગી એમનાથીએ ઉતરતી કરી એટલે સોમને ખામ હજીઆવાનું કાળુ પાછળથી મળ્યું નહોતું પણ મુંબઈ મરકારને ત્યાં તો માણસોનું દેવાળું છે. મુંબઈ સરકારની કાફીસીસ, મુંબઈ મરકારના પ્રવાનો ને મુંબઈ મરકારે નીમેલા વાઈસ ચાન્સેલર એ આ કથનનું ઉરાડું મમર્થન છે.

અને સરકારને રીઝવાના આટઆટલા અભિપ્રાયો ને ઇન્ટરવ્યુઓ આપ્યા છતાં મરકારને ત્યાં એમનાં શાં મન્માન છે ? સરકારને અત્યારે અગ્રેજમાં જેને Window-dressing કહે છે તે કરવાને થોડા મોડરેટોની જરૂર છે, પણ The man who can't deliver the goods has no value in their eyes. ને સર ચીમનલાલના અભિપ્રાય પછવાડે એમની જાત સિવાય કે પાંચ સાત સર કાવસજી ને જહાગીર પીટીટ જેવા મોડરેટો સિવાય બીજા કોનું બળ છે ? ગર્ડડેઅય કોન્ડરન્સમાં જઈને એ કઈ પણ દુગી આવે તો એમની કબુલાતો સ્વીકારવાને હિંદુસ્તાનમાંથી આજે એક પણ માણસ તૈયાર છે ? દુમીનીઅન સ્ટેટસ કે ઇન્ડીપેન્ડન્સ આવશે તો જુલમ નીચે ચગદાએલા લોકોના લોહીથી આવશે, નદી કે સર ચીમનલાલ સેતવવાડના ઇન્ટરવ્યુઓથી આવશે.

સર ચીમનલાલથી આજના લોકોની મનોદશા સમજાવી નથી

એમને યોડોની ચગવગમા તોફાન સિવાય કંઈ દેખાતું નથી. લોડોના હૃદયમા અન્યાયોની સામે જે લાવારસ ખગે છે તેના કારણેમા પોતે સમજે તોએ એ ઉડા ઉતરવા માગતા નથી પણ ખરી વાત એ છે કે સર ચીમનલાલના હૃદય કુત્તા મગજ મનુ મોહુ છે પોતે જાને સુખમા ઉર્ધ્વા અને સરકારી ઓદ્ધા ભોગન્યા એટલે દુર્ગરો જુનાનો-જે જે ખીમ દેશમા જન્મ્યા હોત તો રાજના ને દેશના આમૂનય યાન તે-આજે આ દેશમા તકોને અભાવે નકામા સડે છે ને મરે છે એ જિના જેની વાત એ જોઈ શકતા નથી એમને પારના દુખ મમજવા મનુ હૃદય નથી એમનામા ધીંગીશ એમ્પા ધરની ભવ્યતા સમજવાનુ મગજ છે ને એ લાતાની તારીફ એમની ખુદી સદા કર્યા જ કરે છે

નેમર ચીમનલાલમા કોઈને મિત્ર બનાવવાની શક્તિ મનુ ઓછી છે એ પોતના હૃદયમા કોઈને સ્થાન આપતા નથી અને કોઈના હૃદયમા એમનુ સ્થાન છે નહીં એમનો સ્વભાવ લહેરી કે ને મગજ કરવા એમને જોઈએ છે પણ એમનુ અત કરણનુ અન્યાયમા માત્ર આત્મીય સિનય કોઈના હૃદયમા એમને વધારે વાર ટકવા દેતુ નથી એમની ખુદીને માટે ધણાને માન છે, ધારાશક્તી તરીકે કાયદાની શુભે ઉકેલવામા એમની શક્તિ માટે પણ બે મત નથી, એમની વાત કરવાની રીત સરસ છે અને તેમા હમેશા વિવિધતા હોય છે એમની ખુશમીજી સોમતમા શાન ને ગમ્મત બને મળ્યા વગર રહેતા થી

પણ આપણું છતાં એમની ને આમા માણુમની વચ્ચે મોગી દિવાલ છે એમનો અસ્પર્શ અને અતરો સ્વભાવ માત્ર માનનો અધિકારી છે એમનો નહીં

સર ચીમનલાલ બાવલારિક દુનિયામા ગણુત્રાગણ ગણાય છે કોઈના સુખદુ ખનો એમના બરફ જેવા થડા મગજપર બાગે જ સ્પર્શ

થાય છે તે છતાં એ હૃદયહીણ છે એમ ન કહી શકાય. પણ એ હૃદય સહેલાઈથી કાઢી પાસે ઉધડે એવું નથી આખો જન્મારો અતડાપણાની ફળવેલી ટેવ આજે કાઢીને એમના મિત્ર થવા દે એવું નથી. જીવાનીમાં ને સત્તાના શિખરેથી કદાચ મિત્રોની જરૂર એમને નહિ લાગી હોય ! આજે ધડપણમાં-જીવનના સંપાદનના ગ્રાંખા અજવાળામાં એમને વાત કરવાને પોતાને સમજે એવા કોઈ મિત્રની જરૂર નહિ પડતી હોય ! પડતી હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું. ને પોતાના અંતઃકરણની એકાંત ટાળવા સર ચીમનલાલે આખી જીંદગીમાં ન ક્યું તે આજે કહે છે. તે શનિવારે શનિવારે રેમીસમાં જાય છે, ખાણીપીણી પર મિત્રોને નોતરે છે. ફુનીઆપગનો એમનો દેખાનો નિર્વેદ એમણે થોડોધણો ઉતારી નાખ્યો છે. લોકો એમા માત્ર સર ચીમનલાલનો નવો પવન જીએ છે મને એમાં એકલા માનવહૃદયની મૈત્રીની શોધ શીવાય કંઈ

શ્રીયુત

એમ. આર. જયકર

હિન્દુસ્તાનના કોઈ બીજા પ્રાંતમાંથી કોઈ પરદેશી પરેશો તમને મળવા આવે કે કોઈ મિત્રને ત્યાં મળે અથવા હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોમાં તમે જાઓ ને ત્યાંના કોઈ મજબૂત મહેમાનગીરી આપતા હો ત્યારે વાતનો વિષય હિન્દુસ્તાનના મોટા માણસો હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં યજમાન અને મહેમાન મોટાં માણસોને ઓળખતાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં વાતનો વિષય લગાવ. મોટા કાને ગણવા એ યજમાન અને મહેમાનના દર્શનિદુ અને સામાજિક સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

હિન્દુસ્તાનમાં મોટા માણસો અનેક છે. તેમાં રા. મુકુંદ આર. જયકરનું નામ ઘણું ઉચ્ચે નબરે આવે છે. વાતચીત પણ મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી ભાષામાં થાય છે, કારણ કે પરબ્રતો ભાષાનો ઉપયોગ શક્ય જાઓ નથી. વાનમા ને ૫

“Do you know Mr. M. R. Jayakei?” “Yes, he is a very cultured man isn't he?” એ એનો થલુ ખઈ હમેશનો ઉત્તર કેટલાક મથુમોને માથે અમુક વિગેપણોની છાપ હમેશની પડેલી હોય છે. રા જનકરને માટે Cultured Man નો ઈલાકામ સૌ એમને માટે વાત કરતા વાપરે છે

અને રા જનકર ખરેખર સરકારી માણસ છે એમની બીજી શક્તિઓ માટે ગમે તેટલા બે મન હોય પણ હિંદી સરકારથી માડીને ગાંધેર શ્રવનનો રસીપો સાધારણ એન્જ્યુએટ રા. જનકર સરકારી માણસ છે એમ એકે અવાજે કયુલ કરે છે. બે કે દરેકની સંસ્કારિતાની વ્યાખ્યા જુદી હોય છે ધારાસભામાં મુદ્દર બેઠે, પ્રધાનોના ફોર્મગરુમાં મુદ્દર અને અણીવાળી વાત કરી શકે; સરકારની જરુરની વખતે એનું દૃષ્ટિર્મિદુ, સમજી પોતાના મુદ્દા માટે ખુબ દયાલુ ન કરે; મીઝબાનીઓમાં મુદ્દર યજમાન અને આકર્ષક મહેમાન બને બની શકે-એનું નામ તે સંસ્કારી માણસ એવી સરકારની વ્યાખ્યા છે. સાધારણ માણસ એમની બોલવાની છટા પર, એમના અંગીતપ્રેમ વીશે સાંભળેથી વાનો ૫૨, એમના કહેપેમાં સારા સ્વભાવ પર અને પેતાના પડોશીના અભિગ્રાહ પર એમની સંસ્કારિતાની વ્યાખ્યા રચે છે. મિત્રો એમના સહવાસમાં આવી એમને સંસ્કારી માણસ ગણે છે. જ્યાં દૃષ્ટિર્મિદુઓ જુદાં છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે રા જનકર સંસ્કારી માણસ છે. પણ આ વાક્ય જુદી જુદી વાર એટલીવર સામગ્રવામાં આવે છે કે એનો ખરો અર્થ ધણીવર ગુમાઈ જાય છે.

રા જનકર જન્મે અને ગ્રામાવે aristocrat (અમીર-જો કે એ શબ્દમાં પુરેપુરો અર્થ આવતો નથી) છે એમનામાં જુની ખાન-દાની અને નરી સારકારિતા બનેનું મિશ્રણ થએલું છે. પોતાનું ઘર એ પોતાનો દિલ્લો હોય તેમ તેને રાજ્યગારવામાં એ રાચે છે, અને વીન્ટર રોકનો પંગનો એ એમના ગરબો ખાસ વિષય છે. કોઈ મહેમાન

એનાં ચિત્રો, એનો કાઈનીય રૂમ, ત્યાનો દેખાવ વખાણ્યા વગર નહીં ગયાં હોય. એ બંગલાની દરેક ખુશી બતાવવી અને એની પ્રશંસામાં મોજ લેવી એમાં રા. જયકરને ખાસ આનંદ પડે છે.

મંગીન પર પ્રેમ હોયો એ સારકારિતાનું ખાસ નહીં તો એક લક્ષણ છે, અને તે રા. જયકરમાં છે. એ ઉસ્તાદ નથી પણ ઉસ્તાદોને પારખે એટલા સંગીતનિષ્ઠાત છે. ને ઘણીવાર કામના બોગે પણ સંગીત સાંભળવા લલચઈ જાય એટલી એમની સંગીતપ્રતિ કે સંગીત નખખાઈ જે કહો તે છે.

ઓગણીસમો અઢત્વીસના ડીસેંબરની કલકત્તાની એક રાત્રિ મને યાદ આવે છે. કલકત્તામાં નીરમજયંદર ચંદરે સંગીત પારદી ગોઠવી હતી અને જયકર તે વખતે તેમના મહેમાન હતા. એક બાજુ ઓલ પારદીજ કોન્ડરન્સમાં હિંદુ મુમયમાનનો પ્રશ્ન છણાતો અને હિંદુ મહાસભના આગેવાન તરીકે બપોરે રા. જયકરે છુનાતી આસમાની વાતોને જમીનદોરત કરી હતી. રાત્રે એજ વાટાઘાટ મરમાગરમ આસતી હતી. અમે સૌએ ધાર્યું કે આજે જયકર પાર્કમાં નહીં આવે. ને

એમને વરી છે. છતાં, કાણુ જાણે શાથી, ખરી મોટાઈને ને ગ. જયકરને આર આગળનું છેદું રહ્યાં જ કરે છે. મોટાઈનો પ્યાલો છેક હોઠ સુધી આવી નહીં પીવાયો હોય એવું રા જયકરને ફટલીયવાર બન્યું દશે ! હાં તો એમનામા મોટાઈને અડપવાની પુરેપુરી હીમત નથી, કે હાં તો મોટાઈને માટે છેક છેવટ મુઠ્ઠી જવાની શક્તિ નથી એમનાથી મોટાઈ મેળવવાનો એક માર્ગ નક્કી થઈ શકતો નથી કયા પ્રકારની મોટાઈ જોઈએ છે એ વાત પણ કદાચ મગજ આગળ ચોક્ખી નહીં હોય ! પ્રજાકીય લડતના જીવાળ આવે ત્યારે તેના મોજના શીથ પર તરતા નેતાઓ લગભગ અમાનુષી મોટાઈના અધિકારી કીનારા પરના માથુસને લાગે ને તરવાની પુરેપુરી શક્તિ વિના એ મોટાઈ લેવા દરિયામાં અપલાવે ને કુખવા માટે તેમાં દોષ કોનો ? ને રાજમહેલની દિવાલ આગળ સત્તાની નદીઓ વહેતી હોય અને ઝળાં ઝળાં થતી મહેલની રોશનીના અમવાળામા એ અપાર્થિવ લાગતી મંગાજીમા તરવાનું મન થાય એ પણ છેક રવાલાવિક નથી શું ? માથુસને માટે સત્તા લેવાના ને મોટાઈ મેળવવાના બે માર્ગ છે. એક તરવરતા માનવસાગરની અગાધ શક્તિઓનાં પુર ઝીલી બળવાન થવાનું, બીજું તોપ ને તત્વારને બજે રાજ્ય કરતી સરકારી સત્તાના પ્રતિનિધિ થવાનું. બંને રસ્તા એકલક્ષી બક્તિ માર્ગી લે છે. જે માથુસ બંને બાજુ આકર્ષાય તેના હાથમાંથી ધણુંખરું બંને બાજુઓ સરી જાય છે.

અત્યારસુધીનો રા. જયકરનો આ અનુભવ છે-દશે. આજે જીતકાળનો પાઠ રા. જયકરે સંભારી રાખ્યો લાગે છે.

પણ આમાં રા જયકરનો બહુ વાંક નથી. ૧૯૨૧ ના મહાન જીવાળ વખતે પ્રેક્ટીસ છોડીને એ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા એ એક આદર્શની સિદ્ધિને અર્થે. કેળવણીની એક પ્રજાકીય મહાસંસ્થા કરવાનો એમનો આદર્શ હતો. એ પ્રેક્ટીસ છોડે ને સત્યાગ્રહમા જોડાય તો એ મંસ્થાને માટે જોઈતા પૈસા તીલક સ્વરાજ્ય ફંડમાંથી મેળવી આપવાનું ફટલાક આગેવાન

સત્યાગ્રહીઓએ એમને વચન આપ્યું હતું એમ કહેવાય છે. પણ ભૂતકાળમાં જેમ માણસ વટલાય ત્યાંસુધી તેના જીવનમાં મીશનરીઓ રસ લે ને મોટા મોટા વચનો આપે અને વટલાયા પછી તેના સામુ પણ ન જુએ એવું ગ. જયકરને સત્યાગ્રહ વખતે થયું. વટલાયા પછી હવે ક્યા જવાનો છે એની મીશનરીની મનોદશા તે વખતે ટેલાક સત્યાગ્રહીઓમાં પણ હતી. ખીન્ને જગરો માણસ હોત તો એમની વચ્ચે રહેત, એમને સાથે જરૂર પડે તો લડત, ઝઘડત, પણ પોતાનો આદ્ય સિદ્ધ કરત; પણ રા. જયકરના સુવાળા ખાનદાની રવમાવમાં ડેમેકસીની જાડી લાતો ખાવાની ને સામી ખવરાવવાની શક્તિ નથી તકરાર કરતા એમનો ગદ્યમા રહેયો કુમળો આત્મા હમેશા કહે છે ને “રાણી ગાગો ખાય ત્યારે મહેલમાં સતાય,” તેમ સત્યાગ્રહની સત્યાગ્રહી છાવણીમાંથી પોતાના ધરના કિલ્લામાં જઈને એ બરાઈ બેસે છે.

રા. જયકરથી ટીકા સહન નથી થતી આ પ્રજામતવાદી જમાનામાં ગમે તેવા હલકા માણસને ગમે તેવા સારા માણસના સારા આશયથી કરેલા કૃત્યને હલકામાં હલકા વિશેષણોથી વખોડવાનો હક્ક છે એ વાત એ બુદ્ધી જાય છે વખોડનારો જેમ વધારે હલકો તેમ એની ગાગોતું જોર વધારે ગાગો ખાનાર જેમ વધારે સારો તેમ એના દરેક કૃત્યમાં કાળાશનો સભવ કદખનાર વધારે. જાહેર જીવનમાં દરેકને સતોષ નથી અપાતો ને બુલેચુકે રસ્તાનો આવનાર પણ નારાજ થયો તો એને માટે જાહેર છાપાઓ ઉધાડાં છે. સારા માણસને બદનામ કર્યા વગર આજનાં છાપા જીવી નથી શક્તા એ એક ઉઠાકુ સત્ય છે. એવું એક નાનું સરખું દૃષ્ટાન્ત લઈએ તો ગ. જયકર પર ટીકા કરવામાં હેરફેરના

રા. જયકરના જીવનમાં સોનાની થાળીમાં લોહાની મેખ હોય તો તે તેમના કેટલાક પ્રતિપક્ષીઓ છે. ગાંધીજીની મહત્તાની તો કોઈથી હરિકાઈ થઈ શકે તેમ નથી પણ મોતીલાલજીની પહેંચાય એવી મહત્તા હજુ મળી નથી—એકદમ મળે એમ પણ નથી એમ રા. જયકરને નહીં લાગતું હોય ? ને ગા. જીનાની ગર્વલરી છટા પ્રતિરૂપિ તરીકે એમને ન ખુચે તો એ માનુષી ન કહેવાય. મોટી મોટી વાતો કરવાની ને લોહ ફેંકેડ જેવા તાપથી ચાલવાની રા. જીનામાં એક આદત છે, ને મુસલમાનોને પધાળવાની લોકોની ને સરકારની બંનેની નીતિને લીધે એમને વધારે પડતી અગત્ય મળી છે. દેશમાં જે સ્થાન મોતીલાલજીનું છે અને એમનાથીએ કેટલાક ઉતરતાઓનું છે ને સ્થાન આજે રા. જયકરનું નથી. ધાગસભામાં મોતીલાલજીનો દરજ્જો, રા. વિઠ્ઠલભાઈની ધારદાર નજર અને રા. જીનાનો મિગ્ગજ ધણીવાર રા. જયકરનો પીત્તો ઉઠાવતા હોવા જોઈએ એમ આપણે માની લઈએ તો તેમાં કંઈ ખોટું છે ? આજે વડી ધારાસભામાં રા. વિઠ્ઠલભાઈ ને પડિત મોતીલાલજીની ગેરહાજરીમાં રા. જયકરને ધારેલું સ્થાન મળ્યું છે, અને રા. જીનાનો મિગ્ગજ દહાડે દહાડે જુનો ચનો જાય છે, અને એ પ્રતિરૂપિ છતાં રા. જયકરને લીડર ઓફ ધી ઓપોઝીશનનું સ્થાન મળ્યું છે એ સુખવે છે કે હવે દુશ્મન જતાયો છે. હમેશને માટે છે એમ રા. જયકરના મિત્રો જરૂર ધ્રુવશે રાઉડેન્સ કોન્ફરન્સમાં તો રા. જયકર જરૂર જશે, પણ આજના સુલેહના મંદેશવાદક તરીકે એમનું કાર્ય ફળે કે ન ફળે તોએ સરકારના નવા પ્રધાનમંડળમાં રા. જયકરનું ધણીવારનું ધ્રુવેલું સ્થાન એમને મળશે એમ આપણે તર્ક કરીએ તો એમાં બહુ મોટી તર્કશક્તિની જરૂર છે એમ મને લાગતું નથી.

રા. જયકરે જીંદગીમાં ધણી તોફાં ખોઈ છે. વિઠ્ઠલભાઈના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે જરાક વધારે કંપના ને શક્તિ વાપર્યાં હોત તો માલવીયાજી કરતાં મોટું સ્થાન આજે એમનું હોત; આટલી શક્તિ ને

૩ મમ્મદિ સાથે એક વર્નમાનપત્ર એમણે ચલાવ્યું હોત તો ધણી ગેર-સમજુતીઓ તે દૂર કરી શકત, ને જરાક જો વધારે ઇચ્છાશક્તિ વાપરી હોત તો રા. જયકરના જીવનમાં તકોનો અભાવ નહોતો જે એ આજે આટલા વર્ષે મેળવતો તે એમણે દસ વર્ષ પહેલાં મેળવ્યું હોત પણ મહત્તિય તો જાણા પણ નથી વાચના તો આપણે શા માટે વાચતી ?

રા. જયકર મિત્ર તરીકે સારા છે, પણ એમની મિત્રતાનો પ્રવાહ એકધારો નથી. આજે મંકાય નહીં, કાલે ખરે, એવી એમની મનોદશા છે કદાચ એમની મિત્રતાનો ગેરવાખ ધણાએ લીધો હોય ને તેથી મુજ સ્વભાવ નિખાલસ છતાં કોઈ કોઈવાર જોશી પણ થઈ જવાનું હોય । પણ રા. જયકરને પોતાની લાગવગ દેખાડવાનું ગમે છે ને પ્રશસા એમને અપ્રિય નથી.

રા. જયકરના જીવનમાં એમની માતાની અસર ઘણી છે સ્વભાવે એ વાતોના ગોખીન અને નાની નાની બાબતોમાં મદદ કરવાને હમેશા તરફર હોય છે એમને પોતાની આસપાસ માણુઓ એકથ કરવાનું ગમે છે

પણ બહુ દક્ષા થઈ એટલું જ કે રા. જયકર મોટા માણસ છે, મહાન માણુમ નથી.

શ્રી. મહમ્મદઅલી ઝીણા

ર. મહમ્મદઅલી ઝીણા માટે હઈ પણ લખવું એ ધણું મુશ્કેલ કામ છે પહેલાં તો એમની ખરી અટક કેમ વપરાય એ શોધી કઢાવવું જરૂર છે દેખાવમાં પોણા ૭ ફીટ ઉચ્ચ છતાં એમની અટક છણા છે કે લહેકા કરીને ઉચ્ચારાય એમ ઝીણા છે કે અંગ્રેજીમાં તાપમાં બોલાય એમ મી. છન્ડા છે તે નક્કી કરવાનું છે. આ દેશમાં અંગ્રેજી બણેલા લોકો અંગ્રેજી ઉચ્ચારો પણ હાખલ કરે એટલે અસલ નામ શું હતું તે ધણીવાર શોધવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે મારી પંચગતીની એક પાઠસી પડોરાણીની અટક ગાંધી છે તે પણ મીસ ગેન્ડીને નામે ઓળખાય છે, અને કોઈ એમને ગાંધી કહીને બોલાવે તો મોટું અપમાન લાગી જાય છે. રાખવું ફાય અને હાકરવું ટાગોર તો આપણે ક્યારે સ્વીકારી લીધું છે. એકવાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મુસાકરી કરતા રહેલે ગાંધીમાં મને મથુરા જડે જ નહીં એક મત્રા કે મુત્રા ઉચ્ચાર કરવો તે સમજાય પડે નહીં એવું અંદર નામ હતું પણ તે જ મથુરા, તે તો રહેલાન આત્મું ને ગણુ ત્યારે જ મને સમજ પડી પણ અત્યારે આ

નામની માયાકુટમાં ન પડતાં સગવડને ખાતર આપણે ગ ઝીણા અત્રે સ્વીકારી લઈશું.

રા. ઝીણા બહુ અક્કડ અને તોગી માણુમ છે એ તો સર્વત્ર સ્વીકારાએલું અત્ય છે. એ મિગ્ગજ દેખાય, અક્કડ ચાલે ને કોઈની પરવા કરે નહીં અને કોઈના સુખદુખમાં ભાગ લે નહીં ને પોતાના સુખદુખમાં કોઈને ભાગ આપે નહીં. ને કોઈની સાથે કામ પાડતાં પોતાની સર્વોપરિતા ન્યાસુધી સ્વીકારાય નહીં ત્યાસુધી એમને જ પ વળે નહીં અગ્રેજીમા જોને 'રનોખ' કહે છે તેવાની સાથે એને 'રનોખ' થતાં આવડે છે પોતાની તરફ સન્માનથી જોનાર ટોળી તરફ એ હસીને ખુશમિગ્ગજથી વાત કરે છે

ગ. ઝીણાને પોતાના ગૌરવનો ખ્યાલ બહુ હોવો જોઈએ એમ એમનાં વર્તન ઉપરથી આપણે અનુમાન કરી શકીએ પોને ધણા મોટા માણુસ છે એ વાત એમનાથી સહેવાઈથી બુલી જવાતી નથી પ્રતિ-સ્પર્ધિને એ બોલવામા મદાત કરે તે ભાગે જ વાદવિવાદ ચલાવીને: ધણુખર તો બોલવાની છટાથી, સામો માણુમ કચરો હોય એમ એની સાથેના વર્તનથી, વગર હાકેલા તીરસ્કારથી અને લોડ બર્કનહેડ જેવા તાપથી જો કે લોડ બર્કનહેડની એ ધણી નરમ આવૃત્તિ હશે એમ આપણે માની લઈએ તો પણ હિંદુસ્તાનમા એ પ્રકરના નમુનાઓના અભાવ હોવાથી રા. ઝીણા ખાસ જુદા પડી આવે છે. ખુદતાલાએ મહેરબાની કરી છે કે એ મુસવમાન જન્મ્યા છે એટલે પ્રગ્નપક્ષ એમના ધાર્મિક ઝનુનના અભાવવાળા સ્વતંત્ર મિગ્ગજને પંપાણે છે અને સગવડને આવા સ્વતંત્ર માણુઓ પોતાની સાથમા છે એમ દેખાડતુ છે

રા ઝીણામા પહેલાં બંધે કોમીનાદ નહીં હોય પણ એમનામાં થોડા હેરાતા વર્ષોની કોમી મતદારી રીત પછી એટલુ જાણવાની ચતુરાઈ તો છે જ કે જો ધારાસભાઓમા જવું હોય અને મત દેવા હોય તો કોમી દૃષ્ટિમિંદુ પોતાના કમમા લાગ્યા વગર છૂટકો

નથી મહાત્મા ગાંધીના હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી આરામખુશીમાં
 બેસી પટવાઈ કરતા રાજ્યદારી નેતાઓ સ્વતંત્ર પ્રજાપક્ષ પાસેથી
 બહુ મતોની આગા રાખી ન શકે અને રા ઝીંબાથી કંઈ
 ખાદી પહેરી, ગમોગમ હરી લોકોના જેવા થઈ રહેવાય નહીં
 કોંગ્રેસના મહાપ્રમાથી કે કાવસજી જહાગીર હોનમાથી લોકો પ્લેટફોર્મ
 પર બેઠેના મૂંઝી ઝીંબાના ભાનજો સંભળીને વખાણી જાય ત્યાં સુધી
 ઠીક છે પણ એથી વધારે એ બધા લોકોની સાથે સમાગમમાં આવતું
 ઉમરાવો ને વાઈસરોયો ને વડા જજોની સાથે બહુ લેનાર મી ઝીંબા
 આટલી બધી પાયરીએ ઉતરે એ મનતુ જ શક્ય નથી ને તેથી ન છુટકે
 રા ઝીંબાને કોમી દૃષ્ટિબિંદુ પોતાના રાજકીય પ્રોગ્રામમાં આણવું પડ્યું
 છે દરેક કોંગ્રેસમાં ને આલ પાર્ટીઝ કોન્ફરન્સોમાં ગા ઝીંબા પોતાના
 જાને મુસલમાનોના પ્રતિનિધિ બને છે પ્રેસીડેન્ટ વિદ્વંત જેવા એમના
 પ્રખ્યાત ચૌદ કોમી મુદ્દાઓ હજુ જુના નથી થયા ને વાઈસરોય કરતાં
 વધારે તાપથી મોઝા આની વચ્ચે બેમી દરેકને પોતાની મોટાઇતુ ભાન
 કરાની તાપમાં ને તાપમાં રા ઝીંબા ઉચ્ચારે છે "Gentlemen!
 do you want to take the seven crores of
 Mussalmans with you or not? If you do, very
 well then, these are the terms Remember, they
 are a very important minority Unless you
 give them all that they want you can't have

તરફથીનો હોય તે પણ સામે ચર્ચ થયો. ' ખુદ મારા મિત્રોથી બચાવો ' એવી પ્રાર્થના મુમત્તમાનો ફર્ક દલાડો કરશે તો નર્ચાઈ નહીં.

રા. ઝીણા ગમે તેમ છે પણ ધ્યાન ખેંચે એવી મૂર્તિ તો છે જ. એમનાં દેશનેમલ કપડાં, એમનો-“ શુ ખુમસુરત કહીશુ ? ” “ દેખાવડો હીક પડશે ” “ જુરાનીમા દેખાવડો પણ હાલ શુ ? ”-હાલ પણ દેખાવડો જ પણ જરા પાદા થયો જતો દેખાવ, એમનો હવાબ, ધારાસભામાં એમનું સ્થાન, એમના જીવનની કેટલીક બીનાઓ-એ સૌ એક પ્રકારનું નીરળું વ્યક્તિત્વ રા ઝીણાને આપે છે આજે હાઈકોર્ટમાં પણ એ કમાવ છે તે કેસ સારો રજુ કરવાની શક્તિથી તેમજ જજને દબાવવાની એમની શક્તિથી કોરટમાં કેમ ચલાવે તે જજોના ઉપર મદેરમાની ફરતી હોય એવો બાસ જોનારના ઉપર જરૂર થયો હશે ને જજો બંને નવા નવા આવે પણ સરકાર અને લોકોના સન્માન્ય સભ્ય ઝીણા તો જુના જ, અને આવા સન્માન્ય માણસને મન્માન આપવું એ દરેક જજની ફરજ થઈ પડે છે. આજે તો રા. ઝીણાને માન આપવું એ જુની રૂઢિ થઈ પડી છે. ને રૂઢિનો લાગ સમાજમાં રહેનારા માણસો ઝીણા જ કરી શકે છે

ઝીણા એ વાત કોઈ કાળે કરે નહીં ને એકવાર એક વાત પણ મગજ બધે થઈ ગયું પછી તે સહેવાઈથી ઉતરે નહીં.

સાધ્મિન કમીશનના બલિષ્ઠકારની શરૂઆત પણ રા. ઝીણા અને બીજા એક એ જણના જખમાએલા ગર્વથી થઈ હતી એવી વાતો તે વખતે હવામા ઉડતી. પણ તેમા સત્ય શું હતું તે તો રા. ઝીણા પોતાની આત્મકથા કોઈ દિવસે લખશે તો ખબર પડશે. ત્યાસુધી બધા જેને ખાનગી વાર્તા ગણે છે તેને આપણે પણ ગણુરી એ આપણો ધર્મ છે. બધા મારા માણસો પોતાનો ધર્મ પાળે છે અને આપણે સારા માણુમ છીએ એમા કોઈને શકા આવે એવું શા માટે કરવું ?

આટઆટલા વર્ષો ધારાસભામા કહાડવા છતાં રા. ઝીણા પ્રધાન કેમ ન થયા એ શંકાને માટે તો અવકાશ જ નથી રા. ઝીણા બહુ સહેવાઈથી દેરાય એવા નથી, ને સરખારને તો સહેવાસટ માણુસો લોઈએ છે ને રા. ઝીણા જેવા માણુમે જે પ્રધાનમંડળમા હોય તો હાથ સર બી, એલ મીતર જેવા કોઈ પણ રાજ્યદારી રમ વગરના માણુ સની સદાયથી જે સહેલાઈથી રાજ્ય થાય છે તે કેમ થાય ? આપણા શક્તિવાળા માણુસોના જીવનની આ કરુણતા છે. બીજા દેશોમા જન્મ્યા હોત તો રાજ્યના થામણા થઈને ઉભા રહેત આ દેશમાં જન્મે તેને ધારાસભાની ખુરશીએ પોતાના આત્મસંતોષને ખાતર જઈને શોભાવરી એમા જ એ શક્તિઓની સમાપ્તિ થઈને રહે છે દાખલા તરીકે મુંબઈ સરકારના પ્રધાનમંડળમા સર ગુલામહસેનને બહુ રા. ઝીણા હોત તો ફેર નહીં પડે ? પણ રા. ઝીણામા મનો દાયમાં રાખવાની શક્તિ નથી એટલે શું કામનું ? ને રા. ઝીણા પ્રધાનમંડળમાં હોત તો કેવા થાત એ એક પ્રશ્ન છે. He would have been a despot, but a benevolent despot.

રા. ઝીણાનું જીવનજીવન ધણુ અસુખી નીવડ્યું હતું પણ એ એમના ખાનગી જીવનની બાબત છે. પણ રા. ઝીણાના અતડાપણમા,

ને કરડાશમાં એણે કંઈ ઉમેરે ક્યો હશે ખરો ? માણસનાં જીવનકુલની અનેક પાંખડીઓ છે અને એક પાંખડી કરમાય તે પછી બીજી બહુવાર લીલી રહી નથી શકતી

ને સુખમાં કે દુઃખમાં રા ઝીણાનો ગર્વોદો સ્વભાવ કોઈની પાસે સહાનુભૂતિ માંગતો નથી, કોઈની પાસે ફરીઆદ કરતો નથી, કોઈને પોતાના જીવનમા રસ લેવા દેતો નથી એમની વૃત્તિઓ અને એમની લાગણીઓ બધા ચોપડીનાં પાનાં છે બહુ થોડાજ માણસોને એમાં શું લાગેયું છે તેની અટકળ માત્ર કરવાનો પણ અધિકાર છે. કાઈકે એમને માટે આ પ્રમાણે કહેયું તે મને આ પણે સાંભરે છે : " He is neither inhuman nor unhuman but he is not human. He is not to my taste." " May be, but he is an interesting type worth studying " મેં કહ્યું, ને આજે પણ હું એમ માનું છું આજે બહુર જીવનમાં ઝીણાનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે.

સ ર

પ્રભાશંકર

પટણી

એ હહાડો ટાઈમ ઓફ ઇન્ડિઆમાં વાચ્યુ રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં રામચોના પ્રતિનિધિ તરીકે જનારાઓનું સુધારેલું લીસ્ટ, ને તેમાં સર પ્રભાશંકર પટણીનું નામ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું અભયબી એ ઉમેરવામાં આવ્યું તેમાં નહોતી પણ એ પહેલા રહી કેમ ગયું હતું તેમાં હતી આવા અગત્યના પ્રસંગે સર પ્રભાશંકર પટણીનું નામ રહી જાય ? જ્યાં હિંદુસ્તાનને સમસ્ટન્સ ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સવાળું ડુગીનીઅન સ્ટેટસ મળવાનું હતું જ્યાં રામચોના હક્કો જાળવવાની ખાસ જરૂર હતી એવી અગત્યની રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં મર પ્રભાશંકર પટણીનું નામ ન હોય એ જાને જ કેમ ? પણ સરકાર ડાહી છે અને સર પટણી જાગૃત છે એટલે એ જુન વેળાસર સુધરવા પામી ને તેમાં શુકરાના કોના ? ખુદાના ?

આ વખતની રાઉન્ડટેબલ કોન્ફરન્સમાં રાખઝોના દક્ષ જળવનારા બે ગુજરાતી પ્રધાનોનાં નામ નગરે પડે છે. એક સગ મનુભાઈ મહેતા અને બીજા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી. બંને નાગર છે; બંને 'સર' છે; બંને રાજ્યસભામાં કાબેલ છે; બંને પંતુશ્રમાંથી પ્રધાન બનેલા છે અને રાજ્યકારણ માત્ર શીખવવાને બદલે કરી બતાવ્યું છે. બંને લાગવગ વધારવામાં જગરા છે; બંને અનુભવી, કાબેલ ને કળાગામ છે.

પણ આ સરખામણી અત્રેથી પુરી થાય છે. બંને દેખાવમાં એકબીજાથી તદ્દન જુદા છે. મનુભાઈ પાક્કા છે પણ બધા દેખાય છે. પટ્ટણી પાક્કા છે ને પાક્કા દેખાવ છે. મનુભાઈને મળવા જાઓ તો એમની સાથે વાત કેમ કરવી એ નવા જનારને સમજ ન પડે. તમે જાઓ, તમારી ખબર પુછે, પછી તમારે શું કહેવું છે તે સાંભળે. જવાબ દેવાની વખતે તમારા વાક્યનો છેલ્લો શબ્દ કરી બોલે અને તે ન બની શકે તેમ હોય ત્યારે વચ્ચે 'હં' કરી તમને વાત આગળ ચલાવવાનું સૂચવે. તમને વાત કરવામાં જરા મદદ ન કરે, તમારી વાત એને ગમે છે કે નહીં એ પણ દેખાવા ન દે. સ્વરમાં બચનસાઈ દેખાય - ને પરિણામે ? પરિણામ કંઈ નહીં. સર પટ્ટણી પામે જાઓ તો કદાચ પરિણામ એકજ આવતું હશે પણ તેમની વાત કરવાની રીત જુદી છે. તમે જાઓ ને મગો ત્યારે કેટલાએ જન્મના ઓળખીતા હોય તેમ તમારી સાથે બાઈને વાત કરે; તમારી વાતમાં નવાં દર્શિર્મિદુઓ ઉમેરે; ને કંઈ નહીં નો છેવટે વાર્તાગ્રાપ રસિક તો બનાવે જ.

હ અને હંમેશાં મરકારતું દષ્ટિબિંદુ સમજી પોતાનું વર્તન તે અનુસાર થડે છે. સર પ્રભાશંકરમાં હજી કદાચ સહેજ બંડખોર સ્વભાવ બાકી રહ્યો હશે અને તેથી વિધાતા જેવી મરકાર પુરેપુરો બદલો આપવા તત્પર નહીં હોય ! ગમે તેમ હોય; સરકાર માખાપના આ બંને હોકરા માનીતા છે. પણ...પણ...એ વાત આપણે એટલે જ ગહેવા દઈએ.

પણ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના આકર્ષક વ્યક્તિત્વ છે ને તેની સાક્ષી તો રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા-દાવ વર્ષોથી સર પટ્ટણીના મહેમાન-પુરેપુરી આપી શકે. સર પટ્ટણીમા વાત કરવાની રીત આકર્ષક છે ને વાણી મીઠી છે, પણ કાઠીઆવાડી આમોદવામાં જ એવી મીઠી વાણી પેદા કરવાની શક્તિ રહેલી છે, ને તેમાંએ ભાવનગરી એટલે પુછવું જ શું ? પણ સર પટ્ટણીનું વ્યક્તિત્વ અનેક પાસાદાર છે અને સહેલાઈથી સમજાય એવું નથી. તમે એમના વ્યક્તિત્વનું એક પાસું જુઓ ને છતાં બીજી પળે એ સહેલાઈથી બદલાઈ જતું દેખાય. અંગ્રેજીમાં જેને *changeable personality* કહે છે એવું કંઈક એમનામાં હશે ? કદાચ હોય પણ ને એમનામાં મોટાઈ શોધવાની ને મેળવવાની શક્તિ છે. પોતાની આસપાસ ડાયરો જમાવવાની અને માથુસો એકઠાં કરવાની શક્તિ છે ને સાથે સાથે ..કોઈ નહીં માને કદાચ, પણ એમનામાં કવિતા જોડવાનીએ શક્તિ છે.

ફરી પાછો સરખામણીનો સમય આવ્યો-આ વખતે દુનિયાના મહાપુરુષ સાથે એ પણ કાઠીઆવાડી છે અને એમનામાં કાઠીઆવાડી મીઠી વાણી પણ છે. ગાંધીજીને માટે આપણે આમ કહી શકીએ. એમનામાં સત ક્યાં પુરો થાય છે અને રાજ્યદ્રારી માથુસ ક્યાંથી શરુ થાય છે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી. સર પટ્ટણી મારા મિત્ર અને પ્રજાના પાલણુદાર છે, પણ એમને માટે પણ આમ કહી શકાય. એમનામાં નિસ્વાર્થ ક્યાં પુરો થાય છે અને સ્વાર્થ ક્યાં શરુ થાય છે તે સમજાય તેમ નથી.

ને સર પટ્ટણીની મહાપુરોહીની સાથેની સરખામણી એટલેથી જ પતે એમ નથી. હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ આગેવાન દાદીવાળા માણસો છે ને તેમાંના એ એક છે. બાકી રહ્યા રા. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ અને કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. એમના શીવાય ત્રણે જણને દાદી ભવ્યતા અર્પે છે, પણ કવિવર ટાગોરની દાદીમાંથી કવિતા ઝરે છે એટલે એ કળામય દાદીની વાત જવા દઈએ, ને જોડે મરકરી પણ જવા દઈએ તો રા. વિઠ્ઠલભાઈ અને સર પટ્ટણીમાં માત્ર દાદીનું જ નહીં પણ અનેક રીતનું સામ્ય નજરે પડે છે. બંને જણ મદતાકંક્ષી અને મતાકંક્ષી છે; બંને જણ ખટપટી છે; બંને જણ પોતાના માર્ગની વચ્ચે કોઈ હોથ એ સહન કરી શકતા નથી; ને મોઢાઈ એ બંનેના શ્વાસ ને પ્રાણ છે. આજે કેટલેક અંશે એ બંને જણની મોઢાઈ પ્રગળે સાબકારક નીવડી છે. પણ સર પટ્ટણીએ કાઢીઆવાડને બદલે બ્રિટિશ રાજમાં પોતાનું નશીમ અજમાવ્યું હોત તો શું થાત એ વિચારે મને ધુમ્મરી આવે છે. હિંદુસ્તાનના રાજમકરણમાં જો આ બંને દાદીવાળા સાથે હોત તો એ બંનેને એક ઠેકણે સમાવે ને સંતોષે એવી કોઈ જગ્યા નથી. ને એ બંને બગીઆઓની હકતમાં ખીચારા હિંદુસ્તાનનું શું થતે? આજે રા. વિઠ્ઠલભાઈની બંધી શકિતઓ પ્રજાપક્ષે વપરાય છે ને કંઈ નહીં તો છેવટે સર પટ્ટણી પ્રજાપક્ષે સદાનુભૂતિ તો રાખે છે જ. પણ બંને જણ સાથે હોત તો તો બંનેમાંથી એક જણને તો સરકાર પાસે સત્તાકંક્ષા સંતોષવા જવું પડતે જ. પણ જે થાય તે સાગને જ માટે એવું ઘરડાંઓનું વાક્ય છે ને ।

પણ આથી રખે કોઈ સર પ્રભાશંકરને ડેમોક્રસી ગમે છે એમ માનવાની જુલ કરે. હા, ડેમોક્રસી એમને ગમે છે ખરી પણ તે બ્રિટિશ સરદદમાં, ભાવનગરમાં નહીં. ત્યાં તો એ રંચના માળાપ છે અને રંચને ઊકરોની માફક એ પચાવે છે ને રમીડે છે—માત્ર રંચતને નહીં પણ રાખને પણ. બધાંની સાથે એ મીઠી રીતે વર્તે છે અને બધાંને હઠ મીઠા રાખવાનો એમનામાં ગુણ છે. ને આવા રામરાજ્યમાં

પ્રજાને હક્ક ને ડેમોક્રસીને શું કરવાં છે ? ભાવનગર સુરાજ્ય છે એમ માની લઈએ તો તેને સ્વરાજ્યની જરૂર ખરી ?

સર પટ્ટણી પોતાને પ્રજાના દાસ ને રાજ્યના નોકર ગણે છે. એક બે ટેકાણે એમણે જાહેરમા કહેલું મને સાંભરે છે. “ હુ તો બધાએલો નોકર. મારાથી તમને સ્વતંત્ર માણસને શી શીખામણ આપી શકાય ? ” આજે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ પણ પ્રજાનો દાસ ગણાય છે ને અધિકારીઓ પ્રજાના નોકરો છે. પણ રાજ્યદારી ડીકશનરીમાં નોકર એટલે શેઠ એવો અર્થ થાય છે એવું કોઈકે મને કહેલું સાંભરે છે. સર પ્રભાશંકરની ડીકશનરીમાં નોકર એટલે નોકર કે નોકર એટલે શેઠ બબેલું હશે એ વાતની ગુંથ બહુ સહેલાઈથી ઉકલી શકે એમ નથી.

ઓળખવા લાયક એક પણ માણસ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એમને ન ઓળખતો હોય એવું શક્ય છે ખરું ? સર પ્રભાશંકર રાજાઓના પુરેપુરા મિત્ર છતાં પ્રજાઓના મિત્ર હોવાનો એમનો દાવો છે. એ સરકારના પણ મિત્ર છે અને ગાંધીજીના પણ પરમ મિત્ર છે...એ... પણ જવા દો, એમના મિત્રોની યાદી તો બહુ મોટી છે ને એ યાદી

સર પ્રભાશંકરે મીઠાશયી કહ્યું, “ તમારે આ વાતમાં વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી. મેં ક્યું હશે તે વિચારીને જ ક્યું હશે.”

લેડી પટ્ટણીને રીસ ચઢી. “ આટલા પચાસ વર્ષમાં મેં કંઈ માંગ્યું નથી, અને આજે આટલું કહું છું તે નહીં કરો ? ”

લેડી પટ્ટણીને શી રીતે સમજાવવાં એ વિચારમાં સર પ્રભાશંકર હશે તે તેમને આ શબ્દોથી તક મળી. એ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ધાર્યા પ્રમાણે લેડી પટ્ટણીએ કારણ પૂછ્યું

“ તમે પચાસ વર્ષની વાત વચ્ચે આણો છો. પણ આટલા પચાસ વર્ષે પણ તમે મને પુરેપુરો નથી સમજી શક્યાં એ વિચારે મને હસવું ન આવે તો શું આવે ? કંઈ કારણ વગર તો મેં એ કેસીને અન્યાય નહીં કર્યો હોય ? ”

લેડી પટ્ટણી ઝંખવાણું પર્જા-કદાચ મારી માંગી હશે. ને ફરી રાજકારણમાં વચ્ચે નહીં પડવાનું વચન આપ્યું.

સર પ્રભાશંકર વાત કરતા હતા અને મને વચ્ચે બોલવાનું મન થઈ આવ્યું. “ ને લેડી પટ્ટણી એમ ન દેહી શકે કે પચાસ વર્ષની મૈત્રી સાધારણ મિત્રોને પણ ધણી વાતો ને માંગણીઓ કરવાનો દક્ષ આપે છે. પચાસ વર્ષના લક્ષ્મણવન પછી પત્નીને એટલુએ કરવાને લાયક ન ગણે તે પતિ ”.....પણ સામે બેઠેલા લલ્લુકાકાએ (સર લલ્લુભાઈએ) મારી સામે ડોળા કકડાબ્યા ને મે વાક્ય અધુરું મુક્યું.

પણ એટલું તો ખરૂં કે સર પ્રભાશંકરમાં હસવાની અને હમાવવાની અને શક્તિઓ છે એમનામા વિનોદવૃત્તિ ખુબ છે ને માણસને સમજાવવાની કળા પણ છે. સાથે સાથે નીખાવસપણું છે. એમની ચકોર આજો વાત કરતા કરતાં માણુમનુ માપ ઠઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે.

પ્રજાને દક્ષ ને ડેગોક્ષીને શું કરવાં છે ? સાવનગર મુરાજ્ય છે એમ માની લઈએ તો નેને સ્વરાજ્યની જરૂર ખરી ?

સર પટ્ટણી પોતાને પ્રજાના દાસ ને રાજ્યના નોકર ગણે છે. એક બે ઢેકાણે એમણે જાહેરમા કહેલું મને સાંભરે છે. “ હું તો બધાએનો નોકર. મારાથી તમને સ્વતંત્ર માણસને થી ગીખામણ આપી શકાય ? ” આજે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ પણ પ્રજાની દાસ ગણાય છે ને અધિકારીઓ પ્રજાના નોકરો છે. પણ રાજ્યદારી ડીકશનરીમાં નોકર એટલે શેઠ એવો અર્થ થાય છે એવું કોઈકે મને કહેલું સાંભરે છે. સર પ્રભાશંકરની ડીકશનરીમાં નોકર એટલે નોકર કે નોકર એટલે શેઠ લખેલું હશે એ વાતની શું બહુ સહેલાઈથી ઉઠવી શકે એમ નથી.

ઓળખવા લાયક એક પણ માણસ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એમને ન ઓળખતો હોય એવું શક્ય છે ખરું ? સર પ્રભાશંકર રાજાઓના પુરેપુરા મિત્ર છતાં પ્રજાઓના મિત્ર હોવાનો એમનો દાવો છે. એ સરદારના પણ મિત્ર છે અને ગાંધીજીના પણ પરમ મિત્ર છે...એ... પણ જવા દો, એમના મિત્રોની યાદી તો બહુ મોટી છે ને એ યાદી રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા જેટલી સરસ રીતે હું કરી શકું એમ નથી.

—ને મિત્રોની વાત યાદ આવતાં એક મિત્રને ત્યાં અમે એક રાત્રે જમવા એકઠાં થયાં એ વાત યાદ આવે છે. જમતાં જમતાં ઘણી વાતો થઈ પણ એક વાત મને ખાસ યાદ રહી ગઈ છે. સર પ્રભાશંકરની પોતાની કહેલી એ વાત છે.

સર પ્રભાશંકરના ધરનો અણુલખ્યો કાચડો છે કે સ્ત્રીવર્ગે રાજકારણમાં માથું ન મારવું અને લેડી પટણીએ કોઈની સીપારમ લઈને સર પ્રભાશંકર પાસે આવવું નહીં. એક ઘણી જ ધરડી ડોસીમાની તરફેણમાં આ કાચડો લેડી પટણીએ એકવાર તોડ્યો. જમતાં જમતાં સર પ્રભાશંકરને ખુશ ખુશમિજાજમાં જોઈ એમણે વાત છેડી. “ આટલું આ બાઈનું કામ ન કરો ? ”

મર પ્રભાશંકરે મીઠાશયી કહ્યું “ તમારે આ વાતમા વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી મેં કંઈ દરો તે વિચારીને જ કંઈ દરો ”

લેડી પટ્ટણીને રીસ ચઢી “ આટલા પચાસ વર્ષમા મેં કંઈ માગ્યું નથી, અને આજે આટલું કંઈ છું તે નહીં કરો ? ”

લેડી પટ્ટણીને શી રીતે સમજાવવા એ વિચારમા સર પ્રભાશંકર દરો ને તેમને આ શબ્દોથી તક મળી એ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ધાર્યા પ્રમાણે લેડી પટ્ટણીએ કારણ પૂછ્યું

“ તમે પચાસ વર્ષની વાત વચ્ચે આણો છો પણ આટલા પચાસ વર્ષે પણ તમે મને પુરેપુરો નથી સમજી શક્યા એ વિચારે મને હસવું ન આવે તો શું આવે ? કંઈ કારણ વગર તો મેં એ ડોસીને અન્યાય નહીં કર્યો હોય ? ”

લેડી પટ્ટણી ઝખવાણા પશ્ચાન્નદાય મારી માગી દરો ને ફરી રાજકારણમા વચ્ચે નહીં પડવાનું વચન આપ્યું

સર પ્રભાશંકર વાત કરતા હતા અને મને વચ્ચે બોલવાનું મન થઈ આવ્યું “ ને લેડી પટ્ટણી એમ ન કહી શકે કે પચાસ વર્ષની મૈત્રી સાધારણ મિત્રોને પણ ઘણી વાતો ને મામણીઓ કરવાનો દક્ષ આપે છે પચાસ વયના લક્ષ્મણન પત્ની પત્નીને એટલુંએ કરવાને લાયક ન ગણે તે પતિ ” પણ સામે બેઠેલા લલ્લુકાકાએ (સગા લલ્લુભાઈએ) મારી સામે ડોંગા કકડાવ્યા ને મેં વાક્ય અધુરું મુઠ્ઠું

પણ એટલું તો ખરું કે સર પ્રભાશંકરમા હમવાની અને હસાવવાની મને શક્તિઓ છે એમનામા વિનોદવૃત્તિ ખુબ છે ને માણસને સમજાવવાની કળા પણ છે. સાથે સાથે નીખાનસપણું છે એમની ચક્રાર આખો વાત કરતા હતા માખુમનું માપ કદાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે

કોઈ વિદ્યાનીએ હજી માણસના ગુણદોષ જોવાનું સુક્ષ્મદર્શક
 યંત્ર કહાડ્યું છે ? ને કહાડ્યું હોય તો સગ પ્રભાશકરને માટે આવું
 કઈ પ્રમાણ કહાડે કે નહીં ? બનાઈ પચાસ ટકા, પાકાઈ નેત્રુ ટકા,
 મીઠાશ પચાસ ટકા, મદતગામીશ...પણ એવું યંત્ર જડે નહીં ત્યાં સુધી
 આવી માથાફેડ શાને કન્વી ?

મને સર પ્રભાશકરે એમનું રેખાચિત્ર લખવાની ના કહી છે.
 “ જો જો, આ બધું ક્યાક રેખાચિત્રમાં લખી ન નાખતા ”

“ એનો અર્થ એવો તો નથી થતો કે મારે આપનું રેખાચિત્ર
 લખવું ? ” એમણે મને ના કહી છે. પણ કહે તેનાથી ઉધું ન કરે
 એનું નામ ત્રી કેમ કહેવાય ? અને ગન્યદ્વારી શબ્દકોશમાં ‘ ના ’નો
 અર્થ ‘ હા ’ થાય છે એ વાત કયા જગત્પ્રીતી નથી ?

આર્થશિરોમ્બ જેલ, તા ૨૫-૭-૩૦

પંડિત
મોતીલાલ નહેરુ

આ ખા જંગલના રાજા એવા કોઈ ધરણ સિંહની ખરાડ ત્યારે દૂરથી સંભળાય ત્યારે કાળજીનું ચથરી જાય છે, ગાત્ર મળી જાય છે, અને દૂર રહે રહે એના પરાક્રમના બાનથી મગજ ભરાઈ જાય છે, પણ એ જ સિંહ જો પાસેથી જોવા મળે, એનાં શિથિલ ગાત્રો અને શીકારી તીક્ષ્ણ દંતોનો અસાન એનામાં દેખાય ત્યારે જે કષ્ટનાના બચથી મગજ ભરાએલું હતું એટલો ભય તે વખતે લાગે ખરો ! તર્કશક્તિનો સવાલ છે.

ઉપમા મુકી સાચી વાત પર આવીએ તો પંડિત મોતીલાલજીને જોતાં પણ મને આવો જ કંઈક ભાસ થયો હતો. પંડિતજીના આકર્ષાત્મક સ્વભાવ માટે મેં ખુબ સાંભળ્યું હતું પંડિતજીની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની વાત તો આખી દુનિયાને જગજગેર છે. આજસુધી મહાત્મા ગાંધીજી પછી પંડિત મોતીલાલ નહેરુનું સ્થાન ગણાય છે તે અમર્યું નથી.

પંડિતજીને પાસેથી જોવાનો પ્રસંગ તો આ વખતે, એમના પકડાતા પહેલાં જ્યારે એ મુંબઈ પધાર્યા તે વખતે મળ્યો. ને તે પશુ કોંગ્રેસના વાઈસ પ્રેસીડેન્ટશીપના પદ કરતાં બેઠકોટ કમીટી તરફથી મીલમાલીકો સાથે વાટાઘાટ કરવી પડતી અને તેને અંગે મીલમાલીકો મોતીલાલજીને મળે ત્યારે હાજર રહેવું પડતું તેને લીધે વધારે મળ્યો.

ખરે, આજે ઘરડેઘડપણ પશુ પંડિતજીમાં એક પ્રકારનું 'ઉંચું' વ્યક્તિત્વ છે, એમનામાં દેખાવ કરવાનો શોખ છે ખરો પણ સાથે સાથે પ્રસંગ આવે ત્યારે મીઠાશ જતાવતાં પણ એમને સારી રીતે આવડે છે. એમની મીઠાશનો-કઈક અંશે કાવ્યમય મીઠાશનો એક મુંઠર પ્રસંગ મને યાદ છે.

મીલમાલીકો સાથેની મારી વાટાઘાટ થી. એફ. ઇ. હીનશા મારફતે આવતી, અને જ્યારે મેં મુંબઈના નાણાંખજારના આ રાજને-મેં લોકોના તાજ વગરના રાજને-મળવા બોલાવ્યા ત્યારે એ જાને કેવી રીતે મળશે એ વીશે મને ચોડી ચિંતા હતી. પહેલી મુશ્કેલી તો શ્રી. હીનશાએ જ ઓછી કરી અને પંડિતજીને જ્યાં અતુકૂળ પડે ત્યાં મળવાનું કહ્યું ને શ્રી. જાલ નવરોજીને ત્યાં પંડિતજીના ઉતારે એક સવારે મળવાનો વખત ઠરાવ્યો.

તે સવાર તે એસપ્લેનેડ મેદાનમાંની યાદગાર રેલીની સવાર હતી. તે દિવસે પંડિતજીને સલામી આપતા સેંકડોનાં માથાં ફુટ્યાં ને અનેક જણ ધવાયા ને તેને લીધે ધાર્યા કરતાં પંડિતજીને આવતાં ઘણું મોડું થયું. શ્રી. હીનશા. શ્રી એચ. પી. મોદી અને ત્યાંજાના અંગ્રજીબોલી

અનુભવ ન હોવાથી સાંભળેલી વાતો પરથી મને લાગ્યું કે કદાચ એમનો મીઠાજ વાત કરવાને બહુ લાયકનો નહીં રહે.

પણ બધા બેઠા ને યોડી વારે પડિતજ બારણું ઉઘાડીને બહાર આંખા, અને શ્રી. દીનસાને જોતાં વારને દમીને સામા આંખીને મળ્યા ને કહ્યું, 'Oh you Dinshaw! The sun rising out of the cloud.' સજ્જો થોડા સુદર ને નાના હતા પણ પછી વાતાવરણ જરાએ બગડવાની મારી જીકે જતી રહી.

મોતીલાલજી સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી ગણાય છે સ્વભાવે ધણા ઉચ્ચ છે એમ મનાય છે, પણ ક્યાં તો ઘડપણને લીધે સ્વભાવ પાકીને મીઠો થયો હોય કે મુજે ઉચ્ચતા જોઈ હોય પણ એ ઉચ્ચતાનાં દર્શન આ વખતે મુંબઈમાં જાએ જ કોઈને થયાં હોય. હા, એટલું ખરું કે મોતીલાલજીને દમામ ગમે છે અને પોતે કોન્ગ્રેસના પ્રેસીડેન્ટ છે એ જાન એમને ઉઘતાં ઉઘતાં પણ જતું નથી.

પણ ગમે તેમ હો પણ એમનામાં ગાંધીજીની પાકાઈ પણ નથી ને ઉંડાઈ પણ નથી. ગાંધીજી સંત છે ખરા પણ રાજ્યદારી માણસ પણ પુરેપુરા છે અને કોઈને પોતાની જાળમાં ફસાવે નહીં એમ હશે પણ કોઈની જાળમાં પોતે ફસાય નહીં એ વાત પણ એટલી જ ચોક્કસ છે. દરેક વાતમાં ગાંધીજીનો હાથ છેવટે ઉપર ગ્રહેવાનો; ને લીમાલય જેવડી ભુલ કરે તો એ કમુખ કરતાંએ એમને શરમ ક્યાં છે ?

નથી. બંને મજબુત મનના, અને જુનજુદા દૃષ્ટિબિંદુથી જોનારા છતાં બંને વચ્ચે આટલો સ્નેહ એ પણ ઇતિહાસની એક અલગ વાર્તા છે. મોતીલાલજીનો આદર્શ લોકસત્તાવાદ હોય તો જવાહરલાલનો આદર્શ મજબુતસત્તાવાદ છે. “કામ કરે ને ખાય, ખીજને પારખી કમાઈ પર જીવવાનો શો હક્ક છે ?” “કામનો કરનારો નહીં પણ કામને રચનારો ને દોરનારો. મોટો ને ગમે તેવા રાજ્યમા એ મોટો જ રહેવાનો; જ્યાં સુધી મગજની શક્તિ અણુમરખી ત્યાં સુધી દુનિયાની વરતી પણ અણુસરખી જ રહેવાની.” બંને જુદા આદર્શ; બંને જુદી શીક્ષસુશીમાથી જન્મેલા ને છતાં બંને સ્નેહની એકઠાડે ગદાએલા. ને છતાં મોતીલાલ નહેરુના આપખુદ ગણાતા સ્વભાવના વારસ જવાહરલાલ નહેરુ પર પણ ગર્વ કોન્ટ્રેસ વખતે આપખુદીનો આરોપ ક્યાં નહોતો આવ્યો ?

ખીયારા મોતીલાલજી ! હવે તો ધણી લડાઈઓ લડી લડીને એ જર્જરીત થઈ ગયા છે. આ લડાઈનો બાર ખેંચતાં ખેંચતાં પણ હવે તો એમને થાક લાગતો દેખાય છે. આખું જીદગીભર લડ્યાં જ કરે ? લડ્યાં જ કરે ? ક્યાં સુધી ? કોઈ દિવસ પણ એને વિસામો લેવાનો ખરો કે નહીં ? પણ જન્મારાની ટેવ પડી તે વિસામો લેવાય શી રીતે ? પહેલી દારમાનો જો લડતાં લડતાં ઉમો રહે તો પાછલી દારની નવી પ્રગતના ધક્કા એને કચરી નાખે નહીં ? કાં તો લડતું કે કાં તો જીવાનીઆઓને હાથે કચરાવું, ને તેના કરતા તો લડતાં, લડતાં મરવું શું ખોટું ?

મોગાઈતું માપ આ બધામાં ન હોય પણ આ બધાને અન્યાયની પ્રકાશની ચોડીક પડેલા હોય એવી પડેલા મોતીલાલના જીવનમાં ધર્મી ધર્મી આવી દસે એમ તો આપણે જરૂર માની લઈએ આજે એમની બધી શક્તિઓ જેનું કૃણ એ જ, જોવાના નથી એવી લડાઈ કરવામાં જાય છે સ્વતંત્ર દેશમાં એ જન્મ્યા હોત તો પ્રજાને શક્તિ મળ્યું કરનામાં એમની શક્તિઓ ખરચાત ગુનામના પુત્ર જન્મના ઉગે તો કરમાઈ જાય, જોગીને દાથ ચડે તો ચોળાઈ જાય મદિરમાં જાય તો દેવના માથા પર ચડે પુત્રની જાન એજ કઈ જગાએ એ જઈએ એના પર એની મદદતાનો આધાર આજે મોતીલાલની નામિતિઓ પણ લડીનડીને નકામી ખરચાઈ ગઈ

મોતીલાલનું મદદન માણ્યું છે પણ એમની મદદતા એમની પોતાની દેવા કરના એમના સંયોગોને બે વધારે છે કેઈ અમૃત ધડીએ એ ગાંધીજીને દાથ ચડ્યા ને એ ગાંધીજીના સાથમાં લાગ્યા ને બીજી દોઈ શુભ વડીએ જવ દરના નેવો જીવવાનીયાઓનો નાથ પુત્ર એમને મળ્યો માણસમાં જન્મને વ્યક્તિત્વ અને બીજા બે જન્મ વ્યક્તિત્વોની એને ચોનીએ કના પ્રેરણા સાથે કમાવાની શક્તિ પણ જન્મી અને તેથી મોતીલાલને આજે છે તે આ મધા સંયોગોના પરિણામે છે મોતીલાલ એના હોત તો આજ જીન્દા-જીવકર છે તેથી વધારે ઉંચે નહીં દને પૈમે પદવી ને મહાત્મામહા માણસને ધણે ઉંચે લઈ જાય પણ દેશનું ભાવિ ધડનામાં તો મળ્યુંને પ્રેરણા અને ભાવિમાં ઉડ જોવાની શક્તિ અને જ મમ આવે છે-બીજી શક્તિઓ બને મદદમાં રહે

આજે ધરોહાના જોનખાનામાં દિલ્લુ ભાવિ ધડાય છે ને એ ધડનામાં મોતીલાલનું એક છે કાનને વહાળે શુ મમાયાર આવશે તે કાન મહેશે પણ માત્ર મનમાં એ વાક્ય આવ્યું છે તે કેમે ક્યું જતું નથી મોતીલાલ ! મોતીલાલ ! તમે જાઓ છો-પાણુ વાગીને જોતા તો જાઓ ' શુ આમાં ભાવિની કઈ અગમચેતી દરો ?

આર્થિકગેઠ જેલ, તા ૧૫-૮-૨૦

શ્રી
જ્વણ્ણ દેસાઈ

શ્રી

ભુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ

કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરની દયા આજે આખી દુનિયા ખાઈ રહી છે એના હાથના વાતાવરણમાથી એને ઉચે લઈ જવા, એનું શરીર સુધારવા એનું માનસ ઉચું કરવા, એને કામ કરનારા યંત્રને બદલે જીવતો માણસ બનાવવા, દુકામાં એને જીવનમાં કંઈ ધ્યેય આપવા દુનિયાના દયાળુઓ આજે દુનિયાભરમાં કંઈ ને કંઈ ઉપાયો સુચવી રહ્યા છે. પણ જે માણસ શરીરે મજબૂત હોય, પૈમે સુખી હોય, બુદ્ધિમાં તીવ્ર હોય, ચાર માણસમાં પુજતો હોય અને મોટાઈ માપવાની જેનામાં શક્તિ હોય છતાં કોઈક કારણને લીધે એ આગળ ન વધી શકતો હોય તો એની દયા વધારે ખાવા જેવી છે એમ એ દયાળુઓ કમુવ કરશે ખરા ?

પણ આ વખતે તો ભુલાભાઈ પોતાના પર વળેલી રાખોડી ખંખેરવા માંડશે એમ ઘણાને લાગતું હતું. મહાત્મા ગાંધીજી દાંડીની યાત્રાએ અમદાવાદથી નીકળ્યા અને તેવામાં દુ.ખી જેવા ભુલાભાઈ મુગામુંગા કેરટમાં ફરતા ત્યારે તો રાખ ખંખેરાઈ ગઈ અને અગ્નિ બળવા માંડ્યો એવું પણ ઘણાઓએ માની લીધું હતું. પણ પાછળથી કારણ એમ નીકળ્યું કે ભુલાભાઈની દાઢ દુખતી હતી અને રાજકીય પરિસ્થિતિ કરતાં દાઢનો દુખાવો તેમના ગંભીર દુખીઆરા દેખાવ માટે વધારે કારણભૂત હતો. પણ છતાં ગાંધીજીનું દાંડીનું ત્રયાણ એમના પર છેક અફળ ગયું છે એમ નથી. એમણે વલ્લભભાઈના કેદ પકડાવા માટે ધારાશાસ્ત્રીઓની એક સભા બોલાવી અને સ્વદેશી લીંગ સ્થાપી. ગ્રેન્યુએટોએ હિંદુસ્તાનમાં બનેલો સ્વદેશી માલ વાપરવો એમ એમણે ખીજી સભામાં ઠરાવ પસાર કર્યો. એ ઠરાવ એમને પોતાને પુરેપુરો બધનકર્તા છે કે નહીં એ હજી પુરેપુરું જાણવામાં આવ્યું નથી. આમવર્ગ ક્ષાયટ તરીકે બને આવે, એમનું જાપણ સાંભળીને વખાણી જાય તોપણ કંઈ હરકત નહીં. પણ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય તો બને તેટલું (!) સ્વદેશી વાપરીને ગ્રેન્યુએટો જ લાવવાના છે એવી ભુલાભાઈને પક્કી ખાતરી છે, અને એ એકવાર પ્રોફેસર દત્તા એટલે વર્ગોથી ભુલાઈ ગયેલી કવિતાની દડીઓ મંભારીને ગ્રેન્યુએટો આગળ બોલી જાય તો જાપણ વધારે અસરકારક બને છે એ વાત એમની જાણ બહાર નથી.

રા. ભુલાભાઈના મૂળ સ્વભાવમાં સદ્ગત્વો ઘણાં છે પણ એના પર ધ્યેય વિનાની જીદગી અને પૈસા કમાવાની સક્તિએ ઘણાં પડે મ્હડાવી દીધાં છે. એ પૈસા કમાય છે તે માત્ર કમાવા ખાતર, જીંદગીમાં ખીજી કંઈ કરવાનું નથી તેની ખાતર, કમાવાની જીની ટેવને ખાતર. બાકી આજે ભુલાભાઈ પૈસા કમાવાનું બંધ કરે તેથી એમની સ્થિતિમાં રજ માત્રનો ફેર પડવાનો નથી. ધીરંભાઈ શીવાવ એમને ખીજાં હોદ્દાં—

છેવાની જાળજી નથી, અને દાલના જમાનામાં ખરચાળ ગણાતું પત્નીરૂપી ગ્રાણી એમને પાલવવાનું છે નહીં કે છંદગી સુધી પરસેવો ઉતારીને પૈસા કમાવાની જરૂર પડે ને એમના જોટલી ચક્રિત ને સાધનવાળા માણસની દેશને જરૂર નથી એમ કોઈ કહેશે ?

ખરચે તોએ ખુટે નહીં એટલી આવકમાંથી પરમાર્થનાં કામો માટે કોઈ માંગવા આવે-ખાસ કરીને કોઈ જાણીતા માણસો કે સ્ત્રીઓ જન્ય-તો ભુલાભાઈ તેમને જરૂર કંઈ ને કંઈ આપે છે. ને પૈસા ખરચે ત્યારે પણ હું પૈસા ખરચું છું એ જ્ઞાન એમનું જતું નથી.

રા. ભુલાભાઈને જુની ઊંડીરખલ બાદશાહની વાતમાંથી કથો કોરડો લાગુ પડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વાત આ પ્રમાણે છે:—

એમની બહુ પાસે રહેનારનું વ્યક્તિત્વ ધીગરાવાનો કે સુકાવાનો સંભવ છે. એમનાથી પોતાનાથી જુદો અભિપ્રાય ભાગ્યે જ સદ્ગત થઈ શકે છે.

આપણી જુની કહેવત પ્રમાણે “ મળે તેને માથું આપે ” એવો એમનો સ્વભાવ છે. એમને માટે મધ્યમ રસ્તો નથી. કાં તો એ ચાલ ને કાં તો એ ધિક્કારે. ને એમનામાં પણ કંઈક એવું છે કે સામો માથુસ પણ કાં તો એમને ચાલ ને કાં તો એમને ધિક્કારે. રા. ભુલાભાઈ કશા તરફ તટસ્થ રહી શકતા નથી ને કોઈ એમના તરફ તટસ્થવૃત્તિ ભાગ્યે જ જાળવી શકે છે. જે દુનિયા એમના વર્તુલની આસપાસ ન ફરે એ દુનિયા એમને મન કંઈ કામની નથી. પણ ઘણુંખરું આ બધું બગવાન વ્યક્તિત્વનું લક્ષણ છે, ને ભુલાભાઈનું વ્યક્તિત્વ જોતાં એમણે પોતાની મેળે પોતાની આસપાસ દીવાલો ન ઉભી કરી હોત તો એ વ્યક્તિત્વનું બળ ધણે જીવે લગી પહોંચત.

મોજીનું એમને ધસડશે નહીં ત્યાં સુધી આ અણાંત મગજમાંથી એમને મુક્તિ મળવાની નથી.

ને ભુલાભાઈને મન એક જીજ્ઞે મોટા બય છે. આ લોકમત-વાદવાળા જમાનામાં ગમે તેવા મોટા માણસને ગમે તેવા નાના માણસ સાથે ખમેખમે અણાંતને કામ કરવું પડે છે અને ગમે તેવા કમ-અકલવાળા માણસને ગમે તેવા અકલવાળા માણસનાં કાર્યોની નિર્દય ટીકા કરવાનો હક્ક છે. આ એમનાથી સહી જાય તેમ નથી. આપાર સુધી એમણે પોતાના ચેમરમાં બેસીને પોતાની આસપાસની દુનિયાપર રાજ્ય કર્યું છે. અસીલ તરીકે આવે એવા ગરગટિ માણસોને ધમકાવી શકાય કે તેના પર રાજ્ય કરી શકાય, ને ગરજનો માર્યો માણસ સાંભળે પણ ખરો. પણ જે ધડીએ માણસ મધ્યસ્થ મટે ને જાને કામ ઉપાડે ત્યારે તેને સાઈ ને ખોડું બને કહેનારા દુનિયામાં છે. અને કોઈ પણ માણસ પોતાને મોટે આવી પોતાનાં કાર્યોની ટીકા કરી જાય એ સ્થિતિમાં પોતે મુકાય એ વાત ભુલાભાઈ કદપી શકના નથી. એમનું મગજ બધા પણ એકદમ સત્તા ભોગવતા રાજા જેવું છે. “હું તમારે માટે આ સાઈ કંઈ છું, તમે શ્યો.” અને કોઈ પણ માણસ આ બહી નિહાથી કરેલા કૃત્ય તરફ મહારણે પણ વાધો ઉઠાવે તો તેને આશ્ચર્ય થાય ને મિત્રજ જાય. “હું લોકોના બધાને માટે કરું છું ને લોકો સમજતા નથી.” “હું સર્વોપરી સત્તા છું. મારી સામે બોલનાર કોણ ?” એવી રાજાની મનોવૃત્તિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ ગમે તેવી સારી પણ એકદમ સત્તા આજનો જમાનો સદી લે એમ નથી એ પેલો પરાપકારી રાજા ભુલી જાય છે તેમ રા. ભુલાભાઈ બુદ્ધિથી એ વાત સમજે છે છતાં એમના સ્વભાવથી એ વાત ભુલી જાય છે. વળી આવા સામાન્ય માણસોના સમૂહમાં પોતાનાં ગૌરવ અને મન્માન નહીં જળવાય એવો એમને બય લાગે છે. કદાચ જુના હોમરૂ લીમના દહાડા ને પોતાની નિષ્ફળતાનો પાક હજી એમનાથી ભુલાતો ન હોય એ પણ એક કારણ હોય. પણ

ભુલાભાઈ વનમાં પેઠી અંધું વન વટાવી ચુક્યા છે. આજે એ બધા નહીં કાંદે તો ધણું મોડું થશે એવો બધા આપણને લાગે તો સ્વાભાવિક છે.

ને માણસને ઊંચર થાય એમ પોતાની રહેણીકરણી, પોતાની આદતો, પોતાનો સ્વભાવ એ મૌ બદલવાં કંઈ સહેલાં છે? આજની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં પડું, પડું. એમ મન થાય છતાં ભુલાભાઈથી ન પડાયું એ આ વાતનો મૌથી મોટામાં મોટો પુરાવો નથી? કંદોળીઆની માફક પોતે કાંદેલા તાંતણામાં માણસ પોતે જ બંધાઈ ગયો છે અને કોઈક જ માણસ એ બંધનને તોડવા બાબતે આજી બને છે. દરેક અનુકૂળતા છતાં એ બંધન આજે રા. ભુલાભાઈથી નથી તોડાયું. આવતી કાલની વાત શી કરવી? ને પોતાના રાતદિવસ કોરી ખાતા મગજને શાંત કરવા બંધનમાં રહીને પણ બને તેટલું કરવા એ ક્યાં નથી મથતા? એમણે મુખર્ષી ને અમદાવાદની વચ્ચે બંધાના બોગે ધક્કા ખાઈને અમદાવાદના મીલમાલીકા માથે વાટાપાટ કરવા પ્રયત્નો કર્યા દેશમેલિકા મધની બહેનોને મવાદ આપવાનું પુન્ય ઉપાર્જન કમું. કાપડીઆએને એક પણ જોડક મહેર લીધા વગર મફતની સલાહ આપી કોળીઓ પોતાની જાગી ક્યારે તોડશે?

ભુલાભાઈની સાથે કામ પાડનારા એમના ‘અદ’ ધી ધણીવાર બીહે છે. ભુલાભાઈની ખુદી તીવ્ર છે અને ધારાસભી તરીકે એમની દૃષ્ટિ ધણી ડંડી પહોંચે છે, પણ ભુવમાં પણ બે ખોટો મુદ્દો પકડાઈ ગયો હોય તો પંચી બ્રહ્મા આવે તોપણ એ ખોટાનું ખડું ન થાય. એમને પોતાની ખુદી પર ખુબ જ વિશ્વાસ છે બુલ થઈ ગયા પછી પણ પોતે બુલ કી છે એવું એમને એમનું ‘અદ’ ઉઘમાં પણ કમુલ કરવા દે એમ નથી.

શ્રીએને માટે ગા. ભુલાભાઈને આકર્ષણ છે પણ સન્માન નથી. શ્રીએમાં કંઈ બંદુ કરી નાંખવાની શક્તિ હોય એવું પણ એ માનતા નથી. પણ પોતાની આ માન્યતાઓ છતાં મુખર્ષીનાં પહેલાં સ્ત્રીએરીસ્ટર

મીસ ઠાટાને પિતાની કાળજીથી મજ કરવાનો હમેશ પ્રયત્ન કર્યો છે એ એમને માટે ગૌમાભર્યું ગણાય

માણસ માત્ર ગુણુ ને દેખેનો જાણર છે અને રા. ભુવાભાઈમાં પણ ઘોડા ગુણુ ને ઘોડા દેખ જાનેનું મિશ્રણ છે. માણસના સારા હેતુ કરતા એનો ખગમ હેતુ એમની ધ્યાનમા વહેલો આવે છે.

એમને લગરગ ને મોટાઈ ગમે છે પણ ઉમરને લીરે કે સ્વભાવને લીરે અમુક હાથી આગમ જવા કે જોખમ ખેડવા એ તૈયાર નથી. ઘોડાની ખુરદીમા બેડા બેગ એ તમને સલાહ આપે, તમારા કાર્યોના હેતુઓનું પૃથક્કરણ કરે ને તમને માર્ગ બતાવે પણ કાર્ય તમારે કરવાનું. રા. ભુવાભાઈમા પડિન મોતીવાલજી જોટલી ખુદ્દિ હોય તોએ, પંડિતજી જોટલા સ્વાર્થત્યાગ વગર અને જાતે કાર્ય કર્યા વગર, એમને એવું સ્થાન નહીં મળે એવી દેખીતી વાત ફગી રહેવાની

श्री.
नरसिंहराव बाणानाथ

ડીકા કરે કોઈ એમના અભિપ્રાયથી સહેજ મતફેર બનાવે, કોઈ એમની માંગીમાં જોવા ન જાય, કોઈના શબ્દોમાં પોતાને અપમાન લગાડવાનો બાવ લેનો એમ એ દૃષ્ટના કરે, કોઈ એમની અગત્ય ઉતારી પાડે છે, એમ એ માને, કે કોઈ એમના ઉડા સંગીતશાન ઉપર ડોકું ધુણાવવાની ના પાડ કે બસ પછી એમનો મિત્રજ જરૂર જાય. આ બધી વસ્તુઓ માટે કે પુરેપુરી કરવી જોઈએ એમ પણ નહીં. તમારામાં આમાંની એક પણ વસ્તુ સહેજ હોવાની શકા એમને થવી જોઈએ. એના પરિણામ કે પે થોડા બડકા (લોકલાયનો શબ્દ છે) સાંભળવાની સાદી શિક્ષા પામી તમે છુટી જાઓ કે કા તો લાગ્યા લાંબા ચર્ચાપત્રો ને તેના ઉત્તરો ને પાછા તેના ઉત્તરોના ઝપાટામાં તમે આવો: ને કોઈવાર વાત એનાથી પણ આગળ વધે તો શું થાય એ દૃષ્ટવાનું કામ તમારું છે !

ને નરસિંહરાવભાઈની સાચેની લડાઈ ઘણીવાર અણસરખી હોય છે. એમની વચને તમારે માન આપવાનું એમ તમે પણ માનો ને એ પણ માને; એટલે જે જાપા ને જે લડણ એ વાપરે તે તમારાથી વપરાય નહીં. એ જો સરસ અને યુક્તિપૂર્વકનું ચર્ચાપત્ર લખે અને તમારી મશ્કરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે એમની વય અને વિદ્વતાને શોભે એવું ગણાય, એમનું જાપાપરનું પ્રજ્ઞત્ય વખણાય અને એમની

અક્ષર પ્રસાસનો સાંજળવાનો ન મળે. ધરણ યજ્ઞમાં જન્મ અગવડો બહુ છે તેમ કેટલીક સગવડો પણ છે જ.

પોતાની વિનોદવૃત્તિમાં કોઈને ખુબ શ્રદ્ધા હોય તો તે રા. નરસિંહ-રાવભાઈને છે. બધાનાં સ્મરણો એ પોતાના 'સ્મરણમુકુર'માં સંધરે છે તે એ મુકુરમાંથી વિનોદી ગણાતાં વાંકાં દિશણોનાં પ્રતિબિંબ એ પાછા કાઢી શકે છે. ને એમનું મુકુર સંપ્રદાય પણ અજબ કરે છે. રા. લોળાનાથ સારાભાઈનું કુટુંબ એમાં મધ્ય ભાગે હોય છે, ને એનું પ્રતિબિંબ બહુ સુંદર રીતે એમાં પડે છે. બાકીના બધા વાંકા ખુશ્ખામાં બેઠેલા હોય કે સ્મરણની વાંકી શક્તિએ સંધરેલા હોય તેમ ત્રાંસા કે વાંકા દેખાય છે. મુકુરમાં બધી મસ્કરીઓ રા. નરસિંહરાવ-ભાઈ પોતે જ કરે છે ને કોઈને ઘેર દાળભાત ન મળ્યા, કોઈના ઉચ્ચારો લાખા પટેલની પોળના ઘોરણે ગામડીઆ દતા એ બધી બાબતો એમને બહુ સુંદર રીતે વાદ રહે છે. ડહાપણ ને સંસ્કાર લોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબની બહાર હોઈ શકે એ વાત નરસિંહ-રાવભાઈ માનતા હશે ખરા ?

પણ માત્ર આ બધી બાબતોને માટે નરસિંહરાવભાઈ એકલી સ્મરણશક્તિ પર આધાર નથી રાખતા. એમની રાજનીતીમાં અથવા એમની કલાકૃતિથી કે મીનીટનીથી જે કહેા તેમાં એમણે પોતાના મગજનાં અશ્વમાંથી જોએલા દરેક બનાવની નોંધ હોય છે. ને એનો ઉપયોગ એ વીસ કે પચીસ વર્ષે કોઈ અણુધારી ધડીએ કરે જ્યારે એ બનાવમાં ભાગ લેનારને મન એ વાત છેક વીસરાઈ મઈ હોય કે આવે વખતે સાક્ષીઓ કાં તો મરી ગયા હોય, કાં તો એમને એ વાત સાંભરતી ન હોય અને નરસિંહરાવભાઈની ડાવરી એ એક જ લખેલો પ્રતાવેજ રજુ હોય તે વખતે બીજા પ્રતાવેજોની ગેરહાજરીમાં એ કહે છે એ ખરું છે કે ખોટું છે, એ તપાસવાનું કર્યું જ સાધન કોઈની

પાસે દેહું નથી. ને નોધ લખતી વખતે રા. નરસિંહરાવભાઈ કપી
ધડીએ કેવા 'મુડ' (mood)માં હતા તે કોણ કહી શકે ?

ગ. નરસિંહરાવભાઈની વિનોદવૃત્તિનાં ચરમાં પહેરેલી આંખોમાં
એક ખુબી છે. એમનો વિનોદ પારકાની મરકરીમાં મગ્ન હોય છે; પણ
પોતાની સામે થતો વિનોદ સદન કરવા જોઈતો સદનરાહિત પ્રભુએ
એમને બંધેલી નથી.

પણ એમના તકરારી સ્વભાવ નીચે પણ હૃદય સુવાળું છે અને
ગર્વભર્યા માનસ સાથે એક જાતનું ગૌરવ પણ એમનામાં છે. એમના
શબ્દો-ધણીવાર તપી ગએલા મગજે ઉતાવળમાં બોલાયેલા શબ્દો-
કડવા બન્ને હોય પણ એમનો હેતુ કડવો ભાગ્યે જ હોય છે. એમને
પોતાના ગૌરવનું વધારે પડતું જ્ઞાન છે અને એ ગૌરવ તમે સાચવો
છો એટલી એમને ખાતરી થાય પછી માયાળુપણું પણ બતાવવામાં એ
ડોસા પાછી પાની કરે એવા નથી.

અને એમની પોતાનું ગૌરવ સાચવવાની આટલી બધી કાળજી
આપણાથી સમજાય એવી પણ છે. જે જમાનામાં એ જન્મ્યા હતા
તે જમાનામાં સ્વાતંત્ર્યની વાત શબ્દોમાં કરનારા યદુ હશે, પણ વર્તનમાં
સ્વાતંત્ર્ય સાચવનાર અને જાતાબક્ષાની તમા ન રાખનાર સ્વભાવના
માણસો થોડા જ હશે. રા. સોળાનાથ સારાભાઈ જેવા આદ્યસુધારકને
ત્યાં જન્મ મળે એક તો નરસિંહરાવભાઈ આ પ્રાંતના અને બંગાળાદિ
પરપ્રાંતોના સુધારકોના સંબંધમાં આવ્યા. મુળમાં મોટા માણસના પુત્ર,
પછી સરકારી નોકરીમાં અમલદારી કરી અને કલેક્ટર સુધીની પદવિએ
એ પહોંચ્યા. કવિ તરીકે પણ એમના સમયમાં એમની કારકિર્દી
યશસ્વી નીવડી. અને આ બધાની મેળવણીથી એમના મનમાં પોતાના
ગૌરવનું જ્ઞાન સર્વિશેષ પડતું થયું હોય એમાં નવાઈ પણ શી છે ?
ને એ ગૌરવનો કોઈ અજણ્યો કે અજાણીતરો સાક્ષર અજાણતા બંગ
કરી ન ગેરે એ વાતની કાળજી એમને હોય તે સ્વાભાવિક નથી શું ?

અને આ બધું છતાં રા નરસિંહરાવભાઈમાં બાળકની સાદાઈ છે. એમની વાત કરવાની રીત કોઈવિધ મોટા બાળક જેવી લાગે છે, તે ખીજવાય ત્યારે એ છેક નાના બાળક બની જાય છે. બાળકની માફક એમની સાથે પણ સમજાવી પડાવીને કામ લેવું પડે છે. બાળકના જેવી એમનામાં હૃદય પણ છે અને બાળકના જેવું એમનામાં આપમતિયા-પણું પણ છે. પણ એ ખુશ યાય ત્યારે બાળકના જેવી જ મીઠી રીતે એ વર્તે છે. કદાચ ધડપણ એ બીજી બાળપણ હોય તો કોણ જાણે.

નરસિંહરાવભાઈમાં ચોકસાઈ ખુબજ છે. દરેક વસ્તુની એ નોંધ કરે છે. દરેક લેખની ખજવાડે એની વિગતો જોવાની એ મહેનત કરે છે. અને એમની 'હકારીઆ' 'સકારીઆ' જોડણીના 'હ' ને 'મ' પ્રકારમાં પણ રૂપેને બદલાઈ ન જાય તેની એ ખાત્રી કાળજી રાખે છે.

સ્થાન મહત્વનું છે. વર્ડઝવર્થની માફક એમનામાં એક પ્રકૃતિ કવિના પણ ગુણો છે કદાચ એમના પ્રિય અંગ્રેજી કવિઓના અનુકરણો પણ હોય ! તારા, અંદા, મેધ, વ્યોમ જેવાં પ્રકૃતિનાં તત્વો એમને ખુબ આકર્ષે છે ને એમની માનવદુઃખથી પ્રેરાએલી કવિતાઓમાં પણ પ્રકૃતિવર્ણન તો આવે છે જ.

તે રા. નરસિંહરાવભાઈ માત્ર કવિ છે એમ નહીં પણ ગુજરાતીના સારા ગદ્ય લેખક છે, ને સાથે એ ભાષાશાસ્ત્રી પણ છે. વિદ્વત્ન દ્વાધસોશકમ લેકચર્સ' ધણા કાળ લગી એમનાં સભાશ્રુતાં તરીકે જળવાઈ રહેશે.

તે ઉપરાંત તેઓ સંગીતનિષ્ણુત પણ ગણાય છે. રા. નરસિંહરાવભાઈના બધા દાવા અને કપુલ છે પણ આ છેલ્લો દાવો તો નથી જ એ કવિ છે એમ હું માનું છું, એ સારા ગદ્યલેખક છે એ પણ હું માનું છું, એમના ભાષાશાસ્ત્ર વિષે પણ મને શંકા નથી. પણ સંગીત વિષેના એમના જ્ઞાનથી હું ખરેખર ગભરાઈ છું, જે એ તથ્ય પ્રસંગોએ મેં એમનું સંગીત સાંભળ્યું છે તેમાં એમનો સ્વર, લય, તાલ, તાલ બધાં સંગીતથી વિરુદ્ધ હતાં. સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને સંગીત ગાવાની શક્તિ એ બે જુદાં હોવાને લીધે એમ બની શકે, પણ નરસિંહરાવભાઈ એ વાત કપુલ કરે એમ હું માનતી નથી.

રા. નરસિંહરાવભાઈના જીવનમાં સુશીલા કાકીનું સ્થાન ઘણું મોટું છે. રા. નરસિંહરાવભાઈનો મિત્રજ્ઞ સાચવવાની શક્તિ જે કાંઈનામાં હોય તો એમનામાં છે. ને સુશીલા કાકી એમને એકજ રીતે નથી સાચવતાં. એમના માંદા શરીરની ચાકરી કરે, એ આકળા પડીને બોલીને કાંઈને ખોટું લગાડે ત્યારે તેમને વારે, એમની બધી આગ્રાઓને અનુસરે અને નરસિંહરાવભાઈની દરેક ઇચ્છાને પહેલેથી ઓળખી તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ધરે, એ સૌ ગુણો સુશીલા કાકીમાં છે. દટલાક મોટા માણસો પત્નીઓની જાગૃતમાં આવી રીતે ભાગ્યશાળી હોય

ત્રી ખુશાલ ગાલ

૫૦૦-રીમા જેમ ગરમી અને પાણી બંને છે બગ્ગ જેમ થડો લાગે છે ને યુથુમા ગમ્મ કહેવા છે તેમ ત્રી ખુશાલ તલમ્મી શાહ પણ મિરોષિ તત્વોનો લઠાર છે એની મુદ્દિ ધણી તીન છે પણ હડે ચડે તો મોર્વાર બાળક નેટરી પણ અક્કન એમનામા ગહેતી નથી એનો સ્વમાન હિસાર છે પણ અનેકવાર હલમામા હલકી વાતોને એ સધરે છે મિન તરીકે એ સર્વસ્વ આપે છે, પણ શનુ તરીકે મોઈ હથિવાર એને માટે છેદ ખરામ નથી હોતુ

પર એ આવે છે. કોઈ વાગ દુખે છે ને કોઈ વાગ તરે છે. સામા માણસનો તારકાગિક વિશ્વાસ ખેડવાની એમનામા શક્તિ છે, પણ એ વિશ્વાસ ગમના એમને આવડે છે ? જુનજુનનો જુનેજુને અનુભવ છે.

સમતોલપણ એ શાહના સ્વભાવનો ખાસ ગુણ નથી, અને પોતાની બુદ્ધિનો બહુ ગર્વ છતાં પારકાઓથી-ખામ કરીને સ્ત્રીઓથી-એ દોરવાઈ બહુ ગામ છે. શાહને સ્ત્રીત્વને માટે સન્માન છે ને એને સ્ત્રીઓની મંગત ગમે છે સ્ત્રીઓની મંગત ગમે છે તો ધણાને પણ શાહ એ બામત ખાનગી નથી રાખતા ને ખીજા રાખે છે આજે મુખ્યદેશના ધણા બુદ્ધિશાળી માણસો કરતા વધારે સ્ત્રીમિત્રો હોય તો તે શાહને છે ને એતુ કારણ એ છે કે શાહ સ્ત્રીઓને સરખી પદવિએ ગણે છે, સમારમા એમના ધણે ઠેકણેથી ધવાતા આત્મસન્માનને એ મિત્રો જરા પંપાળી આવે છે અને એને લીધે એમનામા ફરી પાછો આત્મવિશ્વાસ ઉપજે છે શાહ સ્ત્રીઓને પોતાની બુદ્ધિથી મદદ કરે છે ને એ બુદ્ધિ એમની છે એમ ભાગવા દે છે. શાહ સ્ત્રીઓને પોતાના દક્ષો કદિ જુનવા ન દેના રોજ સમાગી આવે છે, ને કોઈ જગાએ ઉદ્વેગિ હોય તો એ એને રતતતતાનું સાર નામ આપતાં શાહને અચકાટ નથી થતો.

ને શાહનો સ્વભાવ જોયો બુદ્ધિપ્રધાન છે એથી વધારે ભાગ્યપ્રધાન છે જીવનમાં એને સ્ત્રીનો માથ નથી મળ્યો પણ સ્ત્રીઓના મદવાસની એના સ્વભાવને ખુબ જરૂર છે. અને જે જે સ્ત્રીઓના એ સહવાસમાં આવે એ સ્ત્રીઓને સમગ્ર જોવાની એનામાં ઈચ્છા કે શક્તિ નથી એમના સ્વભાવ કે શરીરમા એક બે પ્રકારનું લાવણ્ય શાહ કદ્યે અને પંજી બાકીની વ્યક્તિ પોતાને ગમે તે ૧ પોતાના મનમા એ ધરે. એ કુટુંબનાની મૂર્તિને અને ખરી એ સ્ત્રીને મળ્યો હોયો જોઈએ એનું પણ યોગ્ય જ છે અસવના કેય નામગીની માફક સ્ત્રીમિત્રાનું દ્રેક કામ કરવા શાહ તત્પર છે

શ્રી. ખુશાલ શાહ

૫૨૨
પૃથ્વીમાં જેમ ગરમી અને ધાળી બને છે, બરફ જેમ ધડો લાગે છે તે ગુણમાં ગરમ કહેવાય છે તેમ પ્રેા ખુશાલ નલકા શાહ પણ વિરોધિ તત્વોનો લાંડાર છે. એની બુદ્ધિ ધાળી તીવ્ર છે, પણ હડે ચડે તો ઢાઢિનાર બાળક જેટલી પણ અક્ષત એમનામાં રહેતી નથી. એનો સ્વભાવ ઉદાર છે પણ અનેકવાર હસકામા હસકી વાતોને એ સધરે છે. મિત્ર તરીકે એ સર્વસ્વ આપે છે, પણ શત્રુ તરીકે ઢાઈ હથિયાર એને માટે છેક ખરામ નથી હોતું.

પણ ખુશાલ શાહ ખરામ માણસ નથી. મુજે તો ખરેખર એ સારા માણસ છે. પણ એમની શરીરની શક્તિઓ અને મગજની શક્તિઓ એકબીજાથી વિરોધિ દિશામાં ચાલે છે અને તેથી એ બેની વચ્ચે સંઘ્રામ ચાલ્યા જ કરે છે. એની બુદ્ધિનો લાભ લેનારા ધણા મિત્રો એની આસપાસ ટોળે મળે છે, પણ અભિમાની સ્વભાવને ક્ષીણે દુરમનો કરતાં પણ એને વાર લાગતી નથી. ને એના જેવા છદ્ધી માણસો જડવા બહુ કાણુ છે.

પર એ આવે છે. ઠાઈ વાર હું છે ને ઠાઈ વાર તરે છે. સામા માણસનો તારકાગિક વિશ્વાસ જેવવાની એમનામાં શક્તિ છે; પણ એ વિશ્વાસ રાખતાં એમને આવડે છે? જુદાજુદાનો જુદોજુદો અનુભવ છે.

સમતોલપણ એ શાહના સ્વભાવનો ખાસ ગુણ નથી, અને પોતાની બુદ્ધિનો બહુ ગર્વ છતાં પારકાઓથી-ખામ કરીને ઓછોથી-એ દોરવાઈ બહુ યત્ન છે. શાહને સ્ત્રીવને માટે સન્માન છે ને એને સ્ત્રીઓની મંગત ગમે છે. સ્ત્રીઓની મંગત ગમે છે તો ઘણાને પણ શાહ એ બાબત ખાનગી નથી રાખતા ને બીજા રાખે છે. આજે મુ'બરકના ઘણા બુદ્ધિશાળી માણસો કરતાં વધારે સ્ત્રીમિત્રો હોય તો તે શાહને છે ને એનું કારણ એ છે કે શાહ સ્ત્રીઓને સરખી પદ્ધતિએ ગણે છે; સંભારમાં એમના ઘણે ઠેકાણેથી ધવાતા આત્મસન્માનને એ મિત્રો જરા પંપાળી આવે છે અને એને લીધે એમનામાં કરી પાછો આત્મવિશ્વાસ ઉપજે છે. શાહ સ્ત્રીઓને પોતાની બુદ્ધિથી મજા કરે છે ને એ બુદ્ધિ એમની છે એમ ભાગવા દે છે. શાહ સ્ત્રીઓને પોતાના હક્કો કદિ છુલવા ન દેતાં રાજ સખારી આવે છે, ને ઠાઈ જગાએ ઉદ્ધતાઈ હોય તો એ એને સ્વતંત્રતાનું સારું નામ આપતાં શાહને અચકાટ નથી થતો.

ને શાહનો સ્વભાવ જોયો બુદ્ધિપ્રધાન છે એથી વધારે લાગણીપ્રધાન છે. જીવનમાં એને સ્ત્રીનો સાથ નથી મળ્યો પણ સ્ત્રીઓના સહવાસની એના સ્વભાવને ખુબ જરૂર છે. અને જે જે સ્ત્રીઓના એ સહવાસમાં આવે એ સ્ત્રીઓને સમગ્ર જીવવાની જીંદગીમાં ઈર્ષ્યા કે શક્તિ નથી એમના સ્વભાવ કે શરીરમાં એક એ પ્રકારનું લાલચુપ્પ શાહ કંપે અને પછી બાકીની વ્યક્તિ પોતાને ગમે તેવી પોતાના મનમાં એ ધો. એ કંપનાની મૂર્તિને અને ખરી એ સ્ત્રીને મંબદ્ર હોવો જોઈએ એનું પણ ચોક્કસ જ છે એમણના કેય નાઈગની માફક સ્ત્રીમિત્રોનું દરેક કામ કરવા શાહ તૈયાર છે.

શાહની દૃષ્ટિ કુંડી છે. પોતાનાથી બે હાથવાર દૂર જતા મિત્રને પણ ભાગ્યે જ ઝાળખી શકે. આ શારીરિક કારણ શાહને ઓછું દુખ દેતું નથી ને શાહના માનસિક ભ્રમો પણ ઘણા આમાંથી જન્મે છે. માણસના ભ્રમો જેમ વધારે તેમ તે ભાંગવાનો સંભવ ઓછો; ને આ ભ્રમથી ભરેલા “અપાઝ મસાઝ મમુદ મધ્યે, નિમગ્નનો માં શરણુમ કિમરિત”

શાહના સ્વભાવમાં ‘જર્નલીઝમ’ ભર્યું છે. અને અનેક દુઃખોતું તે કારણ હોવા છતાં શાહથી એ છોડાય એમ નથી. યુનિવર્સિટીમાં રહેતા પ્રોફેસરોનો એ ધારો છે કે એમનાથી જર્નલીઝમ થાય નહીં ને છાપામાં લેખો લખાય નહીં. પણ કહેવાય છે કે યુનિવર્સિટીમાં રહીને છેલ્લી ઘડી સુધી શાહે એ નિયમ પાળ્યો નથી ને પરિણામે શાહ આજે યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર પદ પર નથી. સૌથી પહેલાં યુનિવર્સિટીમાંથી શાહને કાઢવાના મૂળ આ વ્યવસ્થાથી નંખાવાં હતા. શાહથી પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા વિના રહેવાતું નથી. “કોનીકવ”ના

And he is a personality of a kind. સાધારણ દુનિયામાં હેતરાવાનો ધણીવાર પ્રસંગ આવવાથી એને આ દુનિયામાં બહુ વિશ્વાસ નથી અને છતાં દુનિયાનો મોહ એનાથી છુટતો નથી. ધણીવાર દદાડાઓ સુધી નિરાશાની ખાડીમાં એનો આત્મા કુબકી મારે છે અને તે વખતે અકારી દુનિયામાંથી નદારી જવાનું મન એને થાય છે. તે વખતે કાઈ માણસનું એને મોહું ગમતું નથી, ને છતાં કાઈ આવીને પેતાને આ દશામાંથી હોડવે એમ ઇચ્છ્યા વગર એનાથી રહેવાનું નથી.

શાહમાં કામ કરવાની શક્તિ બહુ છે ને પોતાના દુઃખીઆરા આત્માનો વિશ્રામ શાહ કામમાં શોધે છે. શાહને દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે. એની મહત્વાકાંક્ષાને સંતોળે એવું કાઈ મોહું ક્ષેત્ર એને જડતું નથી એ એક દુઃખ છે. એના ભાગણીપ્રધાન આત્માની આકાંક્ષાઓ દમેશાં અણપુરાએલી ગૃહવાની છે એ જ્ઞાન, એને નિરાશાના ઉંડાણમાં ધકેલેલી મુકે એવડું બીજું મોહું દુઃખ છે. અણપુરાએલી આકાંક્ષાઓ અને વાસનાઓનાં ભુત શાહના અંતરને ખાખ કરી મુકે છે, ને બળુ-બળું થતો બદાવગે બનેતો એમનો આત્મા શાંતિ શોધવાને માટે નવા નવા વિષયોમાં કુબકી મારે છે. પોતાનું અંતર જ્યાં પુઠ ન પકડી શકે એવા કામમાં એને કૃપી જવું પડે છે. પણ વિસ્મૃતિની ઉડી શાંતિ શાહના જીવનને માટે સરખાઈ નથી. એની ઇચ્છાઓનાં ભુત જીવતા ને જાગતાં એમની સામે ને માથે ખડાં હોય છે. એ બુલી શી રીતે શકે ?

શક્તિશાળી માણસની શક્તિ નકામી વેડફાઈ જાય એ ખેદનો વિષય છે અને છતાં શાહની ધણી શક્તિઓ નકામી જાય છે એ વાતની કાંઈથી ના પડાય એવી નથી. ખરી વાત તો એમ છે કે એમની માણસાઈને સંપૂર્ણ બનાવે એવી એનાં સ્વપ્નાંની સુંદરી એમને મળી નથી, ને તેથી એની માનવતા અધુરી ગ્દી છે. ધડીકમાં તોરી ને મીઠાજી, ધડીકમાં નિરાશામય, ધડીકમાં ઉદાર ને ધડીકમાં મંકુચિત, ધડીકમાં

પોતાના ગૌરવની ધણી કાળજી શાહને છે અને એનો સ્વભાવ તકરારી છે. તેનું કારણ એ છે કે ગરીબાઈમાંથી આ સ્થિતિમાં આવતા મુશ્કેલી પોતાનું ભાવિ શાહે પોતે જાને ધડકું છે. પોતાની સ્થિતિનો ગમે કાઈ લાજ લઈ લે ને પોતાના ગૌરવને હાની પહોંચાડે. “આ બધા મુખાંઓ કરતાં હું હાનગમી” વધારે જાણું છું છતાં શા ઉપર આ લોકો આટલો મીઠાજ કરે છે ? ” “ એ લોકો મને કહેનાર કાણ ? ” આવા આવા બાવમાંથી શાહનું તકરારીપણું ધડકું છે. પોતાની જાત પર, પોતાના મગજ પર એને જોઈએ તે કરતાં ધણો વિશ્વાસ છે. શોકોની-સાથે કામ કરનારાઓની-મુખાં જોઈ તેને અધીગાઈ આવે છે ને પોતાની સલાહ અને ઉપરીપણું સ્વીકારવાની કોઈ ના પાડે ત્યારે તેના મીઠાજનો પાર રહેતો નથી એના કોષમાં પણ એક જાતનું હોઠવાઈપણું છે. નાનું જાગક શુસ્સે ચાલે ને ‘જસ મને આ જોઈએ જ’ તેમ શાહથી પણ પોતે ધારેલી વસ્તુ ન મળે કે ન અને એ એના સ્વભાવથી સહેવાનું નથી. ને નેમાને બુધેયુદ્ધ એનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ ધવાય કે ચર્મ રથ. ગાડપણ ને ડહાપણનું અજમ મિશ્રણ શાહમાં છે.

સારો માણસ, હોંશીયાર માણસ; પણ મગજનું સમતોલપણું જ નહીં. ગુમાવમાં કાંગ ને હાવમાં કમળ ! આરેરે ! આ દુનિયા ! આની નેં ધડી હશે ?

આર્થિકરેડ જલ, તા. ૧૭-૮-૩૦

જક્ષ્મ ને ધડીમાં માયાથી ભરપુર, ધડીમાં ડહાપણનો જાંડાર ને ધડીમાં ગાંડપણ ગણાય એવી ચેવણ એ સૌ વાદળના વિવિધ રંગોની માફક શાદના સ્વભાવનાં વિવિધ રંગો છે. એને સંતોષ કસામાં દેખાતો નથી અને એના અમતોપની પરિસિમા નથી એની કદખના તીવ્ર છે અને દેવદૂતો ને જીવોનાં દર્શન વારાફરતી એ કર્યા જ કરે છે. એમના જેવા માણુમની દયા ખાવાનો કોઈને હક્ક નથી છતાં એમનું દુઃખ દયા પ્રેર્યા વિના રહેતું નથી.

શાદની શુદ્ધિ સાર સંગ્રહ કરનારી છે, નવું સરખાવનારી નથી. વિપયોનો અભ્યાસ કરનારી શક્તિ, વિપયોને મગજમાં રાખનારી શક્તિ, વિપયોનું વર્ગીકરણ કરનારી શક્તિ એનામાં ધણી છે. કોઈ ક્રીમીયાગરની પેટીની માફક ધણી ન ધારેલી ચીજો એના મગજના દાખડામાં ભરેલી હોય છે ને કેઈ અણધારી પત્રો એ નીકળે છે. એ ન ધારેલી ચીજો નવી હોય એમ અમળવાને લાગે પણ ખરું, પણ ખરી વાત તો એમ છે કે ધ્યાન એએ એવું ધાનું મગજમાં એકઠું કરી રાખવાની શાદને ટેવ છે. શાદનાં પુગલો ને શાદની વાતચીત એ આ સંગ્રહના પુગવા છે. શાદ જેને પોતાની સર્જનાત્મક કૃતિઓ ગણે છે તે માહિત્યમાં સ્થાન પામી નથી ને એમાં પણ જે સાકં છે તે સંગ્રહલ

પોતાના ગૌરવની ધણી કાળજી શાહને છે અને એનો સ્વભાવ તકરારી છે. તેનું કારણ એ છે કે ગરીબાઈમાંથી આ સ્થિતિમાં આવતા સુધી પોતાનું ભાવિ શાહે પોને જાને ધડ્યું છે. પોતાની સ્થિતિનો રખે કોઈ લાભ લઈ લે ને પોતાના ગૌરવને હાની પહોંચાડે ! “ આ બધા મુખાંઓ કરતાં હું દુનિયાનું વધારે જાણું છું છતાં શા ઉપર આ લોકો આટલો મીઝાજ કરે છે ? ” “ એ લોકો મને કહેનાર કોણ ? ” આવા આવા ભાવમાંથી શાહનું તકરારીપણું ધડ્યું છે. પોતાની જાત પર, પોતાના મગજ પર એને જોઈએ તે કરતાં ઘણો વિશ્વાસ છે. લોકોની-સાથે કામ કરનારાઓની-મુખાંઈ જોઈ તેને અધીરાઈ આવે છે ને પોતાની સલાહ અને ઉપરીપણું સ્વીકારવાની કોઈ ના પાડે ત્યારે તેના મીઝાજનો પાર રહેતો નથી. એના ક્રોધમાં પણ એક જાતનું છોકરવાદપણું છે. નાનું બાળક ગુસ્સે થાય ને ‘ જસ મને આ જોઈએ જ ’ તેમ શાહથી પણ પોને ધારેલી વસ્તુ ન મળે કે ન જાને એ એના સ્વભાવથી સહેવાનું નથી. ને નેમણે જુલુમુકે એનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ ધવાપ કે થઈ રહ્યું. માંડપણ ને કહાપણનું અજાન મિત્રજી શાહમાં છે.

સારો માણસ, હેંશીયાર માણસ; પણ મગજનું સમતોલપણું જ નહીં. ગુમાવમાં કાંટા ને કાઢવામાં કમજોર ! અરેરે ! આ દુનિયા ! આવી શું થઈ હશે ?

આર્થિકરેડ જૈલ, તા. ૧૭-૮-૩૦

‘કૌમુદી’ના જુલાઈ ૧૯૩૩ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ જેની વિદ્વાપૂર્ણ સમાલોચના લખી છે તે

જીવનમાંથી જડેલી

ખંડ પહેલો-ખીજે (સાથે)

શ્રી. લીલાવતી મુનશીએ આ નવા નવલકથામંથ્રમાં ગંભીરના જુ. જુગ પ્રમોદને અફબુન કલાથી ચીતર્યા છે. બાપાની સચોટતામાં, આલેખનની સુરેખતામાં અને દષ્ટિશ્રિ-દુની વારતવિક્રતામાં આ પુસ્તક અનુપમ છે.

આમાં પ્રમદ થયેલી વાતો “વનમાળાની ડાયરી”, “સત્યાગ્રહ”, વગેરેને વિવેચકાએ ઉચી કલાકૃતિ તરીકે વખાણી છે. આમાંની સર્વ વાતો દરેક ગુજરાતીએ વાચવી જ જોઈએ.

અર્વાચીન સ્ત્રીઓનું માનસ સમજાવનાર આ પુસ્તક ગુજરાતના વિકાસનું સીમાચિહ્ન છે.

આમાં નીચે મુજબ વાર્તાઓ છે:—

ખંડ પહેલામાંની વાતો—

- ૧ પૈમા છે ?
- ૨ વનમાળાની ડાયરીમાંથી કેટલાક ઉતારા (અધઃપતનની કસ્ટુરકથા)
- ૩ જસમાનો વિકાસ
- ૪ બુદ્ધિગાળીનો અખાડો
- ૫ ઉપકાર
- ૬ બે બહેનોની કથા
- ૭ ધડપલ્લીની લાકડી
- ૮ લગને લગને કુવારા લાલ
- ૯ રાતાડાંડા

ખંડ બીજામાંની વાતો—

- ૧ નિર્ભંજન
- ૨ ત્રણ ચિત્રો
- ૩ રત્નેશનું બંધન
- ૪ જીવનની સંધ્યાએ દૃષ્ટુ
- ૫ એક નિર્ભાગી સ્ત્રી
- ૬ આત્મભોગની કોમલ
- ૭ સત્યાગ્રહ
- ૮ અર્ધમંદિર ને યાત્રાગુ

પૃષ્ઠ ૩૭૮ પાકું કાપડી પુઠું કિંમત રૂ. અઢી

લખો : જીવનલાલ અમરશી મહેતા : અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

‘કોંમુદી’ના જુલાઈ ૧૯૩૩ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ જેની વિદ્વતાપૂર્ણ સમાલોચના લખી છે તે

જીવનમાંથી જડેલી

ખંડ પહેલો-ખીન્ને (સાથે)

શ્રી. લીલાવતી મુનશીએ આ નવા નવલકથાગ્રંથમાં ગંસાગના જુન જુદા પ્રગળાને અફલુન કથાથી ચીતવા છે. ભાગાની સચોટતામાં, આલેખનની સુરેખતામાં અને દષ્ટિબિન્દુની વારતવિકનામાં આ પુસ્તક અનુપમ છે.

આમા પ્રગટ થયેલી વાતો “વનમાજાની ડાયરી”, “સલામત”, વગેરેને વિવેચકાએ ઉચી કક્ષાકૃતિ તરીકે વખાણી છે. આમાંની સર્વ વાતો દરેક ગુજરાતીએ વાંચરી જ નોઈએ.

અર્વાચીન સીઓનું માનસ સમજાવનાર આ પુસ્તક ગુજરાતના વિકામનું સીમાચિહ્ન છે.

આમાં નીચે મુજબ વાર્તાઓ છે.—

ખંડ પહેલામાંની વાતો—

ખંડ બીજામાંની વાતો—

૧ પૈસા છે ?	૧ નિર્મનતા
૨ વનમાજાની ડાયરીમાંથી કેટલાક ઉતારા (અ.પતનની કસ્ટકથા)	૨ તણ ચિત્રો
૩ જસમાનો વિકાસ	૩ સ્નેહનું બંધન
૪ બુદ્ધિરાશીનો અખાડો	૪ જીવનની સંધ્યાએ દૃષ્ટુ
૫ ઉપકાર	૫ એક નિર્માંગી સ્ત્રી
૬ જે બહેનોની કથા	૬ આત્મસોગની કોમલ
૭ યદયજુની લાકડી	૭ સલામત
૮ લગને લગને કુવારા લાવ !	૮ જીર્ણમંદિર ને યાત્રા
૯ સત્તાકાંક્ષા	

પૃષ્ઠ ૩૭૮ પાકું કાપડી પુઠું કિંમત રૂ. અઢી

લખો : જીવનલાલ અમરશી મહેતા : અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

સુપ્રસિદ્ધ રાજવિદ્વાવ કલાપીનાં સળંગ જીવનસૂચક છબી-ચિત્રોનું

અનુપમ ગ્રાહ્યમ
કલાપી ચિત્રદર્શન

અમેજમા આમુખ લેખક :
શ્રી કનૈયાલાલ ભાણેકવાલ મુનશી
ચિત્રકાર :

શ્રી રવિચંદ્ર રાવળ
અને બીજાઓ

શ્રી. કલાપીના જીવનના જુદા
જુદા પ્રસંગોના તેમજ તેમના
રાજીઓ, કુટુંબીઓ, રાજવીમિત્રો
તથા સાક્ષરમિત્રોના ફોટોગ્રાફો,
તેમના હસ્તાક્ષરો તથા મહત્વના
પત્રો તેમજ લાઠીનાં સ્થળદર્શનો

— ઉપસાવ —

કેકારવનાં કાવ્યોમાંનાં ત્રિશંગી, બેશંગી,
એકશંગી ચિત્રોનું નમુનેદાર સંગ્રહસ્થાન
કિંમત રૂપિયા ચાર

એક અમૂલ્ય અને અપૂર્વ સંભારણું : : આજે જ ખરીદો

— બીજા આદમોના પ્રમાણમાં કિંમતમાં આ થણુ સરવ ઇ. —

કૌમુદી (ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૪) કહે છે : ' આ આદમ ખરીદવામાં
રોકેલા ચાર રૂપિયા માટે તમે કદી પરતાવાના નથી; ઉલટા મને
ધન્યવાદ આપશો કે આવા જિંદગી કાટિના કાર્ય લાણી ધ્યાન

સ્વ. ભોગિન્દ્રરાવ દીવેત્રીઆની બે સુંદર નવલકથાઓ

ભિંમી ઉછળતા નવયુવાન
દંપતીના જીવનને રોમાંચીત
કરનારી નવલકથા

ત ર લા

અથવા

ભિંમીનો આવેગ

યુવાનીમા ઉછળતા તરંગોની
શુચો ભાવિજીવનને વણી વખત
મુશ્કેલીમા મુકી દે છે. તેવા
પ્રસંગોની શુચો ઉકેલી, જીવનમા
સાચા બનાવો રજુ કરી ઉછળતા
લોહીને તરંગીત બનવું અટકાવી
નમે સત્ય રજુ કરે છે

ભાષા મીઠાગલરી, શૈલી સરળ
પાકુ કાપડી પુઠું પૃ ૩૦૦

કિંમત રૂ. અઢી

આદર્શ ગૃહિણીનું સુંદર
દર્શન કરાવતી—

જયોત્સ્ના

અથવા

ગુણિયલ ગૃહિણીના મુખી સંસાર
પતિપરાયણ ગૃહિણી, બહાલ-
સોઈ માતા, માયાળુ સમાજ-
સેવિકા, સ્નેહમદિરની જેવી.
સ્નેહાળ બહેનપણી
ઉપરાંત

જયોત્સ્નાનું જીવન કેટલાય
કુટુંબોના વિખરાદ જડમૂળથી
ઉખેડી નાખી તેમના કટાણેના
અને દુઃખમય જીવનને સરળ અને
મુખી બનાવે છે અગાનથી ઉઘે
રસતે ચડી ગયેલ બહેનો જ
પોતાના સદ્ગુણરૂપી જાદુઈ લાક-
ડીથી એકદમ ઉન્નત બનાવે છે.

ગુજરાત-કાઠીઆવાડના જીવ-
નના આદર્શના નમુનારૂપ
આ સુંદર નવલકથા છે.
પાકું પુઠું કિંમત રૂ. દોઢ

— ગુજરાતના સામ્રાજ્યનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો ત્યારના —

ગુજરાતના ગતગૌરવને મૂર્તિમંત કરતી
સ્થાપત્ય અને કળાની રસદાયી માર્મિક વાર્તાઓ

સોલંકી યુગની કીર્તિકથાઓ

લેખક

ચિત્રકાર

શ્રી. અંબાલાલ નાથાલાલ શાસ્ત્રી

શ્રી. કલ્પાશ્વિ

ઇલોહના દેવમંદિરને

સતીના સતીત્વની યદ આપતી

ઓવારી જાય તેના

લોગાવાતીરે રાણકદેવીની દહેરી

સિદ્ધપુરનો રૂદ્રમાળ

અદલ ઇન્સાફને માટે જગજગજીવું

સ્થાપત્યોમા અજોડ

ધોળકાનું મલાવ તળાવ

હલોઈની હીરાભાગોળ

જનકલ્યાણની વેદિપર જાતે સદૃષં બસિ જનનાર બંગી બાળદંપતીના

સ્વાત્માર્પણનું મ્મરણ કરાવતું

પાટણનું તળાવ

ગગનચુંગિત ગરવો ગિરનાર

ગુજરાતનાં યશોગાન ગાતાં, કીર્તિસ્થંભ જેવાં એ ઐતિહાસિક
સ્થળો જેની માફી પૂરે છે એવા ગુજરાતના ઇતિહાસની આઠ
મર્મમદી રસિકી વાર્તા—

૧ રૂદ્રમાળ

૫ રાણકદેવી

૨ દક્ષિણની રાજકુમારી

૬ કળાજીવન-હીરાભાગોળ

૩ સામ્રાજ્યના પાયા

૭ બલિદાન

૪ પાટણના રાજમહેલમાં

૮ ભાવિકથન

ગુજરાતના પનોતા પુત્રોની ભવ્યતા, શૌર્ય, સાહસ, નીડરતા,
સતીત્વ અને જીવનની આહુતીનાં દાર્પણો પોરસ ચહે તેવી વાર્તાઓ.
પૃષ્ઠ ૩૦૦ પાકું પુકું બાવપૂર્ણ ચિત્રો શ્રી. કનુદેસાઈએ દોરેલ કવર જેકેટ સાથે
કિંમત રૂ. ૬૬૦ છે

સંસારના પકડા પાછળ ઠોકીયું કરી
શ્રીઓ પ્રત્યે સમાજના વર્તનનો હુબહુ ચીનાર આપતી
સામાજિક વાર્તાઓ

જીવનની ઝાંખી

[શ્રી જીવનને અર્પણી ૧૯ વાતો]

લેખક

શ્રી. કેશવપ્રસાદ છાત્રાલાલ દેશાઈ
તંત્રી, શ્રીઓત્ર

પ્રો. કવેના શ્રી વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતીમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલ છે.

શ્રી અને પુરૂષ, કુમાર અને કુમારીઓ

અભ્યાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ

સહુને માટે સરખું ઉપયોગી છે, અનેક પેઢીઓ પ્રમંગલ કરી છે.

સરસ્વતીચંદ્ર પછીની ગુજરાતને મળેલી બીજી કાદંબરી

હૃષીકેશચંદ્ર

અવદેશ અને માનવજીવનની ઉત્તતિના ઉત્તમ આદર્શભરી
મૌલિક નવલકથા—

ચાર ભાગમાં પુરી થાય છે. કિંમત રૂ. ૧૧-૮-૦

સાસારિક, ધાર્મિક અને કેળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર
સમારમા સ્વર્ગની વિદ્યાવિલાસી જીવનની પૂર્વ અને પશ્ચિમના
આખી કમરનાર * ભાવનાઓ દર્શાવનાર * ધ્યેયના પૂત સમાન

યુવાન અને વૃદ્ધને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કમવે છે

કોયેજીયનોતે યોગ્ય ઉમતી પ્રખરને ઉત્તમ * સમારમા માયુ' મુખ
દિશા દેખાડનાર * પવે દોરનાર * પ્રાપ્ત કરાવનાર

બાળ, યુવાન, વૃદ્ધો અને સોજોને સરખી રીતે વાચવા લાયક

મોડર્ન રીબ્યુ અને સાહિત્ય જેવા ઇંગ્રેજી મામિક અને જેવા ગુજરાતી મામિક જેની પ્રમથા કરી છે

ઉચ્ચ ગૈલો અને સરળ, છટાદાર, અને જીવસાવાળી ભાષામાં
લખાયેલી ભારતીય આદર્શરૂપ સ્વતંત્ર નવલકથા

કિંમત —

ભા. ૧ લો રૂ. ત્રણ, ભા. બીજો રૂ. અઢી, ભા. ત્રીજો રૂ. અઢી
ભાગ ચોથો રૂ. ૩૫

ચાહે ભાગના રૂ. ૧૧-૮-૦ થાય છે પગલુ

ચારે ભાગ સાથે લેનારને રૂ. ૮-૮-૦ [પોસ્ટેજ અગત]